

AKADEEMIA

12. AASTAKÄIK

2000

NUMBER 1

Ladinakeelsete kirjutiste eessõna	Martin Luther
Martín Lutheri “reformatoorne avastus”	Urmas Petti
Kosmos	Uno Veismann
Mis on aeg?	Madis Kõiv, Piret Kuusk
Uued liivi laulud	Kristi Salve
Elu, vabadus, omand	Richard Pipes
Moraalne madalseis	Vello Sermat
Aleksander Nevski	Anti Selart
Märtsiküüditamine	Enn Sarv
Was ist des Esten Philosophie	Madis Kõiv

Dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villem

Toimetus:

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
<i>universalia</i>	Jaan Kangilaski
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
keeletoimetaja	Triin Kaalep
korrektor	Kristin Sarv
sekretär	Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17, 44 19 75

Fax: 43 13 73

E-post: akademia@online.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2000

Trükiarv 2000

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

---

12. AASTAKÄIK 2000 NUMBER 1 (130)

Eessõna ladinakeelsete kirjutiste koguväljaandele,
Wittenberg 1545

Martin Luther 3
Tõlkinud Urmas Petti

Martin Lutheri "reformatoorne avastus". I

Urmas Petti 17

Kosmos: Kuhu edasi ja milleks?

Uno Veismann 48

Mis on aeg?

Madis Kõiv, Piret Kuusk ... 67

Uued liivi laulud

Kristi Salve 89

Elu, vabadus, omand

Richard Pipes 91
Tõlkinud Ene-Reet Soovik

Moraalne madalseis meil ja mujal

Vello Serrat 101

Aleksander Nevski: Märkmeid ühe püha suurvürsti
postuumse karjääri kohta

Anti Selart 115

Dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest. XI	150
Märtsiküüditamine kui tšekistlik ebaõnnestumine. II	
<i>Enn Sarv</i>	158
<i>Arvustus: Tule, tule, tursakene! Līvõ lūolkub Ma akūb sīnda vizzō, tūrška! — Lībiešu dzejas islase Es viltigāks par tēvi, menca! Kubbōsādiji: Valt Ernštreit. Kuņšnikād: Baiba Damberg, Viesturs Ozoliņš. Rīgō: Līvõ Kultūr Sidām, 1998. 215 l.</i>	
<i>Kristi Salve</i>	174
Imelikule näidatakse rehkendust. <i>Eesti 21. sajandil. Arengustrateegiad, visioonid, valikud.</i> Koostanud A. Oja, toimetanud A. Raukas. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1999.	
<i>Rein Kuresoo</i>	181
Editorial note. Summaries	185
<i>Was ist des Esten Philosophie: Metafilosoofiline mõtisklus. III</i>	
<i>Madis Kõiv</i>	193

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 47, 88, 114, 149, 173: Alice Kase illustratsioonid.

EESSÕNA
LADINAKEELSETE KIRJUTISTE
KOGUVÄLJAANDELE,
WITTENBERG 1545

Martin Luther

Tõlkinud Urmas Petti

[WA 54, 179]

Martin Luther tervitab vaga lugejat

Tõsiselt ja kaua seisin ma vastu neile, kes minu raamatuid või õigemini minu öiste kirjutamiste segaseid tulemusi avaldada tahtsid. Ühest küljest ei tahtnud ma, et minu uued [kirjutised] vanade

---

Vorrede zum ersten Bande der Gesamtausgaben seiner lateinischen Schriften, Wittenberg 1545. — *D. Martin Luthers Werke, kritische Gesamtausgabe (WA)*. 54. Band. Weimar: Hermann Böchlaus Nachfolger, 1928, S. (176) 179–187.

Tõlkimisel on lisaks kasutatud järgmisi teoseid: Martin Luther. *Ausgewählte Werke*. Hrsg. von H. H. Borchardt und G. Merz. 1. Band. München: Chr. Kaiser Verlag, 1938, S. 7–16; *Luther Deutsch, Die Werke Martin Luthers in neuer Auswahl für die Gegenwart*. Hrsg. von K. Aland. Band 2: *Martin Luther der Reformator*. Göttingen: Ehrenfried Klotz Verlag im Verlag Vandenhoeck und Ruprecht, 1981, S. 11–21.

Süiraim tänu ja lugupidamine kuulub siinkohal *magistra* Marju Lepajõe, kes võttis lahkelt vaevaks kontrollida viiteid klassikaliste autorite teoste ning võrdles esialgset eestikeelset teksti Lutheri ladinakeelse originaaliga. *Tlk.*

[autorite] tööd enda alla mataksid ja lugejal nende lugemist ta-
kistaksid. Teisest küljest on praegu Jumala armust olemas väga
palju õpperaamatuid, mille hulgas paistab eriti silma Philippi *Loci
communes*,¹ millega teoloog ja koguduse ülevaataja [*episcopus*]
end kenasti ja küllaldaselt harida saab, et olla suuteline kuulutama
õiget õpetust [*doctrinae pietatis*];² eriti kui ka püha Piibel ise on
nüüd peaaegu kõigis keeltes olemas. Ent minu raamatud — nii na-
gu tõi kaasa, isegi sundis, tegemistvajavate toimetuste igasuguse
korrata käik — nii ka need on mingisugune toores ja korrastamata
kaos,³ mida mul endalgi poleks praegu kerge korrastada.

Neil põhjustel soovisin ma, et kõik mu raamatud oleksid iga-
veseks unustusehõlma vajunud, et parematele ruumi teha. Ent
pealekäimine ja hoolimatu visadus, millega teised mulle päevast
päeva sisendasid, et kui ma eluajal ei luba [oma töid] avaldada,
siis pärast minu surma oleksid avaldajad kindlasti need, kes üldse
ei tea sündmuste käigu põhjusi ega aegu, ning nõnda suureneks
segadus, — just nende pealekäimine on viinud selleni, et ma nõus-
tusin avaldamisega. Sellele lisandus ühtlasi meie väljapaistvaima
kuurvürsti Johann Friedrichi⁴ tahe ja nõudmine, kes käskis, ise-
gi sundis trükkaleid mitte üksnes trükkima, vaid ka väljaandmist
kiirendama.

Ent eelkõige palun ma vaga lugejat, ja palun meie Issanda
Jeesuse Kristuse enese pärast, et ta seda [raamatut] loeks kriitili-
selt [*cum iudicio*] ning ühtlasi suure kaastundega. Ja ta teadku,
et tookord, kui ma selle asja kallale asusin, olin ma munk ning
täiesti pöörane paavstimeelne. Ma olin nõnda joobunud, lausa
uppunud paavsti õpetustesse [*dogmatibus*], et kui oleksin võinud,
oleksin olnud täiesti valmis kõik, kes kas või ainsa silbiga keeldu-
vad paavstile kuuletumast, maha tapma või nende tapmisele kaasa

---

¹Philipp Melanchthon (1497–1560), Lutheri lähemaid kaastöölisi.
(Tema kohta vt U. Petti. Philipp Melanchthon, humanist ja reformaa-
tor. — *Akadeemia*, 1998, nr 1, lk 89–110.) Tema peateos *Loci communes
rerum theologicarum seu hypotyposes theologicae* ilmus esmakordselt
1521; seda võib pidada esimeseks luterlikuks dogmaatikaks. (*Siin ja
edaspidi tõlkija märkused.*)

²Vrd Tt 1,9.

³Ovidius, *Metamorfoosid* 1,7.

⁴Saksi kuurvürst Johann Friedrich (1532–1547).

aitama ja sellega nõus olema. Säärane Saulus olin ma, nagu praeguseni paljud on. Ma polnud paavstluse kaitsmisel nõnda libe ja külm, nagu Eck⁵ ja temasarnased, kes, nagu mulle näis, ei ajanud mitte tõsist asja, vaid kaitsesid paavsti pigem oma kõhu pärast. Mulle paistab tänapäevani, et tegelikult nad naeravad paavsti üle nagu epikuurlased. Mina võtsin asja tõsiselt, kuna ma kohutavalt kartsin viimsetpäeva ja siiski sügavaimast hingepõhjast [*ex intimis medullis*] igatsesin õndsaks saada.

Nõnda leiad sa neist minu varajastest kirjutistest, kui palju ja kui suuri järeleandmisi ma kõige alandlikumal viisil olin paavstile teinud, [ka sellist,] mida hilisematel ja praegustel aegadel ülimaks jumalateotuseks ja jõleduseks pean ning hukka mõistan. Pane niisiis see eksitus, vaga [180] lugeja, — või (nagu nad laimavad) vastuolu⁶ — aja ja minu kogenematusse arvele. Ma olin alul üksi ja täiesti ettevalmistamata ning õpetamata selliste asjade käsitlemiseks. Ma sattusin nimelt juhuslikult neisse segadustesse, ilma tahtmise või taotluseta. Jumal ise on [mu] tunnistaja.

Niisiis, kui aastal 1517 hakati siinkandis häbiväärseima omakasu saavutamiseks indulgentse⁷ müüma (ma ütlesin, lausa kuulutama), olin mina jutlustaja [*concionator*], noor (nagu öeldakse) teoloogiadoktor. Ja ma hakkasin rahvast keelitama ja neid manitsema, et nad ei kuulaks indulgentsidega kaubitsejate hõikeid, neil on parematki teha. Ma olin täiesti kindel, et paavst, keda ma toona piiritult usaldasin, on selles asjas minu kaitsja, kuna ta oma

---

⁵Johann Eck (1486–1543), Ingolstadt teoloogiprofessor, Lutheri peamisi vastaseid katoliiklike teoloogide leeris.

⁶Luther peab siin ilmselt silmas kahte kirjutist: Johannes Faber, *De antilogiis et contradictionibus Lutheri* (1523) ning Johannes Cochlaeus, *Lutherus septiceps, ubique sibi suis scriptis contrarius* (1529).

⁷Indulgents — ajaliku patukaristuse kustutus. Keskaegne meeleparanduse sakrament (*poenitentia*) koosnes kolmest osast: kahetsusest (*contritio*), pihist (*confessio*), millel vabaneti patu süüst, ning patu karistuse kandmisest, hüvitusest (*satisfactio*). Viimase määras preester pärast absoluutsiooni. Enamasti olid neiks nn headeks tegudeks kas teatavad vaimsed harjutused, palverännakud vms. Indulgents oli võimalus seda hüvitavat osa täita ka rahasumma annetamisega. Algselt oli tegemist erandiga, mis Lutheri ajaks oli muutunud kirikupraktikas tavapäraseks.

dekreetides kvestorite (nõnda nimetab ta indulgentsikaubitsejate eestkõnelejaid) häbematumust kõige selgemini hukka mõistab.

Peatselt kirjutasin ma kaks kirja: ühe Mainzi peapiiskopile Albrechtile, kes sai poole indulgentside müügist laekunud rahast,⁸ teise poole sai paavst, mida ma toona ei teadnud; teise kirja nõndanimetatud *ordinarius loci* le, Brandenburgi piiskopile Hieronymusele,⁹ paludes, et nad kvestorite häbematumust ja Jumala teotamist ohjeldaksid. Aga vaest venda ei peetud miskiks. Mina, põlatu, avaldasin [siis] disputatsioonisedeli¹⁰ ja samal ajal saksa-keelse jutluse indulgentsidest,¹¹ varsti pärast seda ka *Selgitused*,¹² milles ma paavsti auks hoidusin küll indulgentse hukka mõistmast, siiski eelistades neile armastuse häid tegusid.

See tähendas taeva allakukutamist ja maailma muutmist tulekahjuks. Minu peale kaevati [181] paavstile,¹³ ma sain kutse ilmuda Rooma¹⁴ ja kogu paavstlus tõusis minu, ühe [mehe] vastu. See juhtus 1518. aastal riigipäeva ajal,¹⁵ mida Maximilian¹⁶

---

⁸Indulgentsid, mida 1517 Brandenburgi ja Magdeburgi ümbruses müüdi, olid ametlikult mõeldud uue Peetri kiriku ehitamiseks Rooma. Tegelikuses läks teine pool Mainzi peapiiskopile Albrechtile (1490–1545), noorele Hohenzollernile, kellele oli antud õigus indulgentside müüki korraldada, et ta saaks oma võlgu tasuda. — Kuna Albrecht oli enda kätte koondanud nii Magdeburgi kui Mainzi piiskopitooli, mis kanoonilise õiguse kohaselt oli keelatud, pidi ta kuuriale trahvisummasid maksuma. Seetõttu oli ta Augsburgi Fuggerite pangalt 29 000 reini tukatit laenanud. Tegemist oli niisiis teatava kolmikpaktiga kuuria, Albrechti ning Fuggerite vahel. Lutheri kiri oli selgelt valel aadressil saadetud.

⁹WAB 1, Nr 48, 110–112.

¹⁰Nn 95 teesi: *Disputatio pro declaratione virtutis indulgentiarum* 1517, WA 1, 233–238.

¹¹*Ein Sermon von Ablass und Gnade* 1517, WA 1, 243–246.

¹²*Resolutiones disputationum de indulgentiarum virtute* 1518, WA 1, 525–628.

¹³Peapiiskop Albrecht enne 13.12. 1517, dominiiklased 20.01. 1518 ning teist korda mai lõpus; sellega sai alguse nn *causa Lutheri*, ametlik ketseriprotsess.

¹⁴Luther sai *citatio* 7. augustil 1518.

¹⁵Augsburgi riigipäev algas 1518. a juulis.

¹⁶Saksa keiser Maximilian I Habsburg (1486–1519).

Augsburgis pidas, kus tegutses paavsti legaadina kardinal Caietanus¹⁷, kelle poole pöördus minu asjas väljapaistvaim Saksimaa kuurvürst Friedrich¹⁸ ja saavutas, et mind ei sunnitud Rooma minema, vaid [Caietanus] ise pidi mind välja kutsuma, asja uurima ja selle ära lahendama. Varsti [pärast seda] lõppes riigipäev.¹⁹

Vahepeal, kuna kõik sakslased olid tüdinud talumast roomlastest tuulepeade rüüstamisi, kauplemisi ning arvutuid kelmusi, ootasid nad kahtleva hingega, kuidas peaks lõpule jõudma see ajalugu, mida varem ükski piiskop ega teoloog polnud sõandanud puudutada. See rahva meelsus toetas mind tõhusalt;²⁰ sest kõik juba vihkasid neid roomlaste kombeid, millega nad kogu maailma olid täitnud ja ära piinanud.

Niisiis tulin ma jalgsi ja vaesena Augsburgi,²¹ varustatud teemoona ja vürst Friedrichi soovituskirjadega raele ning mõnedele tublidele meestele. Kolm päeva olin ma kohapeal, enne kui kardinali juurde läksin.²² Need parimad mehed nimelt keelasid ja hoiatasid kogu jõust, et ma ei läheks kardinali juurde ilma keisri kindla kaitseta, kuigi ta mind igal päeval ühe saadiku²³ [*oratore*m] kaudu kutsuda lasi.²⁴ Viimane oli tõesti tüütu: ma pidada vaid [oma vaadetest] lahti ütleva, siis oleks kõik päästetud. Aga vaev oli pikk, veel pikem ja raskem jutt.²⁵

---

¹⁷Jakob de Vio Caietanus (1469–1534), dominiiklane, tähtsamaid ja võimekamaid omaaegseid tomistlikke teolooge. Tal olid paavstilt volitused Lutherile kas armu anda või ta vande alla panna. Kuna aga Rooma püüdis iga hinna eest takistada Hispaania kuninga Carlos I Habsburgi saksa keisriks valimist (keisriks ta siiski valiti, Karl V nime all, vt märkust 35), pidi Caietanus arvestama ka Friedrich Targa toetusega Lutherile.

¹⁸Saksi kuurvürst Friedrich Tark (1486–1525) oli arvatavasti poliitilistel kaalutlustel algusest peale Martin Lutherit kaitsnud.

¹⁹22. septembril 1518.

²⁰Vrd Cicero, *Tusculanae disputationes* 5, 16, 46.

²¹4. või 7. oktoobril 1518.

²²12. oktoobril.

²³Urbanus Serralonga.

²⁴9., 10. ja 11. oktoober?

²⁵Vergilius, *Aeneis* I, 341–342.

Viimaks kolmandal päeval²⁶ tuli ta vastust nõudma: miks ma ei lähe kardinali juurde, kes mind heatahtlikult ootab? Vastasin, et ma pean kuuletuma parimate meeste nõuandeile, kellele vürst Friedrich mind soovitas. Nende nõu aga on mitte mingil juhul ilma keisripoolse kaitse [*tutela Caesaris*] või isikupuutumata tagamiseta [*fide publica*] kardinali juurde minna. Kui see saavutatakse (juba peeti läbirääkimisi keisri nõukoguga, et seda saavutada), oleksin kohe valmis kohale ilmuma. Seepeale ütles too ärritatult: “Mis, kas sa arvad et vürst Friedrich haaraks sinu pärast relvade järele?” Mina ütlesin: “Seda ei tahaks ma üldsegi.” “Ja kuhu tahad sa jääda?” Mina vastasin: “Taeva alla.” Tema seepeale: “Kui saaksid paavsti ja kardinalid oma võimusesse, mida sa teeksid?” “Osutaksin neile kogu lugupidamist ja au,” ütlesin mina. Seepeale liigutas ta itaallase kombel sõrme,²⁷ üteldes: “Hm.” Ja nii läks ta minema ega tulnud [enam] tagasi.

Samal päeval teatas keisri nõukogu kardinalile, et ma olen antud keisri [182] kaitse alla ning mulle on tagatud isikupuutumatus, manitsedes, et minuga [liiga] karmilt ei käitutaks. See olevat vastanud: “Hea küll, aga mina teen siiski, mis mu amet nõuab.”²⁸ Selline oli nende segaduste algus, edasist võib lugeda alljärgnevat *Aktides*.²⁹

Samal aastal kutsus kuurvürst Friedrich magister Philipp Melanchthoni siia kreeka keele õpetajaks,³⁰ kahtlemata ka selleks, et mul oleks kaaslane teoloogia-alases töös.³¹ Sest mida Issand selle tööriistaga mitte [üksnes] selles keeles, vaid [ka] teoloogias toime on saatnud, tunnistavad küllaldaselt tema teosed; kui ka vihane on Saatan ja kõik tema soomused.³²

---

²⁶11. oktoobril.

²⁷Väljendas sügavaimat põlgust.

²⁸Ülekuulamine ise toimus 12.–14. oktoobril 1518.

²⁹Mainitud köites järgneb *Acta F. Martini Luther Augustiniani apud D. Legatum Apostolicum Augustae*, mille Luther oli avaldanud pärast oma tagasipöördumist Wittenbergi (31. oktoobril 1518), WA 2, 6–26.

³⁰Melanchthon saabus Wittenbergi 1518. a juuli lõpus.

³¹Lause lõpp kuulub arvatavasti kokku järgmise lausega, vastasel juhul Luther eksib: Melanchthon kutsuti kuurvürsti poolt siiski üksnes kreeka keelt, mitte ka teoloogiat õpetama.

³²S.t tema poolehoidjad.

Järgmisel aastal, veebruaris 1519, suri Maximilian³³ ja keisririigi seaduse kohaselt sai vürst Friedrich riigi asehalduriks. Siis andis tormi märatsemine pisut järele ning vähehaaval kujunes põlgus paavstliku vande või pikselöögi suhtes. Nimelt kui Eck ja Caracciolo³⁴ olid Roomast kaasa toonud vandebulli Lutheri vastu — ja toppisid seda, üks siin, teine seal, vürst Friedrichile, kes toona Kölnis viibis, et vastselt valitud Karli³⁵ koos teiste vürstidega vastu võtta — sai [Friedrich] väga pahaseks ning tegi neile paavstlikele tuulepeadele kõige ägedamaid ja tungivamaid etteheiteid: tema [Caracciolo] ja Eck olevat tema äraolekul tema venna Johanni ja tema enda maal rahutusi tekitanud. Ta noomis neid nii ägedalt, et need häbipunas ja teotatult tema juurest lahkusid. Vürst nägi uskumatu taibukusega Rooma kuuria riukad läbi ja mõistis neid inimesi vastavalt kohelda, sest tal oli väga peen nina³⁶ ning ta haistis neid palju kaugemalt, kui roomlased loota või karta oskasid.

Pärast seda ei kiusanud nad teda enam. Ning ka roosile, mida nimetatakse kuldseks,³⁷ mille Leo X³⁸ talle samal aastal saatis, ei osutanud ta mingit au, vaid heitis selle üle lausa nalja. Nõnda olid roomlased sunnitud jätma lootuse nii suurt valitsejat tüssata. Ja evangeelium edenes õnnelikult selle valitseja kaitse all ning levis laialt. Tema autoriteet mõjus väga paljudele, kuna vaid kadedatel võis tekkida kahtlus, et tema kui ülimalt tark ning ettenägelik

³³Tegelikult 12. jaanuaril.

³⁴Caracciolo Marino, paavstlik nuntsius Saksamaal.

³⁵Saksa keiser Karl V Habsburg (1519–1556). Saksa kuninga ja keisri valimised toimusid 28. juunil 1519 Frankfurtis Maini ääres.

³⁶Horatius, *Sat.* 1, 4, 8. Horatiusel näitab “peen nina” head otsustusvõimet.

³⁷Kuldse roosi või vooruseroosi, mille paavst igal aastal Laetare pühapäeval pühitses, et sellega ära märkida ühte vooruslikku kõrgemal-seisvat isikut, määras Leo X 1518. aastal kuurvürst Friedrich Targale. Saksi aadliperekonnast pärinevale paavsti kammerhärrale Karl Miltitzile tehti 10. septembril 1518 ülesandeks vooruseroos kuurvürstile üle anda. Kuurvürst ei pidanud vaeva vääriliseks üleandmisele (Altenburgis 25. septembril 1519) isiklikult kohale minna, vaid saatis oma nõunikud.

³⁸Paavst Leo X (kodanikunimega Giovanni di Medici, 1513–1521).

valitseja tahaks [tegelikult] ketserlust ja ketsereid [*haeresim et haereticos*] toetada ja kaitsta. See tegi paavstlusele suurt kahju.

[183] Samal aastal leidis Leipzgis aset disputatsioon,³⁹ kuhu Eck meid kahte, mind ja Karlstadi,⁴⁰ välja kutsus. Ent mul ei õnnestunud saada hertsog Georgilt⁴¹ kaitsekirja, nõnda et ma ei saanud Leipzgis mitte kui disputeerija, vaid kui pealtvaataja, selle kaitse all, mis Karlstadtile oli antud. Kes mind seejuures takistada võis, ma ei tea, sest hertsog Georg ei olnud veel toona mu vaenlane, seda teadsin ma täpselt.

Siis tuli Eck minu juurde ööbimispaika ja ütles, ta olla kuulnud, et ma keeldun väitlemast. Mina vastasin: "Kuidas ma saan väidelda, kui hertsog Georg ei taga mulle isikupuutumatus?" Tema ütleb: "Kui mul pole lubatud sinuga väidelda, siis ei taha ma ka Karlstadtiga, sest sinu pärast olen ma siia tulnud. Kui ma sulle saavutan isikupuutumatus, kas sa siis väitled minuga?" "Tee seda," ütlesin mina, "ja see peab sündima."⁴² Ta läks minema ning varsti kindlustati mulle ka isikupuutumatus ja võimalus väidelda.

Eck tegi seda, kuna ta nägi ees kindlat võitu [*gloriam*] minu teesi tõttu, milles ma väitsin, et paavst ei ole mitte jumaliku õiguse järgi kiriku pea.⁴³ Siin avanes talle avar lahinguväli ja parim võimalus heakskiitu pälvides lipitseda ning paavsti tänu välja teenida, ühtlasi mind vihkamise ja teotusega üle valada. Seda tegi ta kogu väitluse jooksul innukalt, ometi ei tõestanud ta ei enda [väi-

---

³⁹27. juuni–15. juuli 1519, alguses väitlesid Eck ja Karlstadt, Luther alates 4. juulist.

⁴⁰Andreas Bodenstein Karlstadt (1486–1541), Wittenbergi teoloogiaprofessor, algselt Lutheri lähedane kaastööline, hiljem liitus radiikaalse reformatsiooniga ning sunniti Lutheri nõudmisel Wittenbergist lahkuma.

⁴¹Saksi hertsog Georg (surn. 1539), hiljem juhtivaid figuure reformatsiooni vastaste leiris.

⁴²Kõnelus leidis ilmselt aset 24. ja 27. juuni vahel.

⁴³Selle tähenduse annab Luther oma viimasele (12., hilisemas redaktsioonis 13.) teesile Ecki vastu: *Romanam Ecclesiam esse omnibus aliis superiorem, probatur ex frigidissimis Romanorum Pontificum decretis intra cccc annos natis, contra quae sunt historiae approbatae manentur, textus scripturae divinae et decretum Niceni Concilii omnium sacratissimi*. WA 2, 161.

teid] ega lükanud ümber minu omasid, nii et isegi hertsog Georg ütles hommikusöögi ajal Eckile ja mulle: “Olgu ta jumaliku või inimliku õiguse järgi paavst, ta on [lihtsalt] paavst.” Seda poleks ta öelnud, kui [minu] argumendid poleks talle muljet avaldanud, vaid oleks üksnes Eckile õiguse andnud.

Ka siin, minu juhtumi puhul, võid sa näha, kui raske on välja rabeleda ja pinnale pääseda eksitustest, mida kogu maailma näide kinnitab ja mis on kauase harjumusega otsekui loomuseks muutunud. Kui õige on [siiski] kõnekäänd: harjumusest on raske loobuda,⁴⁴ ja: harjumus on teine loomus,⁴⁵ ning kui õigesti ütleb Augustinus: kui harjumusele vastu ei seista, muutub see sunniks.⁴⁶ Mina, kes ma siis juba seitse aastat olin kõige usinamalt Pühakirja eraviisiliselt ja avalikult lugenud ja õpetanud,⁴⁷ nõnda et ma peaaegu kõike peast teadsin, olin siis jõudnud Kristuse taipamise ja usu algeteni, nimelt, et mitte tegudega, vaid usuga Kristusesse saame õigeks ja päästetud [*iustos et salvos*]. Lõpuks olin ma juba seda, millest ma räägin — et paavst ei ole mitte jumaliku õiguse [184] järele kiriku pea —, avalikult kaitsnud, siiski ei näinud ma [veel], mis sellest järeldub, nimelt et paavst peab olema Saatanast.⁴⁸ Sest mis ei ole Jumalast, peab olema Saatanast.

Nõnda läbi imbinud olin ma (nagu ma ütlesin), nii püha kiriku eeskujust ja nimest kui ka isiklikust harjumusest, et ma paavsti inimlikku õigust tunnustasin, mis siiski, kui see ei ole toetatud jumaliku autoriteediga, on vale ja saatanlik. Sest vanematele ja ülematele ei kuulu me mitte sellepärast, et nood ise seda ette kirjutavad, vaid et see on Jumala tahe, 1. Peetruse 3.⁴⁹ Sellest tulebki, et ma ei tunne nii suurt viha [*minus iniquo animo*], taludes

⁴⁴*Scholia in Juvenalem* 6, 87.

⁴⁵Vrd Cicero, *De finibus* 5, 25, 74.

⁴⁶*Pihtimused* 8, 5, 10.

⁴⁷Luther oli oktoobris 1512 teoloogiadoktoriks promoveeritud, võib-olla alustas ta esimese loenguga Wittenbergis juba 1512 hilissügisel, kindlasti 1513. a esimeses pooles.

⁴⁸Arvatavasti talvel 1518/19 pärast ülekuulamist Caietanuse poolt Augsburgis uuris Luther Melanchthoniga paavstluse ajalugu — tulemuks oli järeldus, et paavst on Antikristus.

⁴⁹Tegelikult 1Pt 2,13.

neid, kes kangekaelselt paavstluse küljes ripuvad, eriti kui nad pole ei püha[kirja] ega ka ilmalikku [kirjandust] lugenud, kui mina palju aastaid püha[kirja] lugedes siiski nõnda visalt [paavstluse] küljes rippusin.

Aastal 1519 saatis Leo X (nagu ma ütlesin) Karl Miltitziga roosi.⁵⁰ Viimane nägi palju vaeva, et mind paavstiga lepitada.⁵¹ Tal oli [kaasas] 70 paavsti kirja [*Brevia apostolica*], et kui vürst Friedrich talle mind välja annaks, mida paavst roosiga püüdis [saavutada], paneks ta igas linnas ühe üles ja toimetaks mind nõnda ohutult Rooma. Aga minu ees reetis ta oma tegelikke mõtteid, üteldes: “Oh, Martin, ma uskusin, et sa oled mingi vana teoloog, kes ahju taga istudes iseendaga väitleb, nüüd näen, et sa oled veel noores eas ja tugev. Kui mul oleks [ka] 25 tuhat relvastatud meest, ei usuks ma, et suudaksin sind Rooma toimetada. Kogu reisi jooksul uurisin ma nimelt inimeste arvamust sinu kohta, [ja] ennäe, kus ma ühe leidsin, kes oli paavsti poolt, [seal] olid kolm sinu poolt [ja] paavsti vastu.” See oli tõesti naeruväärne: ta oli ka tütarlastega ja neidudelt võõrastemajades küsinud, mida nad arvasid Rooma toolist [*de sede Romana*]?⁵² Need vastasid, kuna nad seda sõna ei tundnud ja mõtlesid oma kodu mööblist: “Kust meie võime teada, millised toolid teil Roomas on, puust või kivist?”

Ja nõnda palus ta, et ma järele mõtleksin, mis rahule kasuks tuleb, — tema püüab kõigiti, et [ka] paavst sedasama teeks. Mina lahkelt ka lubasin, et olen täiesti valmis kõike tegema, mis ei riiva südametunnistuse tõe. Ka mina, kes ma vägivallaga olen

---

⁵⁰Vt märkust 37.

⁵¹Leo X oli 9. nov 1518 välja andnud dekretaali indulgentsidest, teooria oli nüüd ametlikult kinnitatud ja Luther ei saanud enam väita, et küsimus on vaieldav. Lutheriga leppimiseks olid kuurial aga tol ajal poliitilised põhjused, kuna paavsti kandidaadiks tulevase Saksa keisri kohale oli Saksi kuurvürst Friedrich Tark. Nii pidi Miltitz peale vooruseroosi üleandmise ka Lutherile kardinalikübarat pakkuma. 5. ja 6. jaanuaril kohtus Miltitz Lutheriga Altenburgis; läbirääkimiste tulemuseks oli nn Altenburgi pakt: Luther lubas, et ei võta enam avalikult sõna, kui ka vastaspool seda ei tee. Miltitz omakorda lubas, et Lutheri asi antakse arutada mõnele õpetatud piiskopile. Luther oli nõus oma seisukohad tagasi võtma, kui talle tema eksitust tõestatakse.

⁵²S.t paavsti aujärjest, paavstlusest.

nendesse segadustesse tõmmatud, ihkasin ja püüdesin rahu, häda sunnil olen ma kõike teinud, mida ma teinud olen, minul süüd pole.

Tema lasi aga enda juurde kutsuda Johannes Tetzeli⁵³ jutlustajate ordust, selle tragöödia esmase autori, ja ta murdis paavsti sõnade ning ähvardustega [selle] siiani kõigi jaoks kohutava inimese ja kohkumatu kisakõri nõnda, et see seejärel otsa jäi ning lõpuks südamevalusse suri. Keda mina, kui ma sellest teada sain, enne surma sõbraliku kirjaga lohutasin ja kutsusin teda üles vaprameelne olema [*animo bono esse*] ning mälestust minust mitte kartma, ent küllap suri ta [oma] südametunnistuse ja paavsti hukkamõistu kätte.

[185] Karli⁵⁴ peeti tühiseks ning tühiseks ka tema nõu, aga minu arvates poleks nii suureks mürgliks läinud, kui mainzlane⁵⁵ algusest peale, kui ma teda manitsesin, ja muidugi kui paavst, enne kui ta mind ära kuulamata needis ja oma bulladega märatsema hakkas,⁵⁶ sellele otsusele oleksid jõudnud, millele Karlgi jõudis, ehkki liiga hilja, ning otsekohe Tetzeli meeletuse maha oleksid surunud. Kõiges on süüdi mainzlane, keda pettis tema tarkus ja kavalus, kui ta tahtis minu õpetust maha suruda ja oma raha indulgentside müügist kärpimatult kätte saada. Nüüd on asjatu nõu otsida, asjatud on kõik püüdmised. Issand on ärganud ja asub rahvaste üle kohut mõistma. Kui nad meid ka tappa võiksid, ei saavutaks nad ometi, mida tahavad, neil oleks [sellest] veel vähem [kasu] kui siis, kui me elame ja terved oleme. Seda haistavad mõned nende seas, kelle nina täiesti tömp pole [*non omnino obesae naris*],⁵⁷ väga hästi.

---

⁵³Leipzigigi dominiiklasele Johannes Tetzeli (u 1465–1519) oli Mainzi peapiiskop Albrecht teinud ülesandeks indulgentside müügi organiseerimise.

⁵⁴Miltitz.

⁵⁵Peapiiskop Albrecht.

⁵⁶15. juuni 1520 vandeähvardusbull *Exsurge Domine* ning 5. jaanuari 1521 vandebull *Decet Romanum Pontificem*.

⁵⁷Horatius, *Epodon* 12, 2.

Vahepeal olin ma samal aastal uuesti alustanud Psaltri seletamist,⁵⁸ kindlana selles, et olen vilunum pärast seda, kui olin loengutes käsitlenud püha Pauluse kirju roomlastele, galaatlastele ja heebrealastele.⁵⁹ Imepärase tulega oli mind haaranud Pauluse tundmaõppimine kirjas roomlastele. Aga siiani polnud mul tee peal ees seisnud mitte mu südame külmus [*frigidus circum praecordia sanguis*],⁶⁰ vaid üksainuke sõna 1. peatükis: “Temas saab ilmsiks Jumala õigus”.⁶¹ Ma nimelt vihkasin seda sõna “Jumala õigus”, mida mind kõikide õpetlaste [*doctorum*] kombe ja harjumuse kohaselt oli õpetatud mõistma filosoofiliselt formaalse või aktiivse õigusena (nagu nad ütlevad), mille kohaselt Jumal on õiglane ning karistab patuseid ja ebaõiglasi.

Mina aga, kes ma end Jumala ees tundsin rahutuima südame-tunnistusega patusena, kuigi ma mungana laitmatult elasin, ega sõandanud uskuda, et ma võin heade tegudega [*satisfactio*] lepitatud olla, ei armastanud, [vaid] isegi vihkasin [seda] õiglast ja patuseid karistavat Jumalat, ja vaikselt — mitte küll teotades, aga kindlasti vägeva nurisemisega — pahandasin Jumala peale, üteldes: nagu poleks sellest tõesti küllalt, et armetuid ja pärispatu läbi igaveseks hukka läinud patuseid dekalooži käsu kaudu kõik-suguste õnnetustega koormatakse, kui siis Jumal [ometi ka] evangeeliumiga valu valule ei lisaks ja ka evangeeliumi kaudu meid oma õiguse ja vihaga ei ähvardaks. Nõnda raevutsesin [186] ma metsiku ja segase südame-tunnistusega, siiski koputasin [ikka] järjekindlalt sellele Pauluse kohale, janunedes põletavaimalt teada, mida püha Paulus tahab.

Seni, kuni lõpuks, päevi ja öid mõtiskledes, panin Jumala halastusest tähele sõnade seost: “Temas saab ilmsiks Jumala õigus, nõnda nagu on kirjutatud: õige elab usust.” Siis ma hakkasin Jumala õigust mõistma sellisena, millega õige Jumala annist, nimelt usust, elab, ja et see on [lause] mõte, [et] evangeeliumi kaudu on

---

⁵⁸Esimest korda luges Luther loengut psalmidest 1513–1515; teist korda alustas kas 1518 või 1519.

⁵⁹Roomlastele 1515–16, galaatlastele 1516–17 ja heebrealastele 1517–18.

⁶⁰Vergilius, *Georgica* 2, 484.

⁶¹Rm 1,17. *Vulgata* teksti järgi: *iustitia Dei revelatur in illo*.

ilmutatud Jumala õigus, nimelt passiivne [õigus], millega halastav Jumal meid õigeks mõistab usust, nõnda nagu on kirjutatud: õige elab usust. Siis tundsin, nagu oleksin täiesti uuesti sündinud ja avatud värvatest paradiisi endasse sisse astunud. Siis näitas kogu kiri mulle kohe teist palet. Ma käisin seejärel kirja läbi, [nii palju] nagu mul meeles oli, ja leidsin [*colligebam*] ka teistes sõnades sedasama: nagu “Jumala tegu” [*opus Dei*], mis tähendab, et Jumal meis toimib, “Jumala vägi” [*virtus*], millega ta meid vägevaks teeb, “Jumala tarkus” [*sapientia*], millega ta meid targaks teeb; “Jumala tugevus” [*fortitudo*], “Jumala pääste” [*salus*], “Jumala auhiilgus” [*gloria*].

Sama suure vihaga, nagu ma enne sõna “Jumala õigus” vihkasin, sama suure armastusega ülistasin nüüd [seda] sulneimat sõna, nõnda sai mulle see Pauluse koht tõesti paradiisi värvaks. Pärast seda lugesin Augustinuse [raamatut] *Vaimust ja kirjatähest* [*de spiritu et litera*], kus vastu lootust [selle] vastu pörkasin, et ka tema tõlgendab Jumala õigust samamoodi: Jumal riietab meid sellega, kui ta meid õigeks teeb. Ja kuigi see on veel ebatäiuslikult öeldud ning ei väljenda selgelt kõike [õiguse] juurde arvamistest [*de imputatione*],⁶² meeldis mulle siiski, et Jumala õigust õpetatakse [sellisena], millega meid õigeks mõistetakse.

Selliste kaalutlustega relvastatult alustasin Psaltri teistkordset tõlgendamist ja see töö oleks kasvanud suureks kommentaariks, kui ma poleks järgmisel aastal uuesti keiser Karl V riigipäeva poolt Wormsi kutsutuna pidanud alustatud tööd kõrvale panema.⁶³

Seda jutustan ma sellepärast, parim lugeja, et sa minu väikesi kirjatöökesi [*opuscula*] lugedes meeles peaksid, et mina olin üks (nagu ma ülal ütlesin) nende seast, kes on edasi jõudnud kirjutamise ja õpetamisega [*scribendo et docendo*] (nagu Augustinus

⁶²*Imputare, reputare* (‘arvesse võtma, arvele panema või kirjutama, kellelegi omistama’) — oluline mõiste Lutheri õigeksmõistuõpetuses. Mõisteid on kasutanud oma teoloogias nii kirikuais Augustinus kui nominalismi rajaja William Ockham (ca 1285–1349), aga see esineb ka *Vulgata* tekstis (nt Rm 4,5).

⁶³Wormsi riigipäev algas 27. jaanuaril 1521, Luther sai kutse 8. ja 11. märtsi vahel, otsustavad sündmused toimusid 17. ja 18. aprillil, 26. mail avaldati nn Wormsi edikt, millega Martin Luther kuulutati lisaks kiriklikule ekskommunikatsioonile ka riigivande all olevaks.

enese kohta kirjutab), mitte nende seast, kes mitte millestki äkitselt ülimateks [*summi*] saavad, kuigi nad on mitte miski. Ei ole nad tööd teinud ega proovile pandud ega ole neil kogemusi, vaid ühest pilgust kirja ammutavad nad põhjani kogu selle vaimu.

Indulgentsidetüli [*res indulgentiaria*] kestis 1520. ja 1521. aastani, pärast [187] järgnesid tülid sakramentide pärast ja uuestiristijatega⁶⁴, millest [kirjutan] järgmiste köidete eessõnades, kui mulle elupäevi antakse.

Ela hästi Issandas, lugeja, ning palu, et sõna kasvaks Saatana vastu, sest ta on vägev ja kuri, nüüd ka ülivihane ja metsik, teades, et tal on vähe aega jäänud ja et ohus on tema paavsti riik. Jumal aga kinnitagu seda meis, mis on tehtud, ja oma auks viigu lõpule oma töö, mis ta meis on alustanud, aamen. 5. märts 1545.

---

⁶⁴Luther peab siin silmas vaidlusi armulauaõpetuse üle, peamiselt Šveitsi reformaatori Huldrych Zwingliga (1484–1531), ning konflikti nn reformatsiooni radikaalse tiivaga — ristijate ja spiritualistidega.

MARTIN LUTHERI

“REFORMAATORNE AVASTUS”

Urmas Petti

Martin Lutheri (1483–1546) nimi peaks Euroopa kultuuriruumis hariduse saanud inimesele vähemalt tuttav ette tulema, kuigi sage- li teadmine 16. sajandi reformaatorist 20. sajandi lõpul sellega ka piirdub. Sel kahetsusväärsel tõsiasjal on loomulikult mitmesugu- seid põhjusi. Peamine neist on kindlasti religiooni ja ühiskonna vaheliste sidemete lõdvenemine, teoloogide kõnepruugis ilmal- kustumiseks ehk sekulariseerumiseks nimetatud nähtus, laiemalt aga üha jätkuv ühiskondlike eluvaldkondade, nagu poliitika, ma- jandus, kultuur, religioon jne iseseisvumine. Postmodernse maa- ilmapildi loogikaga haakub Saksamaa 16. sajandi usupuhastuse ignoreerimine sedavõrd, kui Lutheri isikut ja tegevust seotakse re- ligioosse, usulise valdkonnaga Euroopa ajaloos ning kultuuris — 21. sajandisse tõttava lääne tsivilisatsiooni suhtumist religiooni ei saa ju kuidagi pidada vaenulikuks või tõrjuvaks, pigem liht- salt ükskõikseks. Mil määral aga “protestantliku kirikuisa” mõju usufäärist kaugemale ulatus ja ulatub, jääb seejuures kahjuks esitamata ja vastamata küsimuseks.

Kristlikule kirikule, mis kõikide valgustusaegsete ja -meelsete, modernsete ja postmodernsete ennustuste kiuste ajaloo näitelavalt kuhugi kadunud pole, ei saa küsimus Martin Lutherist kuidagi marginaalse tähendusega olla. Kõige üldisemalt juba seetõttu, et selle saksa kodanlase nimi on kõige tihedamalt seotud 16. sajandil aset leidnud (kirikliku) reformatsiooniga, mille välisteks tähisteks on õhtumaise kristluse lõhenemine konfessioonideks ning — sa- geli küll kõrvaliseks peetuna mahavaikitud — kristliku religiooni enneolematu ekspansioon maailmas, ristiusu kujunemine maa- ilmausundiks. Neis uusaja alguse protsessides väljakujunenud

protestantlikule eneseteadvusele üldiselt ning luterlikele kirikutele eriliselt tähendab küsimus Martin Lutheri isikust, õpetusest ning tegevusest ikka ja jälle küsimust iseene olemasolu õigustatusest. Kui ollakse veendumusel, et teatavate kristlike usuosaduskondade ja neid ühendava kirikuks nimetatud institutsiooni sidumine Martin Lutheri nimega on õigustatud, tuleb küsida, millel see veendumus põhineb.

Need üliolulised ja põnevad probleemid pole siiski käesoleva artikli teemaks. Järgnevalt püütakse anda põgus ülevaade Martin Lutheri elu ja vaimse pärandi teadusliku uurimise senisest ajaloost ning tutvustada üht, nn reformatoorse avastuse probleemi selles uurimises.

I.

Martin Lutheri isiku ja tegevuse uurimise ning mõtestamisega on rinda pistetud juba üle 400 aasta. Kujutlused usupuhastajast on muutunud koos aegade ning uurijatega.¹ Kui protestantlike kirikute jaoks möödapääsmatule vajadusele põhjendada reformatsiooni legitiimsust ja selles kujunenud õpetuse autoriteeti lisada ka üldisem püüdlus seletada 16. sajandil toimunud sündmusi ning Martin Lutheri rolli uusaja kujunemises, võib laias laastus kõnelda neljast mudelist Lutheri isiku tähenduse ja tähtsuse määratlemisel:

(1) Kõige vanem protestantlik traditsioon taandas Wittenbergi reformaatori õpetuse autoriteedi jumalikule inspiratsioonile, Lutheri vahendajarollile jumaliku tõe ning Kristuse maapealse ihu vahel. Protestantliku ortodoksia ehk "barokkteoloogia" ajastul 17. sajandil oli see reformatsioonis valitsev seisukoht sündinud kirikuks, mis mõningate modifikatsioonidega võeti omaks ka pietismis ning on kohati säilinud tänapäevani. Loomulikult ei saa seda nimetada "ajalooliseks" lähenemiseks tänapäevases mõttes, "universaalajalooliseks" aga küll. — Lutheri isik ja tegevus paigutati Piibli õndsusloo — maailma loomise ja viimse kohtupäeva vahelise perioodi — konteksti. Esimese ulatuslikuma katse selles

---

¹ Esialgse ülevaate saamiseks sellest teemast võib ikka veel soovitada juba üle 40 aasta eest ilmunud raamatut: Bornkamm 1955.

suunas võttis ette Lutheri lähim kaastööline Philipp Melancthon (1497–1560), olgugi et Lutheri nime seostamist 16. sajandi alul laialt levinud apokalüptiliste ja eshatoloogiliste kujutlustega esines juba reformatsiooni kõige varasemal perioodil.

Mõneti sobib see vaade küllaltki hästi Lutheri enesemõistmisega — ta on end ise pidanud ja nimetanud apostlik, prohvetiks ning evangelistiks, Jumala poolt viimastel päevadel läbiviidava reformatsiooni eelkäijaks (reformaatoriks küll mitte kunagi) ning ikka väitnud, et pole oma (rõõmu)sõnumit, evangeeliumi, mitte inimestelt saanud (vrd nt WA.BR 2, 455, 40–42). Ometi püüti ortodoksia ajal igati summutada kujutlust Lutherist kui usulisest entusiastist või karismaatikust. Katoliiklaste vastu, kes Lutherit ikka ja jälle subjektivismis, meelevaldsuses ja tema vallapäastetud reformatsiooni seega õigusvastasuses süüdistasid, rõhutati tungival, et Luther oli legitiimne kiriklik ametikandja, kehtiva pühitsusega preester, lisaks teoloogiadoktoriks promoveeritud ning professoriks nimetatud paavstliku litsentsiga ülikoolis — koos kõigi sellest tulenevate õigustega. Ka viimases arvamuses leiab toetust Lutheri enese juurest — konfliktis Roomaga viitas ta ikka ja jälle enda kui teoloogiadoktori õigusele vabalt tõlgendada Pühakirja ning diskuteerida teoloogilistes küsimustes, mis pole siduvas kiriklikus õpetuses formuleeritud.

(2) Valgustusaja vaimulaadiga sobis paremini Lutheri inimliku geeniuse ülistamine ning tema autoriteedigi taandamine sellele. Üpris varakult siginesid panegüürilikesse oodidesse Lutheri aadressil ka rahvuslikud noodid: inimvaimu vabastajast paavstliku rõhumise alt sai lisaks saksa rahvuskangelane, uute eeposte peategelane, rahvuslik vabadusvõitleja, saksa kirjakeele looja jne. Martin Lutheri väljaastumise legitiimsus iseenesest türannide vastu võitlemise ajastul loomulikult probleemiks ei olnud. Sealjuures tuli Lutheri vaimse pärandiga siiski üpris selektiivselt ümber käia ning ignoreerida Lutheri seisukohti inimlike võimete küündimatuses, inimese tahte orjastatusest ning ta kohatist madalat enesehinnangut stiilis “kes ma ennast hiiresitaks pean pipra sees” (WA 50, 660, 11). Ent ka valgustusaegne lähenemine leidis ja leiab poolehoidjaid veel 19. ja 20. sajandilgi.

(3) Moodsa ajalooteaduse sünniga 19. sajandil kalduti luterliku usuisa autoriteeti üha enam taandama ajaloolisele mõjule, impulssidele, mida Luther ning reformatsioon on avaldanud kogu uusaegse Euroopa ühiskonna ning kultuuri kujunemisele. Ning küsimus Martin Lutheri algatatud reformatsiooni legitiimsusest lahenes *status quo*, olemasoleva ühiskondliku formatsiooni, maailmapildi ning mõtteviisi tingimatus aktsepteerimises. — Kuna Martin Lutherit peeti moodsa maailmapildi eelkäijaks või isegi loojaks ning viimast hinnati vaieldamatult positiivsena, pidi ka Lutheri väljaastumine olema õigustatud.

(4) Ent moodsa ajalooteaduse meetodite rakendamine tekitas ka uusi vaatenurki. Allikate analüüsile keskendudes õpiti peagi eristama ehtsat, ajaloolist Lutherit ning eri aegadel välja töötatud või kujunenud kontseptsioone Lutherist. Lisaks ajaloolise mõju konstateerimisele tõstatati küsimus Lutheri retseptsioonist ning tema enese taotlusest. Alles nendele küsimustele vastamise järel näis olevat võimalik keskenduda Lutheri teoloogia tuumale, püüda lahendada selle legitiimsuse ning autoriteedi probleemi, kontrollides Lutheri seisukohtade vastavust Pühakirjale ning kristliku traditsiooni tunnistusele.

Kirikuloo historiograafias loetakse Martin Lutheri ajaloolise, allikate analüüsile tugineva uurimise teerajajaks Albrecht Ritschl (1822–1889).² Ritschl nägi Lutheris eelkõige kristliku religiooni puhastajat metafüüsika ning müstika taagast. Lutheri peamine tähendus järgnevatele põlvkondadele seisnes aga selles, et tema õpetus inimese õigeksmõistmisest ainuüksi usu kaudu oli mõõduandvalt mõjutanud moodsat "vabaduse" mõistet (loomulikult positiivses suunas). Nii sai Lutheri usumõistest omakorda suurus, mis puudutas peamiselt inimese ja maailma, mitte inimese ja Jumala vahekorda. Kontseptsiooni huvides pidi ka Jumal Lutheri teoloogias olema "inimsõbralik", armastuse ja vabaduse helge, "ilmutatud" Jumal (*deus revelatus*). Lutheril paralleelselt esinevat "varjatud" Jumala (*deus absconditus*) mõistet seletas Ritschl metafüüsilise reliktna, mis tulenevat Lutheri teatavast sõltuvusest

---

²Peateos: *Die christliche Lehre der Rechtfertigung und Versöhnung*, 3 Bde., 1870–1874.

hiliskeskaegsest nominalismist. (Nominalistlikus koolis oli Luther saanud oma filosoofilise põhihariduse.) Viimasega püstitas Ritschl äärmiselt tagajärjeka teesi, mis kuni uusima ajani mõjutas Lutheri teoloogia uurimist — hiliskeskaegse nominalismi (nn *via moderna*) teoloogiline väärtustamine ning Lutheri teoloogia vahekord sellega on aastakümneid olnud pingelise diskussiooni teemaks.

Ritschli arusaamale vastandus peagi Tartu ja Erlangeni ülikooli teoloogiaprofessori Theodosius Harnacki (1816–1889) ebaõiglaselt vähe tunnustust leidnud käsitlus Martin Lutheri teoloogias (1862/1886). Harnacki arvates oli usk Lutheril eelkõige seotud inimese ja Jumala, mitte inimese ja maailma vahekorraga, usk on eksistents Jumala palge ees (*coram deo*). Ritschli ja Harnacki seisukohad erinesid niisiis Martin Lutheri teoloogia põhialuse defineerimises või üldisemalt, nad määratlesid erinevalt religiooni ning kultuuri vahekorda Lutheri õpetuses — pisut liialdades võib selle kokku võtta küsimusena, kas Luther oli humanist või prohvet. See Ritschli-Harnacki konstellatsioon on jäänud tüüpiliseks kogu järgnevale ajale, olgugi et Ritschli mõju on olnud märgatavalt suurem just vahetu seose tõttu moodsa eneseteadvusega. Ent samuti on järgnevale ajale tüüpiliseks saanud, et küsimus ehtsast, autentsest Martin Lutherist ning tema õpetuse autoriteedist ning legitiimsusest tähendab sageli ühtlasi küsimust moodsa mõtlemise normatiivsusest kristlikule usule ja teoloogiale.³

Järgmiseks, kuni tänase päevani tunnustust leidnud autoriteediks tuleb pidada Ernst Troeltschi (1856–1923), kes esimesena mõtles äärmiselt põhjalikult läbi kõik reformatsiooni sotsiaalsed, eetilised ja poliitilised konsekventsid ning lõi selle põhjal oma kujutluse Lutherist ja reformatsioonist (nt Troeltsch 1912; 1925). Troeltsch nägi Lutheris eelkõige geniaalset usulist reformaatorit. Kogu reformatoorse teoloogia tuum seisnes tema arvates aga usu redutseerimises elementaarsetele: loobumises välisest ja kesken-dumises sisule. Nii astubki institutsionaliseeritud kiriku asemele

³Tuleb tunnuslikuks pidada, et Harnacki monograafia anti uuesti välja 1927. aastal nn dialektilise teoloogia eestvõitlejate poolt (Harnack 1927), see liikumine eitas ägedalt sellist normatiivsust.

Lutheri teoloogias usklike osaduskond, ilmalikustunud jäiga dogma asemele indiviidi meelsus ja "südamevagadus". Ning mis kõige olulisem — selles redutseerimises või kontsentreerumises personaalsele ning jällegi just vabaduse mõistes nägi Troeltsch reformatsiooni ning moodsa maailmapildi genuiinset kokkukuluvust. Sellest moodsast maailmapildist lähtudes leiab Troeltsch 16. sajandi reformatsioonis ka vajakajäämisi. Nimelt juurduvat Martin Lutheri "seesmises" usumõistes teatav ühiskondlik apaatus ning passiivsus, kalduvus konservatiivselt leppida etteantud poliitilis-sotsiaalse olukorraga, huvi puudumine maailma loova kujundamise ning sotsiaalsete reformide vastu. Teise puudusena toob Troeltsch esile asjaolu, et planeeritud usu personaliseerimist, kontsentreerimist ja redutseerimist sisule vormi asemel ei õnnestunud kuigi otsustavalt läbi viia ning nõnda ei vabanenud teoloogia ka jäägitult keskaegsest objektivismist ning kalduvusest mõistelisi konstruktsioone luua. Millisel määral see kriitika Martin Lutheri puhul paika peab, on sageli siiani elava diskussiooni objektiks — näiteks saksa luterlike ning anglosaksi kalvinistliku tagapõhjaga kirikuloolaste ja teoloogide vahel.

Ernst Troeltschi tööd said aluseks kõigile järgnevatele sotsiaalajaloolistele Lutheri ja reformatsiooni uuringutele. Oma teooriaga lõpuleviimata reformatsioonist asetseb ta jämedalt üldistades ajalisel väga pikas ning mõjukas traditsioonis, mis algas juba nn radikaalse reformatsiooni ehk "reformatsiooni vasaku tiiva" kriitikaga 16. sajandil ning kulmineerus 20. sajandil marksistlikus käsitluses. Kõiki seda laadi teooriaid ühendab väide, et Luther ja luterlus ei viinud alustatud kiriklikke ning ühiskondlikke reforme (või siis ka "varakodanlikku revolutsiooni" marksistliku kontseptsiooni kohaselt) lõpuni, *resp.* reformeeris küll õpetuse, aga mitte eluviisi, ei jõudnud teooriast praktikani.

20. sajandi alguse teoloogilises murrangus mängis Martin Lutheri teoloogia tõlgendamine tohutut rolli. Kõik juhtivad usuteadlased on sel perioodil täiesti sümptomaatilisel moel Lutheri teemal otse sõna võtnud. Kui peatuda paari sõnaga kogu murrangu esiautori, Karl Bartheta (1886–1968) juures, siis Barth hindas Lutheri retseptsioonilugu, Lutheri ja luterluse mõju Euroopa ajaloole pigem negatiivselt, olgugi et ta ajaloolist Lutherit ning tema õpetust

üldiselt aktsepteeris. Ka Barth jätkas eelnevat traditsiooni, eristades noort ja vana Lutherit, eelistades viimast, kuna noor Luther oli tema arvates teinud vale eristuse "seaduse" ja "evangeeliumi" vahel.

20. sajandi teise poole ajaloolises Lutheri-uurimises on tegeldud peamiselt kahe probleemideringiga: (1) reformatsiooni ja revolutsiooni vahekorra kindlaksmääramine Martin Lutheri algatatud liikumises on sageli proovikiviks ka tema enese üle otsustamisel revolutsioonidejärgses Euroopas. (2) Teise maailmasõja järel on sageli käsitletud teemaks reformatsioon kui võimalik "Saksa katastroofi" põhjus, mis omakorda sisaldab alateemana küsimust, kas ja mil määral saab Lutherit teha vastutavaks Saksa-maa poliitilise arengu eest 16. sajandist Hitlerini.

Kõige laiemalt pakub tänapäeval nii ajaloolastele kui teoloogidele huvi Martin Lutheri ning uusaja alguse vahekorra küsimus. Viimastel aastakümnetel on see temaatika tänu ajaloolisele uurimisele tohtult diferentseeritud. Valdavaks on kujunenud seisukoht, et uusaja olemuslikud alged on tegelikult täheldatavad juba hiliskeskajal. Nii on sootuks uude valgusesse sattunud traditsioonilised ajalooliste perioodide piirid ning definitsioonid. Paljude autorite meelest ei saa enam säilitada "uusaja" mõiste senist vaieldamatult soterioloogilist sisu selles esinevate katastroofiliste tendentside tõttu. Sellega seoses on paratamatult muutunud ka arusaam Lutheri asendist kesk- ja uusaja suhtes.

Puhtal kujul teoloogiline uurimine on sel sajandil, eriti pärast Teist maailmasõda, isegi kirikuloolaste seas mõneti tagaplaanile jäänud. Eelkõige on uurijatele huvi pakkunud sotsiaalajaloolised küsimused, olgugi et nii ajaloolaste kui teoloogide seas valitseb üldiselt üksmeel, et olemuslikult oli Luther vaieldamatult usklik inimene ja teoloog. Igal juhul on Lutheri teoloogiline uurimine ka sotsiaalajaloolised küsimused kindlalt oma meetodisse integreerinud.

Kahetsusväärseks tuleb pidada asjaolu, et Lutheri pärandi uurimine kipub üha enam jääma vaid teoloogide ning uusaja alguse probleemistikuga tegelevate ajaloolaste pärusmaaks. Neis ringkondades käib elav diskussioon, samal ajal kui sageli isegi lu-

terlikes kirikutes valitseb pigem huvipuudus või konservatiivne tardumus, nii et Lutherit võib teatava õigusega tõepoolest pida da "aukartlikult tsiteeritud, ent vaevalt loetud kirikuisaks" (Lohse 1997: 201). Muude humanitaarteaduste, eriti filosoofia puhul võib ilmselt konstateerida teatavat probleemi selles, et Lutheris ei suudeta sageli enam näha isegi vastava distsipliini objekti, rääkimata reformaatori käsitlemisest ainevaldkonna subjektina. Arvatavasti üks viimastest filosoofidest, kelle puhul võib kõnelda Lutheri mõjust ta mõtlemise kujunemisel, oli Martin Heidegger (vrd Mostert 1991: 580). Filosoofias tegeldi Lutheri uurimisega viimati intensiivsemalt selle sajandi esimesel kolmandikul.⁴ Toona olid elava huvi objektiks võimalikud seosed Immanuel Kanti ja Lutheri mõtete vahel. Uurimise tulemusel jõuti küll arusaamani, et Lutheri mõjutused Kanti filosoofiale peavad olema äärmiselt kaudse iseloomuga juba ainuüksi seetõttu, et Kant pole ilmselt iial põhjalikult Lutherit uurinud, kui ta temalt üldse midagi peale Väikese katekismuse lugenud on. (Küll saab aga vahetust Lutheri-retseptsoonist samal perioodil kõnelda näiteks Johann Georg Hamanni puhul.) Tuntumaid filosoofe, kes Lutherile tõsist tähelepanu osutas, oli Georg Wilhelm Friedrich Hegel, kes mõtles sügavalt läbi reformatsiooni mõju järgnevale ajaloole, jõudes tulemuseni, et seda mõju ei tule seostada mitte Lutheri geniaalse isiksusega, vaid tema teoloogiaga.

Üleskutse näha Lutheris mitte üksnes uurimistöö objekti, vaid ka subjekti on suunatud ka psühholoogidele, psühhoanalüütikutele ning -terapeutidele. Kindlasti tasuks uurida Lutheri tähendust ja mõju nende teaduste kujunemises. Loodetavasti kaoksid või ka haneksid siis mõistmisraskused moodsate hingeteaduste ning usu-teaduse vahel, millest sel sajandil on kõige ilmekamalt tunnistust andnud erakordselt äge poleemika, mis puhkes Ameerika psühhoanalüütiku Erik Homburger Eriksoni Lutheri-käsitluse ilmumise järel (Homburger Erikson 1958). Seni on teoloogide vaatepunktist peamiseks probleemiks, et psühhoanalüütiline Lutheri-tõlgendus analoogiliselt sotsiaalajaloolise, poliitilise, rahvusliku ja mark-

---

⁴Viimastel aastakümnetel võib siiski täheldada teatavat uue huvi tekkimist. Vt nt Malter 1980.

sistliku käsitlusega vaatleb usulis-teoloogilist Lutheri mõtlemises millegi sekundaarsena, mitteolemuslikuna, mille tagant või alt tuleb avastada tõelised põhjused, hoovad, tegurid ja faktorid, mis käivitasid Lutheri mõtlemise, tegevuse ja ka reformatsiooni laiemalt.

2.

Suurim erinevus Lutheri-uurimises 20. sajandil võrreldes 19. sajandiga on äärmiselt intensiivne keskendumine noore Lutheriga, eriti tema teoloogia kujunemisega seotud probleemidele. Kaudse tõuke andsid sellele arengule kõigepealt kaks pärandunud väärtushinnangut (vrd Mühlen 1983: 49): (1) Gottfried Arnold (1666–1714) vastandas oma kuulsas teoses *Unparteiische Kirchen- und Ketzerhistorie* (4 kd, 1699–1700) noort ja vana Lutherit. Teatav eristamine Lutheri biograafias on ka täiesti õigustatud, piiriks kahe eluperioodi vahel peetakse enamasti aastaid 1525–1527 ning nende välisteks tunnusmärkideks talupoegade sõda Saksamaal 1524–1525 ja Lutheri üleelamisi selles seoses, abielu Katharina von Boraga 1525, esimesi lahkarvamusi protestantlikus leeris (eelkõige konflikti Wittenbergi kolleegi Andreas Bodenstein Karlstadi ning Šveitsi reformaatoritega, aga ka kuulsa humanisti Rotterdami Erasmusega) ning alates 1527. aastast usupuhastaja järsult halvenenud tervist. Kibestumus, mis vanema Lutheri väljendustesse sigrineb, näib olevat tingitud peamiselt praktilistest elukogemustest. Mitte alati ei õnnestunud reformaatori ideid tegelikus koguduselus läbi viia, üha enam sai Wittenbergi professor tunda ka algselt innukate liitlaste vastuseisu. Reformatsiooni kiirele edule ja levikule järgnes teatav mõõn või seisak ning üha süvenev poliitiline kriis Saksamaal. Mõneti pidas Luther seda ka loomulikuks, kõik need olid ju vaid “viimsete aegade” tunnusmärgid, evangeeliumi kuulutamisele pidigi järgnema Saatana raevukas vasturünnak, ehkki selle toimumise viis ei pruukinud vastata tema kujutlustele. Lisaks oli Luther tõepoolest arvestanud oma varase märtrisurraga, kuhjuvad probleemid ning ihulised vaevused panid teda end vana ja kulununa tundma.

Arnoldi arvates tuleb vaid noort Lutherit pidada tõelises mõttes reformaatoriks, tema meelest muutsid tülid protestantlikus leeris nii Lutheri iseloomu kui mõtlemist konservatiivses suunas. Hierarhiliselt ülesehitatud kirikuorganisatsiooni säilitamine ning kirikliku ja ilmaliku võimu sidumine olid Gottfried Arnoldi meelest selgelt samm tagasi. Loomulikult tuleb selle juures silmas pidada Arnoldi teose põhiideed, nimelt et kristliku usu tuum seisneb üksikisiku vagaduses, individuaalses religioossuses. Viimase ideaali nägi ta omakorda algkristluses, täpsemalt esimese kolme kristliku sajandi kirikus. Sellele järgnevat iseloomustas Arnoldi meelest kõige laiemas mõttes allakäik ja mandumine. Oma visandiga vastandus Gottfried Arnold tervele senisele traditsioonilisele kontseptsioonile kristliku õpetuse kontinuiteedist läbi paremate ja halvemate aegade, arusaamale, et selle õpetuse tuum on kõikidest ajast tingitud puudustest ja lisandustest hoolimata just etableeritud kirikus adekvaatselt läbi ajaloo edasi antud (viimast seisukohta jagas muide ka Luther). Arnoldi käsitluses kandsid tõelist kristluse vaimu peale esimeste sajandite algkristluse vaid ametliku kiriku poolt ketseriteks tunnustatud grupeeringud. Niipea kui Luther lakkas Arnoldi meelest olemast tõeline "ketser", lakkas ta olemast ka tõelise kristliku vaimu kandja.

(2) Otto Ritschl (1860–1944), eespool nimetatud Albrecht Ritschli poeg, vastandas omakorda "eelreformatoorset" ja "reformatoorset" perioodi Martin Lutheri teoloogias (vt nt Ritschl 1912: 40–84). Tõeliselt reformatoorne teoloogia kujunes Ritschli käsitluse kohaselt välja alles Lutheri hilisemas loomingus. Isegi usupuhastaja "ristiteoloogia" (*theologia crucis*, vastandina *theologia gloriae*'le, mis kujunes 1517. a lõpus–1518. a alguses, kuulus terav formuleering pärineb Heidelbergi disputatsiooni teesidest 1518⁵), on tema arvates tuletatud keskaegsest traditsioonist, Augustinuselt, Clairvaux' Bernardilt ja Johannes Taulerilt üle võe-

---

⁵*Non ille digne Theologus dicitur, qui inuisibilia Dei, per ea, quae facta sunt, intellecta conspicit [...] Sed qui uisibilia et posteriora Dei per passiones (et) crucem conspecta intelligit [...] Theologus gloriae dicit, Malum bonum, (et) bonum malum, Theologus crucis dicit, id quod res est [...] Sapientia illa, quae inuisibilia Dei, operibus intellecta conspicit, omnino inflat, excaecat (et) indurat* (WA 1, 361,32–362,36).

tud mõttekäikudest. Tõeliselt reformatoorsest teoloogiast saab Otto Ritschli arvates kõnelda alles pärast seda, kui Luther oli selle “munkliku ristiteoloogia” ületanud — kindlasti mitte enne 1518. aastat.

Need pärandatud hinnangud tingisid küsimuse, kas lisaks kahe perioodi biograafilisele eristamisele on allikate põhjal tõestav ka Lutheri varase ja hilise teoloogia vastandamine. Kindlat alust oli usupuhastaja mõtlemise uurimisele hakatud rajama juba 1883. aastal, mil Weimaris ilmus esimene Lutheri kirjutiste teadusliku väljaande köide (WA). Õnneliku juhusega lisandus asjaolu, et just sel ajajärgul avastati mitmete Martin Lutheri varajaste loengute käsikirjad.

Wittenbergi usupuhastaja teoloogilise profiili visandamisel on ikka õigusega rõhutatud, et Luther oli eelkõige piibliteadlane ehk eksegeet ning et “Lutheri teoloogia edenemine oli peaaegu alati ka intensiivse eksegeetilise töö vili” (Brecht 1981: 217). Kõigi ülikooliprofessorina töötatud aastate jooksul pole Luther kordagi pidanud loenguid dogmaatikast, olgugi et tal oma kraadiga see õigus olnuks. Vähem oluliseks peetakse küll, et tänapäeva mõõdupuude kohaselt peaksime Lutheri lisaks liigitama vanatestamentlaste hulka, kuna valdava enamiku loengukursustest Wittenbergi ülikoolis pidas ta just Vana Testamendi kirjutistest.⁶ Lutheri nime tihe sidumine Uue Testamendi pauliinliku traditsiooni tõlgendamisega on tingitud asjaolust, et usuisa vaadete kujunemise algperioodil, mis teadlastele enim huvi pakub, oli Luther kreeka keele õppejõu puudumise tõttu sunnitud tegelema ka Uue Testamendi interpreteerimisega. Kui Philipp Melanchthon 1518. aastal

---

⁶Jälgimise hõlbustamiseks olgu siinkohal ära toodud kõik Lutheri Wittenbergi ülikoolis *lectura in biblia* õppetooli professorina peetud loengud: 1513–1515 Taaveti lauluraamat ehk psalmid (*Dictata super Psalterium*); 1515–1516 Pauluse kiri roomlastele; 1516–1517 Pauluse kiri galaatlastele; 1517–1518 kiri heebrealastele; 1518/1519–1521 psalmid (*Operationes in Psalmos*); 1523–1524 5. Moosese raamat (*Deuteronomium*); 1524–1526 väikesed prohvetid; 1526 Koguja raamat; 1527 1. Johannese kiri, Pauluse kirjad Tiitusele ja Fileemonile; 1528 Pauluse 1. kiri Timoteusele; 1528–1530 Jesaja; 1530–1531 Ülemlaul; 1532–1535 psalmid; 1535–1545 1. Moosese raamat (*Genesis*).

selle õppetooli täitis, jätkas Luther elu lõpuni peaaegu eranditult heebreakeelse Piibli käsitlemist. Vaid aastatel 1527–1528 naasis ta episoodiliselt Uue Testamendi juurde. Põhjus oli proosaline: Melanchthon oli linnas möllava taudi eest Jenasse pagenud.

Martin Lutheri varase eksegeetika, tema esimeste loengute väljaandmine sai alguse, kui toonase Dresdeni Kuningliku Avaliku Raamatukogu käsikirjade uuel kataloogimisel 1874. aastal jäi bibliotekaar Franz Schnorr von Carolsfeldile silma psaltri kommentaari käsikiri. Suure üllatusena selgus, et tegemist on esimese teadaoleva Lutheri loengu konspektiga (loeng psalmidest) aastast 1513–1515. 1876. aastal tekst publitseeriti ning 1885–1886 jõudis see ka Weimari väljaandesse (kd 3 ja 4). Materjali kasutamine teadlaste poolt oli aga esialgu raskendatud, kuna teksti ennast polnud veel õnnestunud lõplikult dešifreerida ning teisalt puudusid peaaegu täiesti keskaegsete traditsiooniliste psaltrikommentaari väljaanded, mille põhjal oleks saanud uurida, milliseid eelnevaid Taaveti laulude tõlgendusi on Luther oma käsikirja koostamisel kasutanud, kus on ta jätkanud traditsioonilist liini ning kus sisse toonud uusi ideid. Nii otsustatigi juba 1930. aastal Lutheri psaltrikommentaari uuesti välja anda, esimene osa uusväljaandest ilmus küll alles 1963. aastal (WA 55 I–II).

Ent avastused jätkusid, kui sajandivahetusel ilmus Berliini Kuninglikus Raamatukogus uuesti välja Lutheri autograaf loengust Pauluse kirjast roomlastele 1515–1516. Käsikiri oli nimelt 1846. aasta Lutheri-väljapanekust saadik tähelepandamatult näitusekastis lebanud ning seda peeti kadunuks. 1908. aastal anti tekst välja ning 1938. a jõudis see ka Weimari kogumikku (WA 56). Edasi leiti Kölnis ühe üliõpilase konspekt, kes oli kuulunud 1516. aastal Lutheri loengut Pauluse kirjast galatlastele. 1918. a tekst publitseeriti ning 1938. a avaldati ka Weimari väljaandes (WA 57 II). Viimasena ilmus Martin Lutheri varastest loengutest tekstikriitilises väljaandes 1929. aastal heebreakeelse kirja kommentaar aastatest 1517–1518, mis parandatud kujul 1939. aastal "Weimaranasse" võeti (WA 57 III).

Lisaks vajadusele kontrollida pärandunud hinnanguid paranenud allikmaterjali põhjal andis Martin Lutheri teoloogia kujunemise süvendatud uurimisele kolmandana (ning võib-olla isegi

kõige olulisemana) tõuke katoliiklik kriitika. Eelkõige tulevad selles seoses arvesse ülimahukad teosed dominiiklase Heinrich Denifle (1844–1905) ning jesuiit Hartmann Grisari (1845–1932) sulest. Denifle jätkas ühelt poolt traditsioonilist katoliiklikku poleemikat, nähes Lutheri väljaastumise põhjust keskaegse kiriku vastu reformaatori moraalses nõrkuses või isegi alaväärtuslikkuses. Teisalt püüdis ta tõestada, et “Jumala õiguse” tõlgendus Rm 1,17 järgi Lutheril, millele nii Luther ise kui luterlik traditsioon suurt rõhku on pannud, pole üldse uus (Denifle 1905). Pigem vastupidi: Luther pakkus uue pähe välja interpretatsiooni, mis oli keskajal valdav. Nõnda lisandus süüdistusele kõlbelisest alaväärtuslikkusest süüdistus harimatuses — nagu poleks Wittenbergi professor tundnud lihtsalt keskaegset piibliseletamise traditsiooni. Ning just see katse “relativeerida reformatoorset Lutheri teoloogias tõlgenduslooliselt mõjus protestantlikul poolle innustavalt *initia Lutheri* uurimisele; küsimuseasetuse diferentseerimisele ja süvendamisele tuli omakorda kasuks taasavastatud *exegetica* kaasamine” (Mühlen 1983: 55).

Esimesena asus ülesande kallale Berliini ülikooli kirikuloolaane Karl Holl (1866–1926), kes töötas kõik uued allikmaterjalid põhjalikult läbi. Kuigi Holl tegeles peamiselt vanaaja kirikuloole, eriti idakiriku pärandi uurimisega, sai just tema Lutherit puudutavate artiklite kogumik (Holl 1921) toonases teadusmaailmas tõeliseks läbimurdeks ning piirikiviks terves Lutheri uurimise ajaloos. Karl Holl piiritles oma kontseptsiooni Lutherist kahes suunas. Kõigepealt püüdis ta korrigeerida Denifle ja Grisari psühholoogilisi kujutlusi, tegeldes pidevalt mõlema autori üksikute väidete kummutamisega. Teisalt üritas Holl Troeltschi vastu, kes Lutheri viimselt ikkagi enam keskaega oli surunud, näidata Wittenbergi professori mõtlemise keskajast väljuvat omapära ning tema tähendust uusaja kultuurile sügavamalt ja paremini kui seni.

Kuna Holl nägi reformatoorset õigeksmõistuõpetust täiesti väljaarendatuna juba Lutheri varastes loengutes, eelkõige loengus Pauluse kirjast roomlastele, juhtis ta ka terve uurimise tähelepanu aastakümneteks Lutheri teoloogilise loomingu varasele perioodile. Just Holl sidus küsimuse Lutheri teoloogia tuumast

nn "reformatoorse pöörde" küsimusega, mis on uurimislugu tänaseni kujundanud.

Kirjeldamiseks või iseloomustamiseks Martin Lutheri jõudmist talle omase teoloogiani, kasutatakse saksakeelses teaduskirjanduses mitut mõistet: "reformatoorne tunnetus" (*Erkenntnis*), "reformatoorne läbimurre" (*Durchbruch*), "reformatoorne pööre" (*Wende*) või "tornielamus" (*Turmerlebnis*). Vaid viimase puhul on tegemist otsese viitega Lutheri enese väljendustele: endine augustiinlasest munk on kohati noorusaegu meenutades jutustanud teatavast ilmutuselaadsest kogemusest, mis sai talle osaks kloostris, kus ta töötuba asus. Seetõttu kasutati varem "tornielamuse" mõistet kõige enam, tänapäeval ollakse sellest üldiselt loobunud, kuna pöörde elamuslikkuse rõhutamine ei tundu enam kohane olevat: "Olgugi et Luther hiljem kohati mainis seda aspekti, hoiatavad mitmed uurijad, et reformatoorset läbimurret ei tõlgendataks pietistliku pöördumiskogemuse laadis" (Lohse 1997: 170). Kui selle asemel meelsamini kõneldakse uuest tunnetusest või läbimurdest, siis loodetakse sellega rõhutada Lutheri teoloogia vabanemist hiliskeskajegse mõtlemise ja vagaduslaadi kammitsaist ning Pauluse õigeuskõiguse õpetuse taasavastamist. Vahel kasutatakse mõisteid "pööre" ja "läbimurre" arvatavalt eri sündmuste tähistamiseks Lutheri teoloogilise arengu teel.

Kogu see teemavaldkond Lutheri varase mõtlemise uurimises on kokku võetav kolme probleemina: millal ja kus toimus arvatav teoloogiline läbimurre, mis seisab kogu edasise reformatoorse teoloogia keskpunktis ning mis on selle tegelik sisu? Millisest ajahetkest või perioodist alates Lutheri eluloos saab kõnelda tema õpetuse olemuslikust erinevusest võrreldes keskajegse teoloogiaga, talle ainuomase "reformatoorse" teoloogia väljakujunemisest? Ning mis ikkagi on see ainuomane, mida ei kohta Lutherile vahetult eelnenud keskajegses traditsioonis, tema kaasajegsetes teoloogilistes vooludes ... ega vahest hiljemgi? Samuti on oluline küsida, kuidas toimus loobumine traditsioonilisest, kiriklikult aktsepteeritud süsteemist, millisena peab seda kirjeldama: kas järjepideva protsessina, teoloogilise (süsteemilise või eksegeetilise) uurimistöö järk-järgult avaneva tulemina; uue alg-

printsipi avastamisena, geniaalse kontseptsiooni visandamisena, millele järgneb üha kaugemate konsekventside tuletamine; või hoopis ilmutusliku kaemusena, pöördumiselamusena, usulise kogemusena, mis kardinaalselt teisendas Lutheri isiksuse ning juba ainuüksi sellega kõigele tema loodule kordumatu (vagaduse-) pitseri vajutas, olgu siis selle ajaloolised ning formaalsed seosed varasema kristliku pärimusega millised tahes?

Etteruttavalt tuleb tunnistada, et täielikku üksmeelt pole teadlaste hulgas saavutatud üheski neist küsimustest. Uudne lähene mine Piiblile, uudne hermeneutika on ainus kriteerium "reformatoorse" kirjeldamisel nii Lutheri kui teiste 16. sajandi reformatorite teoloogias, nagu on tunnistanud peaaegu kõik uurijad (vrd Mehlhausen 1985: 15). Ning ometi sisaldab küsimus pöördest või läbimurdest Lutheri mõtlemises vägagi laialdasi implikatsioone. Nii mõnegi autori meelest on sel silmatorkav osa protestantlike kirikute õpetuse autoriteedi ning legitiimsuse põhjendamisel: "Protestantlikud kirikud, eriti Lutheri nimega seotud konfessioonikirikud, esitavad juba oma faktilise olemasoluga pretensiooni esindada reformatoorse pöörde õigsust Lutheri teoloogias" (Bayer 1969: 115). Selle arusaama kohaselt ei saa luterlikud usutunnistuskirjad ühelegi luterliku kiriku liikmele kohustuslikud olla, kui Lutheri teoloogias pole ajalooliselt võimalik tõestada pööret, mis ta argumenteeritult ja lõplikult eraldas sellest kirikust, millest ta pärines, või kui see "reformatoorne" alles ajaloo käigus välja kujunes. Ajaloos, mis on sellisel juhul põhimõtteliselt avatud, kus on võimalik liikumine edasi veelgi sügavama taipamiseni, Lutheri õpetuse tuuma ületades; kui ka tagasi katoliku kiriku rüppe, olles näiteks empiiriliselt tõestanud, et Wittenbergi usuis eksis.

Lutheri teoloogilise läbimurde olulisuse rõhutamine ei pea sugugi alati veendunud protestantide sulest pärinema. Ka katoliiklasest kirikuloolane Otto Hermann Pesch arvab näiteks, et "reformatoorse pöörde" problemaatika jätkuv innukas uurimine on mõistetav, kuna arutluse all pole lihtsalt üks teoloogiaajalooline ning biograafiline küsimus, vaid luterluse enda teoloogiline õigus tus. Iseseisva luterliku konfessiooni olemasolu oleks "eeldusena illusoorne, kui Lutherist kõneldes ei saaks üleüldse rääkida teoloogilisest pöördest, pöördest, mis peab sisaldama enamat, kui

talle esialgu väljastpoolt pealesurutud indulgentsitüli teadlik ja tahteline omaksvõtt" (Pesch 1982: 80).

Samuti on Lutheri teoloogilise läbimurde küsimusel oluline tähendus reformatsiooni uurimisele üldisemalt, kui püütakse tuvastada, mis eristab siiski tekkinud protestantlikke kirikuid katoliiklusest. Vaid sotsiajalooline, täielikult ja ainuüksi Lutheri retseptioonile keskenduv uurimine saab neid küsimusi vältida või kõrvaliseks pidada. Loomulikult jääb igal juhul vajadus läbi mõelda Lutheri teoloogia kujunemise ning reformatsiooni alguse, *initia theologiae Lutheri* ja *initia reformationis* vahekorra probleem — kui neid ka samastada ei saa, sest et reformidele suunavaid tendentse esines õhtumaises kirikus rohkesti ka enne Lutherit, siis usupuhastuse ja usupuhastaja täielik lahutamine ei tundu samuti eriti mõttekas (vrd McGrath 1985: 142).

19. sajandil jäi *initia Lutheri*, reformatoorse läbimurde uurimine Lutheri teoloogias nii puuduliku allikmaterjali kui ka üldiste metodoloogiliste eelduste tõttu pinnapealseks. Nagu juba kirjeldatud, avastati ja avaldati rida selles seoses üliolulisi käsikirju alles sajandivahetusel. Lisaks allutati süstemaatilise teoloogia domineerimisel ka teised teoloogilised distsipliinid sellele, kirikuloo uurimine pidi eelmisel sajandil pakkuma eelkõige illustreerivat materjali dogmaatilisele süsteemile. Näitena võib viidata juba mainitud Theodosius Harnacki tööle Martin Lutheri teoloogiast. Käsitlus, mille tähendust ja tähtsust Lutheri teoloogia uurimises tänapäeval keegi ei salga, on üles ehitatud moodsa kirikuloo seisukohalt äärmiselt kahtlasele metoodilisele printsiibile: nimelt kogus Harnack kokku suure hulga tsitaate Lutheri kirjutistest ning paigutas need kommenteeritult enese loodud mõistesüsteemi. Kõrvaliseks osutusid nii üksikute lausete kui lõikude seosed tekstiosa ning terve kirjutisega, tekstide paigutumine Lutheri biograafias ja laiemas ajaloolises kontekstis. Nii võis Harnack oma väite kinnitamiseks kasutada tsitaate väga erinevatel asjaoludel ja teemadel, erinevas ajaloolises situatsioonis ning pika ajalise distantsiga koostatud Lutheri kirjutistest. Juba sellise lähemisviisi tõttu ei saa Harnacki käsitluses juttugi olla ei Lutheri teoloogilise mõtlemise arengust ega ka reformatoorse teoloogia elloost, sünnist või kujunemisest üldiselt. Vähestel lehekülge-

del, mis Harnack oma mahuka monograafia alul pühendab Lutheri vahekorrale “skolastika ning müstikaga”, s.t eelneva teoloogilise traditsiooniga, luuakse vaid üldsõnaline ning heroiseeriv kujutus usuisa jõudmisest uutele seisukohtadele:

Pühakirja varjatud aardekambrist, enese patususe tunnetamisest ning usukogemuse sügavusest avanes talle, nagu ei kellelegi pärast apostleid, mõistmine, mida tähendab Jumala viha ja seadus, mida Jumala arm ja patuse õigeksmõistmine. See asetab ka pärandatud õpetuse elemendid tema jaoks uude valgusse ning toob isegi näiliselt vastuolulisse ühtsuse, selguse ja korrastatuse (Harnack 1927: 5).

Tunnetusprotsessi allikatena on siin nimetatud Piiblit, patu-tunnetust ja usulist kogemust. — Eelnev teoloogiline traditsioon, õpingute käigus omandatud filosoofilise süsteemi seisukohad ei mänginud Theodosius Harnacki meelest Lutheri teoloogia tekkimisel ja kujunemisel mingit rolli, otse vastupidi — need saavad omandatud uuest arusaamast lähtudes üksnes hinnangu. Luther on selliselt teatav teoloogiline esmasündinu, tõeline Jumala uus loomung *ex nihilo*. Nii nagu Lutheri õpetusel puudub eellugu, puudub selles ka sisemine areng, see on lõplikuna valmiskujul ilmale tulnud: “Alates sellest, kui ta evangeeliumi mõistmiseni jõudis, jäid ta [...] olulised ja mõõduandvad vaated samaks; need korduvad harmooniliselt kõikides ta kirjutistes” (lk 8). Harnack saab küll Lutheri teoloogias eristada teatavat üleminekuperioodi umbes 1519. aasta Leipzigi disputatsioonini, ent see periood on siiski vaadeldav üksnes korra omandatu süstemaatilise läbitöötamise ning mehaanilise konsekventside tuletamisena, mitte uue taipamise tõelise arenguna, süvenemise ning avardamisena:

... mis tal on, täiesti ja täielikult on, sellest ajast, kui tal see üldse on, selle peremeheks saab ta alles aegamööda. Seetõttu kasvab ka ta taipamine reformatsiooni käigus, ometi nii, et ta üha kindlamalt ning teadlikumalt juurdub sellesse pinnasesse, mille ta leidnud on, millest ta enam lahti ei lase ning mida ta aja jooksul üha enam usaldab, mis talle üha enam selgeks saab ja igati avaneb (lk 8j).

Ehkki Harnack küll ei võrdsusta Lutheri õpetust jumaliku ilmutusega, saab reformaatorile paratamatult osaks teatav “inspireeritus” aura. Harnacki kontseptsioon ainukordsest, ilmutuselaadsest,

keskaegsest traditsioonist täielikult sõltumatust Lutheri teoloogiast, mille keskmeks on õpetus patuse inimese õigeksmõistmisest Jumala ees ainuüksi usu kaudu, on tänapäevaks kõikides punktides vaieldavaks muutunud.

3.

Et Martin Lutheri reformatoorsel läbimurdel on teoloogilise kõrval siiski ka kogemuslik pool, et see seostub konkreetse sündmusega, elamusega, et sellel on kindel koht Lutheri biograafias, tuletatakse Lutheri enese väljendustest, ainult seetõttu on "reformatoorsest läbimurdest" Lutheri uurimisel saanud iseseisev teema. Allikaid "tornielamuse" kohta saab jagada kolme tüüpi: Lutheri märkused lauakõnedes; Lutheri kirjad ning kirjutised.⁷ Paljude uurijate meelest tuleb aga eriline tähendus omistada Lutheri eessõnale, *praefatio*'le 1545. aasta ladinakeelsete kirjutiste 1. köitele.⁸ See on ainus kord, kui Luther otsesõnu ja üksikasja-

---

⁷Peamised otsesed allikad "tornielamuse" kohta: WA.TR 2, Nr. 1681 (1532); WA.TR 3, Nr. 3232a–c (1532); WA.TR 4, Nr. 4007 (1538); WA.TR 5, Nr. 5518 ja 5553 (1542/43); WA.BR 1, Nr. 140 (2. veebruar 1519); WA 5, 144,1–145,10; WA 43, 537,12–25.

⁸Kõnealune Lutheri kogutud teoste Wittenbergi väljaanne publitseeriti aastatel 1539–1559 (lisakõited kuni 1603) kahe foolioformaadis seeriana. 1539. aastal hakkas ilmuma saksakeelsete (12 köidet) ning 1545 ladinakeelsete (7 köidet) kirjutiste seeria. Lõplikul kujul sisaldas see kogumik Lutheri varem trükis ilmunud kirjutisi peaaegu täielikult. Mõned tekstid nägid selles kogumikus esmakordselt trükivalgust. Materjal järjestati väljaandes mitte kronoloogiliselt, vaid süstemaatilistest kaalutlustest lähtudes. Kohati muudeti Lutheri algset teksti teisenenud teoloogilistest arusaamadest lähtudes ning ka poliitilistel põhjustel. Mitmele kirjutisele lisati vastavalt kas ladina- või saksakeelne tõlge. Lutheri enese kirjutiste kõrval koguti väljaandesse ka teiste autorite (eriti Melanchthoni) teoseid ning lisati muid ajaloolisi allikaid, nn *historica*, eriti varase reformatsiooni perioodist. Sellest Lutheri teoste Wittenbergi kogumikust sai kõigi järgnevate Lutheri-väljaannete eeskuju. 1545. aasta ladinakeelsete kirjutiste köide sisaldas peamiselt materjali indulgentsitüli ja Roomas Wittenbergi usupuhastaja vastu algatatud ketseriprotsessi ajast. Toimetamisel osales mingil määral ka Luther ise.

likult meenutab reformatsiooni algusega seotud sündmusi. Just seda allikat on seetõttu loendamatu kordi kasutatud arvatava teoloogilise läbimurde dateerimiseks, lokaliseerimiseks ning teoloogilise uuenduse sisu määratlemiseks. Kui seda hilist tunnistust pidada “vormiliselt korrektseks ning sisuliselt täpseks reformaatori meenutuseks”, siis “paistab reformatoorne pööre tõepoolest peaaegu hetkelise sündmusena, eksistentsiaalse heitluse tulemusena saavutatud uue pühakirjamõistmisena, mis omandab lausa pöördumiskogemuse iseloomu” (Mehlhausen 1985: 18). Ka läbimurde dateeringuga pole suuremaid probleeme — kõik tunnusmärgid viitavad 1518. aasta esimesele poolele, ning kohana võib nimetada Wittenbergi kloostrit aiatorni töötuba. Probleeme tekitab aga asjaolu, et *praefatio* aastast 1545 pole täielikult ühitatav Lutheri ütlustega varasemates allikates ning pealegi pole Lutheri loengutes, kirjutistes ning kirjades kuni 1519. aastani jälgegi mingist “pöördumisloost” või “tornielamusest”. Loomulikult ei välista see iseenesest veel Lutheri hilisemate meenutuste usaldusväärsust (vrd Ebeling 1981: 34–36). Ent veel 20. sajandi keskelgi tundus enamikule protestantlikele uurijatele kujutlus, nagu jõudnuks reformator oma uue teoloogiani alles pärast kuulsate 95 teesi avaldamist 1517. aasta sügisel, täiesti mõeldamatuna. Seetõttu püüti teksti tõlgendada nõnda, et murrangut oleks võimalik asetada sootuks varasemasse aega. Ning seda hoolimata sellest, et muus osas peeti sündmuste käigu esitamist Lutheri eessõnas korrektseks.

Sellist lihtsameelset lähenemist Lutheri hilise meenutuse suhtes kritiseeris esimesena halastamatult Heinrich Denifle:

Protestantlikud teoloogid pole tänaseni ei hilisema [katoliku kirikust] eraldumise sünniloo ega selle toimumise aja suhtes vähimalgi määral selgusele jõudnud; kõik, mis nad selle kohta ütlevad, on vale või arusaamatu. See pidi nii minema ühel lihtsal põhjusel: kuna nad usaldasid Lutheri hiliseid ütlusi. Kõik, mis Luther iganes oma varasemast elust on kirjutanud, reastatakse jäljeta psühholoogilisest arengust. Need teoloogid alustavad juba Lutheri kirjutiste lugemist kinnisideedega, mis nad on endale kujundanud või mis on neisse sisendatud, ideedega, mis protestantide hulgas käibisid ja käibivad. Kellelgi pole rohkem eelarvamusi kui protestantlikel teoloogidel. Kui nad iganes oleksid Lutheri kirjutisi eelarvamustevabalt luge-

nud — kui nad neid üldse lugenud on, sest paljud neist võtavad tsitaadid üksnes Lutheri biograafiatest ja käsitlustest —, siis oleksid nad, eeldades neil teatud määral aru olevat, samale tulemusele jõudnud kui mina (Denifle 1904: 392j).

Denifle analüüsi järelduseks oli, et kõnealuse dokumendi allikaväärtus on tühine, et see peegeldab vaid Lutheri enese vanema põlve kujutlusi ja soovunelmaid. Heinrich Denifle kriitika on kaudsel viisil hiljem sageli ka tunnustust leidnud, olgugi et tervikuna heidetakse talle ette ikka sedasama eelarvamuslikku lähene-mist, mille vastu ta sõnades nii ägedalt võitleb.

Edasine diskussioon selle Lutheri kirjatöö ümber on olnud hõlmav, massiivne, ulatuslik, kohati ülimalt äge ning . . . nii mõnegi uurija arvates üpris tulutu. Teksti enesega seotud raskused näisid juba 30 aasta eest peaaegu ületamatud, näiteks on Madalmaade tuntud kirikuloolane Heiko Augustinus Oberman resigneerunult nentinud: "eessõna on minevikus nii paljudes suundades tõlgendatud ning Lutheri-uurijad on selle vähestest lehekülgedest nii palju kujutlusi Lutherist loonud, et selle teksti kasutamine on tänapäeval peaaegu ebateadusliku Lutheri-uurimise tunnuseks saanud" (1966: 7). Ometi vastavad tänase päevani küsimusele, kas 1545. aasta *praefatio*'t saab üldse kasutada allikana reformatoorse läbimurde dateerimisel, vaid üksikud teadlased eitavalt. Kui seda tehakse, siis eelkõige kahel põhjusel: *praefatio*'t peetakse tendentsliku hilise mälestuskilluna "*a priori* halvaks allikaks" (enamasti esindavad seda seisukohta uurijad, kelle arvates on Luther selles tekstis ühekordse elamusena kirjeldanud tegelikkuses pika arengu tulemust — ka Oberman tuleb sellesse seltskonda arvata); või tuleb tekst diskvalifitseerida "*a posteriori* ebausaldatavana", kuna selles esineb väidetavalt hulganisti ebatäpsusi ning kohati levitab see suisa valeandmeid (vt Pesch 1984: 112). Mõlemat väidet on uurijad põhjalikult analüüsinud.

(1) Esimest seisukohta näib toetavat toonane poliitiline ning kiriklik situatsioon. Augsburgi usutunnistuse (*Confessio Augustana*) esitamisega riigipäevale ning keisrile 1530. aastal oli alanud luterliku konfessioonikiriku kujunemise esimene etapp, mis tinglikult lõppes 1555. aastal Augsburgi usurahu allkirjutamise ning luterluse riigiõigusliku tunnustamisega. Igal juhul oli nii

poliitiline kui kirikuolukord võrreldes varase reformatsiooni tormiliste aastatega oluliselt teisenenud. Enam polnud usupuhastuse näol mingil moel tegemist ühe-mehe-etteastega, protest Rooma kuuria ülemvõimu vastu oli omandanud laialdase, peaaegu kõiki sotsiaalseid grappe haarava liikumise iseloomu. Selle ülilailaia "reformatoorse liikumise" sees eksisteeris aga peaaegu loendamatu hulk eriilmelisi rühmitusi. Saksa luterluse (s.t Augsburgi usutunnistuse normatiivsust tunnustavate territooriumide) suhtelise ühtsuse tagas kuni Lutheri surmani 1546. aastal peamiselt just tema isiklik autoriteet. Ometi puhkesid 1530. aastate lõpul ka luterlaste leeris esimesed tülid õpetuslikes küsimustes. Nii võib oletada, et Martin Luther püüdis 1545. aasta *praefatio*'ga mingil moel kindlustada liikumise ohustatud ühtsust enese autoriteedi jätkuva rõhutamise ning põhjendamisega, omistades endale teatavat inspireeritust nagu väiksemate gruppide karismaatilised liidrid sageli.

Kõnealust perioodi 1540. aastate keskel võib vaadelda ka põlvkondade vahetumise seisukohalt. Reformatsiooni algusest oli möödunud umbes 25 aastat. Kui uues, juba protestantlikus traditsioonis üleskasvanud ning hariduse saanud põlvkonnas ka puudusid Lutheri või Huldrych Zwingli (1484–1531) mõõtu isiksused, siis ometi tõid uued pastorid ja õppejõud uues ajas kaasa teatavaid rõhuasetuste muutusi kiriklikus doktriinis ning uute reformaatorite esilekerkimise Lutheri kõrvale vähemalt kohalikus ulatuses. Unustada ei tohi ka mõneti kahe põlvkonna vahele jäänud Philipp Melancthonit, kes mängis vana ja viletsa tervisega Lutheri kõrval üha suuremat rolli ning arendas välja iseseisva teoloogilise süsteemi, mis aegamööda, aga kindlalt Lutherist eemaldus. Väljaspool Saksamaad hakkas jõudu koguma Jean Calvini (1509–1564) ideedele tuginev reformatsioonivool. Kõik need asjaolud võisid Lutherile ähvardavana tunduda.

1540. aastatel peeti Saksa riigis keisri algatusel veel kord rida usuläbirääkimisi luterlaste ja katoliiklaste vahel. Kõneluste eesmärgiks oli tollal valitsemise seisukohalt hädavajaliku kirikliku ühtsuse taastamine keisrile alluvatel territooriumidel. Kõik katsed selles suunas lõppesid aga ebaõnnestumisega, milles polnud väike osa asjaolul, et ei paavst ega Martin Luther polnud nõus juba

saavutatud kompromisse aktsepteerima. 1545. aastast paavsti juhtimisel Trentos aru pidav kirikukogu näitas omakorda, et Rooma oli pärast Lutheri ekskommunitseerimist Saksamaa probleemide vastu üldse huvi kaotanud. Ning viimaks lõppeski paljulubavalt alanud periood Saksamaal hoopis esimese konfessioonidevahelise relvakonfliktiga 1546–1547. Olgugi et Luther suri enne sõja puhkemist, olid ohumärgid talle teada. Ning nii võis ta tunda vajadust tekkinud poliitilise ning kirikupoliitilise olukorra selgitamiseks ning astunud sammude õigustamiseks. Sellepärast ehk annabki Luther oma 1545. aasta *praefatio*'s väidetavalt ainsa pädeva tunnistajana ülevaate reformatsiooni puhkemisest ning kirjeldab seda isikliku võitlusena kiriku puhta, ainuüksi Pühakirjale toetuva õpetuse eest Rooma kiriku moonutatud käsitluse vastu.

(2) Teise etteheite sisuks on oletus, et vana reformaator võis kannatada mälunõrkuse all. Peamiselt on siin küsimuseks, millisel määral vastab Lutheri kirjeldatud sündmuste käik tegelikusele. Põhjaliku uurimistöö võttis sellel alal 1926. aastal ette Ernst Stracke. Kirjutist üldiselt iseloomustades tõdeb ta, et see on koostatud ilma põhjalikuma eeltööta nagu enamik Lutheri kirjutisi. Dateeritud on 1545. aasta *praefatio*'s jämedalt aastate kaupa, nagu ikka siis, kui kirjutatakse möödunud sündmustest mälu järgi. Seega võib juba ette oletada, et kirjutises esineb ka vigu. Üksikuid tekstilõike analüüsid ja otseste allikatega võrreldes leidiski Stracke Lutheri esitatud andmetes mitmeid ebatäpsusi. Mõned neist olid sisulist laadi, mida sai Stracke arvates seletada eessõna üldise apologetilise iseloomuga — nimelt olevat Luther püüdnud iga hinna eest vältida võimalikke kujutlusi endast kui mässajast ning reformatsiooni algusest kui ebaseaduslikust allumatusest kiriklikele ülematele. Selle üldise tendentsi tõttu oli Luther ajaloolistest sündmustest ning tõsiasjadest teinud valiku, jättes mõned tema kontseptsiooni suhtes ebaolulised või vastakad episoodid jutustusest välja (näiteks ei maini ta oma eessõnas poole sõnagagi 1518. aastal augustiinlaste-eremiitide konvendil Heidelbergis peetud disputatsiooni, kus ta esmakordselt laiema publiku ees tutvustas oma skolastilise teoloogia kriitikat ning võitis esimesed innukad poolehoidjad). Niisamuti on ajalised määratlused Lutheri eessõnas "osalt õiged, osalt valed või ebatäpsed.

Olulisemate sündmuste puhul on aastaarv üldiselt õige, suurimas ebatäpsuses, milles teda süüdistada saab, eksitakse pisut rohkem kui ühe aastaga" (Stracke 1926: 100).

Ehkki Ernst Stracke väitis Lutheri tekstis vaid tühiseid ebatäpsusi tuvastada võivat ning allika üldiselt usaldusväärseks tunnistas, heitis Kurt Aland talle 30 aastat hiljem siiski väiklast pedantsust ette. Aland kontrollis kõik Lutheri esitatud andmed veel kord üle ning püüdis tõestada, et Stracke viidatud vead ning ebatäpsused Lutheri *praefatio*'s tulenevad pigem Stracke tõlgenduse ahtusest. Näiteks kui Luther dateerib keiser Maximilian I surma 12. jaanuari asemel veebruarikuuga, siis tähendab see ilmselt, et Luther sai keisri surmast alles veebruaris teada ning pani oma informatsiooni ja sündmuse enda kokku. Kui Stracke väidab, et Luther eksib, paigutades talle saadetud kutse Wormsi riigipäevale aastasse 1520, ehkki tegelikult sai ta *citatio* alles 1521. aasta märtsis, siis ei arvesta ta Alandi meelest sündmuste varasema käiguga. Ametlik kutse oli ju vaid pikaajaliste läbirääkimiste lõppresultaat — Friedrich Tark oli juba 1520. aasta novembris esitanud ametliku palve kutsuda Luther 6. jaanuaril algavale riigipäevale. Sellele ettepanekule oli keiser 28. novembril oma nõusoleku andnud ning seda omakorda pidaski Luther ilmselt kutseks. Alandi analüüsi tulemus oli, et Lutheri viited ajaloolistele sündmustele 1545. aasta eessõnas on peaaegu eranditult hämmastavalt täpsed, mingit jälge võimalikust vanadusnõtrusest ja mälupuudulikkusest pole võimalik leida. Stracke viga seisnes aga tema arvates selles, et "kus ta Lutheri 'eksitusi' konstateerib, mõõdab ta kas vale mõõdupuuga või moonutab konteksti" (Aland 1965: 45, märkus 378).

Lutheri eessõnas esitatud ajalooliste sündmuste kirjeldamise ning dateerimise korrektsuse küsimuses oli diskussioon sellega ammendunud. Reformatoorset läbimurret kirjeldava lõigu osas pole aga interpreteerimisel üksmeelele jõutud. Vastakaid arvamusi tekitavad eelkõige kolm kohta selles suhteliselt lühikeses tekstiosas:

(1) "Imepärase tulega oli mind haaranud Pauluse tundaõppimine kirjas roomlastele" (*Miro certe captus fueram cognoscendi Pauli in Epistola ad Rom.*): ei ole selge, kas Luther viitab siin oma

loengukursusele Pauluse kirjast või isegi selleks ettevalmistumise ajale, niisiis aastatele 1514–1515; või selle kirjutisega tegelemisele juba enne loengut, n-ö eraviisiliselt, s.t ajale enne 1514; või jätkuvalle Pauluse mõttekäikudesse süvenemisele pärast loengu pidamist kirjast roomlastele, s.t pärast aastat 1516.

(2) Samas lauses esinev kahekordne pluskvamperfekt *captus fueram*, kus ootuspärasem oleks *captus eram*, tekitab kirjapanud kujul küsimuse, kas Luther kirjeldab siin kestva olukorda, s.t aega teiseks loenguks psalmidest ettevalmistumisel, millega lõik algab, või viitab tagasi minevikku enne aastat 1518, käsitleb oma läbimurret jutustatavas ajas juba toimununa. Teisiti öelduna on küsimus selles, kas pluskvamperfekti tuleb pidada "ehtsaks" või tollasele ladina keelele omaseks germanismiks. Viimane tähendaks, et seda konstruktsiooni saaks tõlkida ka imperfekti või perfekti. Näide selle kohta on olemas samas tekstis eespool, kui Luther kõneleb Melanchthoni kutsumisest Wittenbergi (*vocatus fuerat*).

(3) "Pärast seda lugesin Augustinuse [raamatut] *Vaimust ja kirjatähest...*" (*postea legebam Augustinum de spiritu et litera*). Lutheri vahekord kirikuisa Augustinusega oli väga lähedane juba reformaatori kuulumise tõttu augustiinlaste ordule: orduisa vaimse pärandi uurimine oli talle lausa kohustuslik. Augustinuse antipelaguslikku kirjutist *Vaimust ja kirjatähest* on Luther vaadeldaval perioodil aga vähemalt kaks korda põhjalikult tudeerinud. Esimest korda kasutas ta seda valmistudes loenguks Pauluse kirjast roomlastele 1514–1515. Kui lause toonast lugemist puudutab, tuleb reformatoorne läbimurre, millele *järgnes* Augustinuse lugemine, paigutada vähemalt aega enne 1515. aastat. Ent 1518. aastal andis Lutheri kolleeg professor Andreas Bodenstein Karlstadt Augustinuse töö Wittenbergis kommenteerituna välja ning ka siis luges Luther seda kindlasti. Nii on reformatoorset murrangut Lutheri kirjelduse põhjal võimalik ka sellesse perioodi paigutada.

Kuna Lutheri enese dateering jääb ebaselgeks, on *praefatio* tõlgendamisel tekkinud laias laastus 5 seisukohta (vrd Bornkamm 1961–62: 35j):

(1) Luther väidab, et ta avastas *iustitia Dei* uue tõlgenduse teise psalmideloengu (*Operationes in Psalmos*) eel või selleks ette valmistudes ajavahemikus 1518. aasta suvest 1519. aasta alguseni; ent siin Lutheri mälu petab teda ning sündmus tuleb tegelikult paigutada märksa varasemasse aega (see seisukoht oli tüüpiline eelkõige vanemas uurimises, 19. saj. lõpul ja 20. saj. alguses).

(2) Luther ei püüa anda selles eessõnas üldse mingeid ajalisi viiteid oma läbimurdele, nimelt ei kirjelda ta ajalooliste sündmuste käiku mitte kronoloogiliselt, vaid järgib oma jutustuses eessõnale järgnevasse köitesse kogutud kirjutisi, kommenteerides neid lühidalt. Nii mainitakse Melanchthoni nime *praefatio*'s üksnes seetõttu, et viimase teesid Ecki vastu on samuti ära trükitud, kuurvürst Friedrichi nimi esineb vaid avaldatud kirjade tõttu. Konkreetsete kirjutistega seotud sündmuste kirjeldamisele järgneb reformatoorse avastuse esitus; see tekstilõik ei pea aga üldse olema seoses kroonikalaadse jutustava osa lõpus kirjeldatud valmistumisega teiseks loenguks psalmidest. Lutheri eesmärk *praefatio*'s pole sissejuhatus tema varasesse loomungusse, kuna tema loengutest ei sisaldu ükski selles köites — seal antakse läbilõike vaid 1517.–1519. aasta poleemilistest kirjutistest. Eessõna ülesehitust tuleb mõista nõnda, et pärast seda, kui Luther on kirjeldanud väliseid ajaloolisi seoseid, annab ta lisaks ülevaate sündmuste sisemisest ajaloo- või kujunemiskäigust —, mille tõttu asi üldse avaliku konfliktini jõudis. See sisemine ajalugu toimub aga Pühakirja interpreteerimise pinnal ja võis aset leida sootuks varem. Rõhk on köite sisu põhjal Martin Lutheri konfliktil paavstlusega, reformatoorse avastuse kirjeldus teenib vaid põhjendavat rolli, näitamaks, miks tüli üldse puhkes.

(3) Eessõna viitab siiski ajale enne loengut Rooma kirjast, pärast esimest loengut psalmidest või selle kursuse lõpuperioodil 1514–1515 — kuna pluskvamperfekt on "ehtne" ning Luther peab silmas oma esimest Augustinuse-lektiüüri.

(4) Luther dateerib otsustava pöörde oma teoloogias aastasse 1518 ning see vastab ka tõele.

(5) Üksikutel juhtudel on püütud tõestada, et Luther viitab oma eessõnas tegelikult ajale enne esimest loengut psalmidest ja pärast doktoripromotsiooni 1512–1513 (nt Prenter 1961).

Täiesti originaalse lahenduse on välja pakkunud Heiko Augustinus Oberman (1966: 8–12), kes on tuntud agara võitlejana kujutluse vastu, nagu oleks Lutheri teoloogia kujunenud üldse ilma seosteta eelneva traditsiooniga. Oberman viitab oma analüüsis Lutheri 1539. aastal ilmunud saksakeelsete kirjutiste kogumiku esimese köite eessõnale. Võrreldes 1545. aasta *praefatio*'ga ei kirjelda Luther seal mitte reformatsiooni algust, vaid jagab juhi-seid ning õpetusi õigeks Piibli tarvitamiseks: "Ja see on see viis, mida püha kuningas Taavet õpetab 119. laulus (ilma kahtluseta ka kõigi patriarhide ja prohvetite juures säilinud). Sealt leiad sa kolm reeglit, mida kogu laulu jooksul rikkalikult esitatakse. Ja need on: *oratio, meditatio, tentatio*" (WA 50, 659,1–4). Obermani arvates kirjeldab Luther 1545. aasta *praefatio*'s oma "avastusest" kõneldes üksnes teist astet teoloogiliseks uurimistööks (= Piibli uurimiseks) kohases metoodikas, nimelt "meditatsiooni". Sellest lähtudes tuleb mõista ka Lutheri "pööret" või "avastust" — Luther kasutab traditsioonilist kujutlust, et järjekindlalt Pühakirja üle mediteerides võib jõuda äkilise, valgustuslaadse taipamiseni.⁹ Kiriku pärimuses oli selle kohta olemas eeskujud, kellest peamisena võib nimetada Augustinust, ning Lutheri kaasajas oleles kindel tava, kuidas, millises keeles üldse avaldada uusi isiklikke teoloogilisi seisukohti. Viitamine teatud (jumalikule) valgustusele oli selles tavapärane element. Luther pole küll kunagi kõnelnud mingitest visioonidest, auditsioonidest või müstilistest kogemustest; ka nimetatud *praefatio* lõpul rõhutab ta, et on jõudnud Pühakirja mõistmiseni *docendo et scribendo*, kirjutamise ja õpetamisega, s.t järjepideva (teadusliku) tööga, mitte ilmutuslike elamustega.

Kuna aga igasugune teoloogiline läbimurre saab alguse äklistest taipamisest pärast pingelist mõtisklemist, ei saa seda piirata vaid ühe, kindlal ajahetkel toimunud sündmusega. Oberman väidab, et Lutheri enese kujutluste kohaselt ei tarvitsenud ta uute

⁹Näiteks WA 55 II/1, 16, 2j: *Expertus nouit, Quod qui in lege Domini meditatur, breuiter et subito plurima docetur.*

seisukohtadeni või nende aluseks olevate põhimõtetenäi sugugi mitte ühekorräga jõuda. Kui see polnud ka areng sujuva protsessi mõttes, siis rea läbimurretena ometi. Nõnda on üleüldse arukam kõnelda "reformatoorse avastuse" asemel "avastustest". "Pööre" pole Lutheri seisukohast "mitte ühekordne kordumatu sündmus, mis kord ja alatiseks minevikus aset on leidnud", vaid pigem "igasuguse tõelise teoloogilise avastuse *conditio sine qua non*", hädavajalik eeldus igaks tõeseks arvamuseks sellele, kes Pühakirja seletab (Oberman 1966: 10).

Kuna *praefatio* ning teiste oluliste allikate tõlgendamisel reformatoorse läbimurde dateerimises siiski üksmeelele pole jõutud, püütakse arvatava ajaloolise sündmuse kindlaksmääramisel kasutada kaudseid teid ning Lutheri varaseid kirjutisi kronoloogilises järjekorras analüüsides fikseerida hetk, mil teisenenud mõtlemine esmakordselt selgelt esile tõuseb. Ent enne kui tutvustada sellelaadseid katsetusi, peatuksin vahepalana läbimurde lokaliseerimise probleemi juures.

Ühe kindla sündmuse puhul peaks olema kindlaksmääratav ka selle toimimise koht. 1545. a eessõnas ei maini Luther küll poole sõnagagi, kus ja millistes tingimustes teoloogiline läbimurre ehk nn "reformatoorne avastus" toimus. Mõningad lauakõned viitavad aga, et see leidis aset Wittenbergi augustiinlaste-eremiitide konvendi aiatornis. Erilist huvi pakkusid varasemal ajal kaks katket, kus torni mainimisele läbimurde kohana järgneb vähemalt esmapilgul kummaline (või ka koomiline) täpsustus: "*Diesse kunst hatt mir der S(piritus) S(anctus) auf diss Cl(oaca) eingeben*" (WA.TR 2, Nr. 1681, 177,8j).¹⁰ Tuleb küsida, kuidas mõista *cloaca*'t, kas Luther püüab tõepoolest väita, et tema teoloogia kujunemine ning laiemalt siis ka kogu reformatsioon sai alguse käimlas?

Wittenbergi augustiinlaste-eremiitide klooster asus linnamüüri ääres ning käimlate ehitamine äravooluavaga vallikraavi kohal oli keskajal tavaline. Kloostritornis, milles Lutheri töötuba toona asus, võis seega üpris tõenäoliselt asetseda ka kloaak. Säilinud

¹⁰Vrd WA.TR 3, Nr. 3232b, 228,22j.

pole neist kumbki, ei torn ega kemmerg. Juba 1530. aastatel lammutati torn seoses linnamüüri rekonstrueerimisega.¹¹

Ent kuna lauakõnede puhul on tegemist siiski teisejärguliste allikatega, puhkes esialgu diskussioon selle üle, kas neis esitatud andmeid saab üldse usaldusväärseks pidada. Hartmann Grisar, kelle kontseptsiooni esireformaatori isikust "evangeeliumi avastamine" käimlas suurepäraselt sobis, pidas Lutheri väljendusi täiesti usaldusväärseks ning naeruvääristas protestantlike uurijate katseid nimetatud tekste allegooriliselt tõlgendada (Grisar 1911: 323j). Juba samal aastal Grisari teose ilmumisega püüdis evangeelne kirikuloolane Gustav Kawerau kogu puhkenud diskussiooni *cloaca* ümber sisuliselt ebaoluliseks kuulutada. Tema sõnavõttus ei puudu ka teatav annus pateetikat:

Kui Petlemma laut polnud liiga halb koht Jumala ilmutuseks Kristuses, kui Lutheri sõnutsi õigeks palveks, mille ees Kurat tagasi kohkub, pole vaja korralikku kirikuhoonet, vaid paluda saab ka õlgkatuse all või sealaudas, siis on täiesti arusaamatu, milline teotus peaks Lutheri evangeeliumile selle läbi osaks saama, kui valguskiir, mis talle, *meditabundus dies et noctes*, pimeduse hajutas, oleks tõepoolest tema peale langenud viibimisel *in loco secreto*. (Kawerau 1911: 60j.)

Teine evangeelne kirikuloolane, Ernst Stracke, üritas Grisari seisukohta kõigutada lauakõne nr 1681 analüüsisga, milles arvatav *cloaca* on esitatud lühendina Cl. Esimene lauakõnede toimetaja Georg Röhrer (1492–1557) oli *auf diss Cl* asemel kirjutanud *auf dieser cloaca*, selle kohale aga *in horto* (aias). Probleemiks oli Stracke arvates asjaolu, et *auf diss* nõuab enda järel kesksooist sõna, mistõttu lühendi Cl naissoost *cloaca*'na lahtikirjutamine on keeleliselt võimatu. Kõige lihtsam võimalus selle probleemi lahendamiseks oleks Ernst Stracke arvates Cl üldse maha tõmmata, lause säilitaks ka sellisena mõtte. Igal juhul ei saa aga lühendit

---

¹¹Sellestki tõsiasiast ollakse teadlikud Martin Lutheri vahendusel, 1532. aastal kurdab Wittenbergi professor ühes lauakõnes: *Lebe ich noch ein jar, szo mus mein armes stublin hinweg, daraus ich doch das bapstumb gesturmet habe, propter quam causam dignum esset perpetua memoria* (WA.TR 2, Nr. 2540a, 509, 10–12).

teha *cloaca*'ks ega *cella*'ks (kamber), kuna ka viimane pole keskosost. Võimalik oleks lühend dešifreerida kui *capitulum* (siin: kapiitel, kapiitlisaal), ent viimast lühendati enamasti *cp.* Uuritud keskaegseid lühendeid valgustavaid käsiraamatuid, jõudis Stracke viimaks enda meelest vääramatule tulemusele, et lühendit Cl. tuleb mõista kui *clarissimum* (ülivõrre sõnast *clarus* — selge, hele), ning siis ei viita Luther Stracke tõlgenduses üldsegi mitte mingile ruumile, ammugi siis käimlale, vaid ka 1545. aasta eessõnas keskse tähendusega kirjakohtale Rm 1,17 (Stracke 1926: 121j, märkus 2).

Hiljem on uurijate enamik küsimust Lutheri teoloogilise murangu kohast enamasti ebaoluliseks või ka eksitavaks pidanud, kaheldes ka Lutheri väljenduste tõepärasuses. Mitte küll enam innukalt püüdes oma seisukohta tõestada, vaid pigem pragmaatilistest kaalutlustest lähtudes:

Nii väga, kui see kujutus, et Luther olla oma reformatoorse avastuse kloaagis teinud, ka võib tiivustada poleemikute, psühholoogide ja ka teoloogide fantaasiat, kõneleb tõenäosus enam selle poolt, et oma seisukohtadeni jõudis ta eksegeetilise tööga kirjutuslaua taga. Täiesti välistatud pole seegi, et hilisemas eas võis Lutherile drastiliselt üldistav avastuse lokaliseerimine käimlasse teatavat lõbu pakkuda (Brecht 1981: 220).¹²

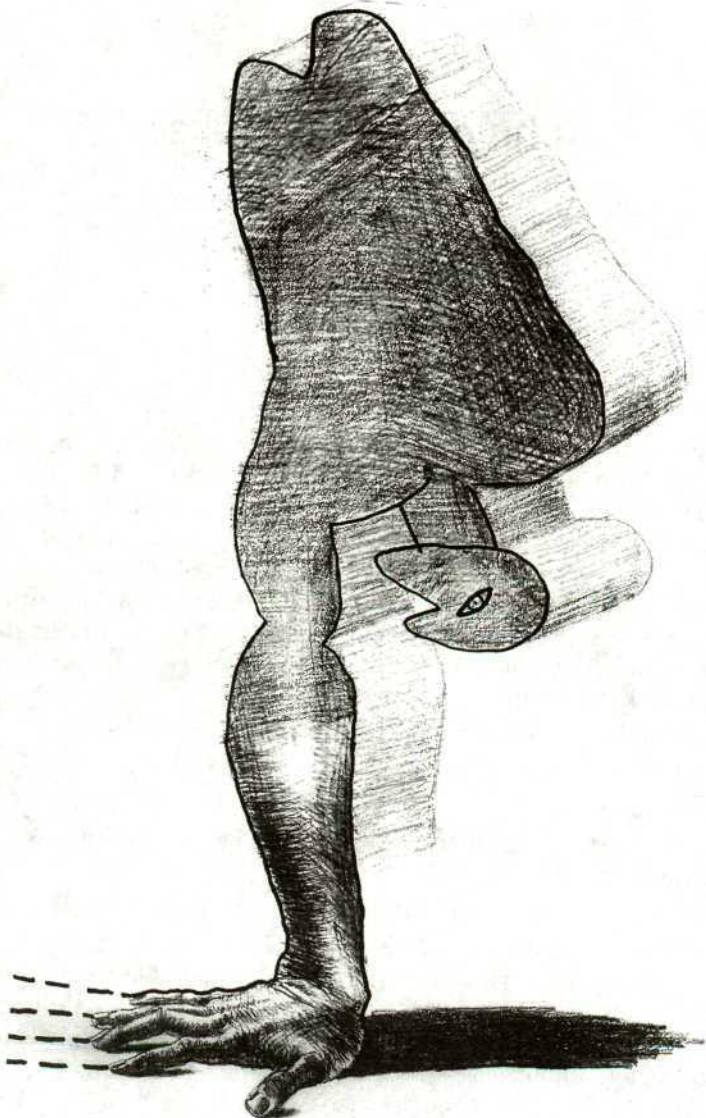
Viimati on küsimuse tõsiselt üles võtnud H. A. Oberman ning seda lähtuvalt oma 1982. aastal ilmunud monograafia *Luther: Mensch zwischen Gott und Teufel* pealkirjaski kajastuvast kontseptsioonist. Juba 1545. aasta *praefatio* tõlgendamisel on Obermani meelest viimane lõik põhjendamatult tähelepanuta jäänud: “Ela hästi Issandas, lugeja, ning palu, et sõna kasvaks Saatana vastu, sest ta on vägev ja kuri, nüüd ka ülivihane ja metsik, teades, et tal on vähe aega jäänud ja et ohus on tema paavsti riik” (WA 54, 187, 3–5). Obermani käsitluse kohaselt määras kogu luterliku usuisa eneseteadvuse veendumus, et koos evangeeliumi

¹²Vt nt WA.TR 4, Nr. 4192 (1538), 191,31–33: *So unser Her Gott in diesem leben in das scheißhauß solche edle gaben gegeben hat, was wirdt in jhenem ewigen leben geschehen, ubi omnia erunt perfectissima et iucundissima?*

taasavastamisega tema poolt on vältimatult ka "vana vaenlane" üles ehmatatud, ning et otsustav heitlus on vahetult värvate ees. Puhta, võltsimatu evangeeliumi kuulutamine toob Lutheri arvates igal ajal paratamatult kaasa pimeduse jõudude raevuka vasturünnaku, kuna viimased näevad oma võimu ohustatuna. Lutheri kirjutistes vohavad kuradite- ja demonittekujutlused, mida paljud uurijad peavad vaid jäänukiks keskaegsest ebausust, on Obermani käsitluse kohaselt Lutheri mõtlemise interpreteerimisel keskse tähendusega (vt nt Oberman 1982: 163). Kloaak (Obermani järgi) pole Lutheri jaoks mitte üksnes käimla, koht, kus inimene oma loomulikke vajadusi rahuldab, see on samaaegselt ka sügavaima inimliku alanduse, tema põhjatu madaluse ning sellega ka tõelise enesetunnetuse, oma tegeliku patuse olemuse taipamise koht. Ning just seetõttu, et inimene käimlas oma tegelikule olukorrale ja olemusele kõige lähemal seisab (või istub) ning oma tegeliku võimetust kõige paremini taipab, on just seal vägev abimees Jeesus Kristus talle kõige lähemal. Pealegi ei saa Pühale Vaimule olla ühtegi ebapüha paika. Niisiis väidab Oberman, et reformatoorse avastuse lokaliseerimisel kloaaki on Lutheri jaoks kindel sümboolne (mitte üksnes ülekantud) tähendus, sest käimla, olles "kaugel kombluse ja moraali toetusest on samaaegselt usu koht, see on kristlase 'Sitz im Leben' " (lk 165).

(Järgneb)

ALICE KASK

KOSMOS

Kuhu edasi ja milleks?

Uno Veismann

SISSEJUHATUS

Inimkonna tähtsamaid suursaavutusi lõppeval sajandil on kahtlemata kosmonautika. Fantastiliselt suured on olnud kulutused sellele — need on olnud omaette peatükid suurriikide riigieelarvetes, USA föderaalelarvest on see valdkond saanud igal aastal 1–2%. Ajakirjanduses ja kõnekeeles omaksvõetud sõnaga “kosmos” (*space*) tähistan siingi laiemalt kosmonautikat (*astronautics*), kosmoseuuringuid (*space research*) ja vastavaid tehnilisi vahendeid, üritusi ja organisatsioone. Eesmärke, mida taotletakse, võib kokku võtta viie põhiteema alla:

- kosmilise ruumi hõlvamine inimkonna tuleviku huvides,
- teadusuuringud kosmosest,
- sõjandus,
- tehnilis-majanduslikud kasutusalaad (maapinna pildistus, side, transport jms),
- riikide prestiiž ja teaduslik-tehnilise progressi liidriks olemine.

Majanduslikult heal 1989. aastal olid USA kulutused kosmosele kokku ligi 30 miljardit dollarit, sellest 3 miljardit teaduse ja majanduse huvides, 23 miljardit sõjalistel eesmärkidel ja 3 miljardit dollarit eraldi süstiklaevade programmile. Avaldatud andmetel oli Nõukogude Liidu eelarvest samal aastal eraldatud kosmosele ligi 7 miljardit rubla, ent Lääne ekspertide arvates kulutati tegelikult umbes 33 miljardi dollari suurune summa. Praegu arvestatakse kogu maailma ulatuses kosmosega seotud aastakäibeks 90 miljardit dollarit ja sellega on hõivatud umbes miljon inimest. Oma

kosmoseorganisatsiooni on moodustanud 32 riiki ning veel 25 riiki osaleb mitmesugustes rahvusvahelistes programmides. Kulutuste nii kiire kasv ühes valdkonnas tekitab ikka ja jälle küsimusi “milleks?” ja “miks mitte vähem/rohkem?”. Riigi majandus- ja eelarvepoliitika seisukohalt tuleb lahendada küsimus, kui palju ja millistele (suur)projektidele maksumaksjate raha kulutada. Globaalse arengustrateegia seisukohalt võib küsida, millisel määral soovime forsseerida teaduslik-tehnilist progressi üldse.

Vaba arvamustevahetust nendel teemadel on häirinud ühest küljest kosmoseaavutuste mõõdutundetu reklaamimine valitsusega seotud meediakanalites ja teisest küljest selle valdkonna äärmise salastatus sõjandusküsimustes — mõlemad tendentsid olid iseäranis tähelepanavaldavad endises Nõukogude Liidus. Viimasel poolsajandil on nii kosmonautika ülistamise kui ka kritiseerimise suunas kirglike sõnavõttudega esinenud paljud mõjukad teadlased, poliitikud ja avaliku elu tegelased. Äärmusi näeme ka tulevikuprognosides — on arvamusi suurte kosmosekolooniate peatsest asutamisest kuni teaduslik-tehnilise progressi eitamiseni. Et optimistlikud mõtteavaldused on üldiselt tuttavamad, olgu siin esitatud teise poole arvamusi.

“Nõukogude—Ameerika kosmosevõidujooks ei kujuta pea-aegu mingisugust väärtust teadusele. See, mis välja on tulnud, ei vääri tuhandikkugi osa kulutustest” (Fred Hoyle).

“Mõnes mõttes sarnaneb lend Kuule Egiptuse püramiidide või Versailles' losside ehitamisega. Häbiväärne, et inimeste vajadusi piiratakse selliste tujude nimel. Kui oleme küllalt targad Kuuni jõudmiseks, kas ei peaks me siis tundma kohmetust oma saamatuse pärast maiste asjade korraldamisel?” (Arnold Toynbee.)

“Mind ajab naerma ja ma olen iseendale vastik, kui meenutan end keset elektromeetreid, võimelisena taluma teadlaste väiklust ja edevust, mis on seda põlastusväärsem, et on alatasa rüütatud fraasidesse inimkonnast, progressist jms abstraktsetest müütidest. Samal ajal oli lähenemas sõda, milles teadus, mis nende härrade sõnade järgi pidi inimese füüsilistest ja metafüüsilistest hädadest vabastama, muudeti tapatalgu instrumendiks. Ja teaduslik kretinism küündis sellise äärmuseni, et Jaapani füüsikud õnnitlesid põhjaameeriklastest kolleege Hiroshima pommi efektiivsuse puhul” (Ernesto Sábato).

KOSMOSE-EUFOORIA

Kosmose kui inimkonna (ainu)võimaliku arenemisruumi ideoloogia kujundas välja 20. sajandi algul Konstantin Tsiolkovski. Et Tsiolkovski ideid endises Nõukogude Liidus ja seetõttu ka Eestis järjekindlalt propageeriti, siis puudub siin vajadus neid veel kord refereerida. Olgu vaid nimetatud loosungiks muudetud tees: "Inimkonna häll on Maa, aga ega kogu elu hällis elata." Tuleb siiski märkida, et 1920.–1930. aastail ilmus planeetidevaheliste lendude teemalisi raamatuid ka Saksamaal, Prantsusmaal ja USA-s.

Teine hurraaoptimismi periood saabus 1960. aastatel, kui avalikkust lummasid seesugused suursaavutused nagu sputnikud, inimese kosmoselend, automaatjaamad Kuul, Apollo programm, mehitatud orbitaaljaamad jms. Oli valas tulle teaduslik fantastika raamatute ja filmide näol. Kosmosesaavutusi ülistati taevani ja mitte ainult Venemaal, vaid ka USA-s ja teisteski riikides. Üldsusele oli see meelepärane, usk teaduse ja tehnika kõikvõimsusse kestis veel. Alvin Toffleri raamatut *Kasvu piirid* täiendati Tsiolkovski vaimus teesiga sellest, et arengu piirid kaotab piiritu maailmaruumi ekspansioon.

1970. aastatel saavutas kosmose-ekspansiooni eufooria oma haripunkti Princetoni ülikooli professori Gerard O'Neilli kosmosehõivamisealastes prognoosides ja projektides. Võttes eelduseks, et rahvaarv maakeral üha suureneb ning loodusvarad ammenduvad, kavandas O'Neill uute asunduste rajamist kosmosesse. Need pidi ehitatama Kuul toodetavast materjalist ning tegu pidi olema 1–6 km-se läbimõõduga 3–30 km pikkuste silindritega, kus oleksid tagatud üsna maised elutingimused. O'Neill usub, et me suudame kosmose koloniseerida ilma maakera kahjustamata ja siinset keskkonda oluliselt reostamata ning et kui alustada sellega varakult, saaks vähem kui sajandiga kogu tööstustootmise Maa õrnast biosfäärist mujale viia. Ta väidab, et inimeste ja tootmise migratsiooni soodustab kolooniate iseseisvumine ja isemajandamine ning seesugune uut liiki asundustegevus võimaldab inimkonna kasvu ülempiiri nihutada vähemalt 80–100 miljardi inimeseni. O'Neill kavade kohaselt pidid esimesed kümme tuhat

inimest lahkuma Maalt 1988. aastal, aastal 2002 pidi kosmosekoloonias elama juba miljon inimest.

Gerard O'Neilli töödes oli kosmose ekspansiooni idee kõigest senistest palju enam viidud arvutuste, tehniliste lahenduste ja eelprojektide tasemele. Kuid leidis ka neid, kes "detailiseeritud utopia seebimulli" püüdsid läbi torgata ning nimetasid nii seda kui reaalselt toimunud kosmosesündmuse sõjandusliku raketitehnika suurejooneliseks kamuflaažiks. Ühele aspektile kosmosekolooniate juures on tähelepanu juhtinud ulmekirjanik Arthur Clarke: neid ei ole võimalik Maalt valitseda. Eraldatus ruumis (ja sellest tulenevalt ajas) kasvab nii suureks, et kosmilise ruumi valitsemisest ega ka sõdadest selles ei saa juttu olla.

KAKS SUURT: WERNHER VON BRAUN JA SERGEI KOROLJOV

Raketitehnika arenguloo kahe suurkuju elu ja tegevust raamistavad omakorda kaks pingeallikat: suurriigi reaalne tellimus relvas-tusele ja kosmose tulevase hõlvamise idee. Mõlema raketikonstruktori üksikasjalistest biograafiatest saame nüüd teada, kui palju tähtsam oli nende tegevuses sõjanduslik aspekt ning kui palju enam tähtsustati massimeedias just nimelt teist aspekti (Stuhlinger, Ordway 1992; Golovanov 1994).

1930. aastatel oli raketiehituse potentsiaal kolmes suurriigis üsna ühesugune: Venemaal raketiehituse keskinstituut RNII Moskvas (Ivan Kleimonov, Georgi Langemak, Sergei Koroljov, Valentin Gluško, Andrei Kostikov), Saksamaal arendusgrupid mitme ametkonna ja ülikooli juures (Hermann Oberth, Krafft Ehricke, Rudolf Nebel, Johannes Winkler, Eugen Sänger) ning USAs Robert Goddardi laboratoorium (Baker 1978; Gluško 1985). Sõja puhkemise järel oli nende saatus aga erinev: RNII kui Tuhhatševski hoolealune instituut likvideeriti ja osa spetsialiste langes repressioonide ohvriks, USAs uuringud ja arendustööd kui ebaolulised külmutati, Saksamaal moodustati täiesti ühemõttelise eesmärgiga Peenemünde arenduskeskus Wernher von Brauni ja Walter Dornbergeri juhtimisel. Nagu teada, tulistas Saksamaa sõja lõpuperioodil Londoni pihta paar tuhat umbes tonni lõhke-

ainega reaktiivmürsku V-2 (A4), kavandati ka mandritevahelist raketti. Ei saa mainimata jätta, et kuigi vaidlused selle üle, kas Werner Heisenberg ja teised Saksa füüsikud tõesti tahtsid Hitlerile aatomipommi teha või ainult simuleerisid selle tegemist, kestavad Saksamaal tänini, pole raketrelva küsimuses millegi üle vaielda. Halvem veel: venelaste eest põgenedes andis Wernher von Braun end koos 130 kaastöötajaga ameeriklastele vangi enne Saksamaa ametlikku kapitulatsiooni, reetes sellega tollaegse Saksamaa. Suur hulk dokumentatsiooni, spetsialiste ja valmis rakette toimetati USAsse, kuid ei leidnud seal kiiret kasutuselevõttu ega edasiarendust.

Teisiti toimis Nõukogude Liit. Teaduslik-tehnilise potentsiaali süstemaatilise hõivamisega jäädi küll hiljaks, ent aasta pärast toodi enam kui kümme tuhat teadlast ja inseneri Saksamaalt üle Venemaale, nende hulgas paarsada raketispetsialisti. Kellelgi polnud kahtlust, et nende edasine tegevus seati sõjatehnika huvidesse, kuigi projektide kaugemaid sihte — tuumapomm ja raketrelv — ei pidanud keegi teadma. Nagu osalenute mälestustest nüüd teada saame, paiknes Saksa raketispetsialistide vangilaager-koloonia aastail 1947–1952 Gorodmlja saarel Seligeri järves (Albring 1991; Magnus 1993).

Mõistagi oluaks otstarbekas raketiehitust kui uut tootmisharu arendada mõne olemasoleva ja profiililt lähedase tootmisharu juures, tähendagu see pealegi, et mõnevõrra ka selle arvelt. Täiesti loogiliselt hakati USAs rakette konstrueerima lennukitehastes: raketimootoritel ja reaktiivmootoritel on palju ühist. N. Liidus läks asi Dmitri Ustinovi kurioosse teesi “Rakett on mürsk toruta kahurist” alusel hoopis teisiti. V-2 rakette hakati monteerima endises suurtükitehases Moskva lähedal Podlipkis (hiljem Kaliningrad, praegu Koroljov) ja sellest sai Koroljovi baasfirma OKB-1. Nikita Hruštšovi poeg peab oma mälestustes lisakulusid suurtükitootmise üleviimiseks raketitootmisele ülisuureks: “Niisama hästi kui tühjale kohale loodi lennundusega paralleelselt uus tööstusharu: uurimisinstituudid, materjaliteadus, mootoriehitus, aparaadiehitus, konstrueerimisbürood ja tehased, tehased, tehased. Arvestada tuli kümnete ja sadade miljardite rubladega.”

Astrahani lähedal Kapustin Jari polügoonil hakati katsetama trofeerakette V-2 (A4) ja seejärel nende omatehtud koopiaid R-1,

mille arendamises ja valmistamises osales 15 uurimisasutust ja 35 sõjatehast, üldjuhiks Kolõma vangilaagrast välja toodud Sergei Koroljov. Aastaks 1947 oli saavutatud sakslaste 1944. aasta tase ja järgnesid uued projektid üha suuremate kauguste ületamiseks tuumapommiga pardal. 1946. aastal ütles N. Liidu õhujõudude marssal Pavel Žigarev: "Mida me tegelikult vajame, on kaugraketid, millega võiks Ameerika pinnal igat sihtmärki tabada." Nn interkontinentaalse raketi loomise riikliku komisjoni esimeheks nimetati julgeolekuministri asetäitja kindral Ivan Serov, liikmeteks Georgi Tokatjev, Mstislav Keldõš, Mihhail Kiškin ja Vassili Stalin. Raketrelvastuse arendustööd ja tootmine toimusid ülilmas salastatuses, samuti nagu tuumapommi puhulgi, ent ometi saadi sellest varsti Lääneski teada. 1940. aastate lõpul lahvatanud repressioonidelaine eest põgenes juhtiv raketikonstruktor ja mainitud riikliku komisjoni aseesimees Tokatjev vabasse maailma ning avaldas kõik, mida teadis. Sellega oli antud esimene häirekell ameeriklastele, kes Goddardi tööde jätkamisest kuigi palju ei hoolinud ja von Brauni küllalt ei usaldanud.

Sergei Koroljovi juhitud raketiehitus edenes N. Liidus jõudsasti. 1953. aastal võtsid "partei ja valitsus" vastu otsuse mandritevaheliste ballistiliste raketide (MBR) tootmise kohta, mis pidid ületama tuumapommiga pardal kaugusi 5000–12 000 km. Raketti R-5 katsetati tuumalaenguga. Esimene seeria MBR R-7 valmis 1957. aastal ning üks raket sellest seeriast lubati kohandada Maa tehiskaaslaste toimetamiseks orbiidile. Nii sai alguse mugav allianss: sõjaraketide möödapääsmatu avalik katsetamine toimub rahumeelsete siltide all, tsiviilkosmonautika aga saab seeriatootmises olevatest kanderakettidest üksikeksemplare odavalt. Täiesti salajane raketitootmine kasvas omaette tööstusharuks, hõlmates sadu konstrueerimis- ja tootmisasutusi ning saades endises Nõukogude Liidus omaette ministeeriumi. Süvenesid ka killustumine, konkurents ja intriigid.

Sergei Koroljovi üldjuhtimise all töötasid algul peakonstruktoritele Valentin Gluškole (raketimootorid), Mihhail Jangelile (kanderaketid), Nikolai Piljuginile (juhtimissüsteemid), Mihhail Rjazanskile (raadioaparatuur) ja Vladimir Barminile (kosmodroom) alluvad organisatsioonid. Jõulise konkurendina kerkis 1950. aastate lõpul esile Vladimir Tšelomei. Kurioosumina ol-

gu meelde tuletatud, et nendest ühegi nimi ei ilmunud kordagi ajakirjanduse veergudele, ka Koroljovi nimi jäi üldsusele tundmatuks kuni surmani 1966. aastal. Tšelomei hakkas hõlvama raketi- ja kosmosetehnika valdkonda, kasutades osavalt ära tema juures töötavat Nikita Hruštšovi poega. Kurjade keelte poolt "tšelomeiseerimiseks" nimetatud ümberkorraldused pidid viima Koroljovi ja Jangeli koostööpartnerite järkjärgulise allutamiseni Tšelomei organisatsioonile OKB-52, mis tegutses Moskva lähedal Reutovos. Samasse aega kuulub raketimootorite peakonstruktori Gluško "ülejooks" Koroljovi leerist Tšelomei leeri. Peale Semjon Lavotškini surma sai Vladimir Tšelomei endale ka Lavotškini konstrueerimisbüroo, samuti lennukikonstruktor Vladimir Mjasištševi firma. Tšelomei lubas välja töötada tervenisti kolm võimsate kandurakettide varianti: UR-100, UR-200 ja UR-300.

Nagu mäletab raketitõrjesüsteemide peakonstruktor Grigori Kisunko, küsis Sergei Koroljov temalt ühel neljasilmakohtumisel äärmise otsekohesusega: "Grigori Vassiljevitsš, kui kaua me kannatame seda bandiiti Tšelomeid?" ja tegi ettepaneku saata kaebus NLKP keskkomiteele (Kisunko 1996). Tšelomei loodud kandurakett Proton (UR-500) on siiski ka praegu hinnatud rahvusvahelisel turul.

Tehnikasüsteemide suurus ja keerukus olid ületanud ühe inimese hõlmatavuse piirid. Raketitehnika arengu imepärane tõus Venemaal seostus esmajoones Koroljovi isikuga, kes käis ise läbi kogu raketiehituse arengu Venemaal ning kes veel 1950. aastate lõpul tundis kõiki süsteeme põhjalikult. Siis lagunes raketiehitus ja satelliitide arendamine paljude omaette organisatsioonide vahel, ühel inimesel kadus asjast piisavalt põhjalik ülevaade ning tulid ebaõnnestumised. Algas üksikasjaliku dokumentatsiooni koostamine, kooskõlastamine ja järgimise ajajärk, see, mida konstruktorid nimetasid "vastutuse lahendamiseks". Oieti polegi küsimus tohutu hulga üksikasjade *teadmises*, vaid terviku funktsioneerimise *tunnetamises*. Kihnu Jõnn ei tundnud tänapäevases mõttes põhjalikult ei laevaehitust ega navigatsiooni, ent ta tunnetas äärmuslikus olukorras laeva vastupidavuse piire. Ja vastupidi: nähtavasti ei leidunud hukkunud "Estonial" kedagi, kes oleks tunnetanud antud lainetuse, antud kiiruse ja antud laevatuubi jaoks ohtlikku olukorda.

Venemaa kosmoseprogrammidele on asjatundlikku kriitikat teinud praegu USAs töötav endine N. Liidu kosmoseuurimisinstituudi direktor Roald Sagdejev. Sagdejevi arvates algas N. Liidu mahajäämine 1960. aastatel, kui ameeriklased tegid Apollo programmist riikliku ja rahvusliku prestiižobjekti. Ka Venemaal püüdis Koroljov lennuks Kuule konstrueerida hiigelraketti N-1, mille kolm katsetust aga ebaõnnestusid. Sagdejev tõdeb, et sajast tehiskaaslasest oli teaduslikke või rahvamajanduslikke eesmärke vaid viieteistkümmel—kahekümmel, ülejäänud teenisid sõjandust. Massiliselt lennutati üles ebaoluliste ülesannetega ja kiiresti rivist välja langevaid tehiskaaslasi. Korüfeedele ei tulnud vahetust, Roald Sagdejev on öelnud: “Koroljovi, Jangeli, Tšelomei asemele tulid täiesti ilmetud inimesed, ütlesin enamgi — harimatud inimesed, kellel polnud autoriteeti isegi oma kollektiivis”.

1989. aastal läksid kohe rikki kaks Marsi juurde saadetud automaatjaama Fobos. Süstiklaev Buran hilines Space Shuttle'iga võrreldes tosin aastat ja osutus mõttetuks. Sagdejev mõistab üldse hukka piloteeritavad kosmoselennud ja toetab automaatjaamu ning roboteid.

NASA TÕUS JA LANGUS

NASA loomise ajendiks oli USA üldsuse šokk esimesest sputnikust. Lyndon Johnson hankis presidendivalimiste eel populaarsust väitega: “Rooma riik kontrollis maailma, ehitades teid. Briti impeeriumi võimu tagasid laevad. Õhusõidu ajastul olime meie võimukad, ehitades lennukeid. Nüüd on jala maailmaruumi tõstnud kommunistid”. Nii seadis ka John Kennedy kohe peale Gagarini lendu Ameerika Ühendriikide ette uue eesmärgi: 25. mail 1961 teatas ta, et veel samal aastakümnel peab ameeriklane panema jala Kuu pinnale.

NASA triumfiperioodiks jäigi Kuu-lendude ajastu. Ettevalmistustesse oli kaasatud 120 ülikooli ja 20 000 firmat, kokku kulutati 24 miljardit dollarit. USA ajakirjandus võrdles “Apollo” missioone Kolumbuse ekspeditsiooniga, kusjuures rõhutati, et eduväljavaated olid astronautidel hulga suuremad. Muidugi teadis “Apollo” meeskond üsna täpselt, mis neid ees ootab, kuna “Santa Maria” meeskonnal oli üpris ebamäärane (et mitte öel-

da väär) ettekujutus avastatavast; laevade enda usaldusväärsus on raske hinnata. Tuleb küll osutada asjaolule, et "Santa Maria" meeskonna heaolu ja saatus sõltusid palju suuremal määral meeskonna enda võimetest ja vaprust. Tänapäeva teaduslik-tehniliste suurrituste ettevalmistustöös on tohutu hulk osalejaid, mingil määral sõltuvad nad tehnoloogia tasemest kogu riigis või isegi planeedil. Lõppfaasis pole kord käivitatud protsesside juhtimine suures osas enam tegelike täitjate (meeskondade) võimuses. Selle näiteks oli "Challengeri" avari, kus hukkus seitse astronauti. Ent on ka vastupidine näide: avariilise "Apollo 13" tagasitoomine Kuu juurest.

1970. aastateks oli NASA oma apogee läbinud. Kuigi 1968. aastal ametisse astunud president Richard Nixon end meelstasti astronautidega koos pildistada laskis, hakati eelarvet kärpima. Kuu-projekti kiiluvees valmisid veel automaatjaamad Marsi, Veenuse ja Merkuuri uurimiseks, ent Wernher von Brauni projekt inimese viimiseks Marsile ei leidnud toetust. President George Bush püstitas küll ühes kõnes teesi, et pool sajandit peale Kuule jõudmist peab ameeriklane panema oma jala Marsi pinnale, kuid sellest ei saanud rahastatavat suurprojekti.

Suurimaks tagasilöögiks NASAle sai "Challengeri" avari 1986. aastal. Organisatsioon, mis varem oli kehanud rahvuslikku uhkust, kõrget efektiivsust, uurimispaatost ja edukust, muutus ajakirjanike kriitika ja tänitamise objektiks ("fossiil kuuekümnendatest aastatest"). Tuletati meelde, kuidas Nixoni ajal alustati "Shuttle'i" projekteerimist "odava kosmose" loosungi all. Edu tagas siis "korduva kasutamise" idee — mõelda vaid: mitukümmend lendu aastas, see on ju maantee kosmosesse, süstikud laskuvad vaid tankimiseks ja rehvide vahetamiseks ning sööstavad uuesti orbiidile. Tegelikuses osutus see kõik palju kallimaks ja märksa vähem edukaks. Hakati kõnelema "Shuttle'i" programmi ekslikkusest. Eriti must oli NASAle 1990. aasta: kavandatud üheksast lennust sai teoks kuus, ülejäänud lükati tehnilistel põhjustel edasi. Pikka aega ehitatud Hubble'i kosmoseteleskoobi juures avastati peale orbiidile saatmist ränk viga optika lihvimisel, teleskoopi polnud kordagi laboratooriumis katsetatud. Kommertssatelliitide orbiidileviimise seisukohalt on süstiklaevade roll tühine.

USA asepresident Dan Quayle moodustas 1990. aastal uurimiskomisjoni, mis 120-päevase töö tulemusena esitas aruande NASA kohta. Avalikkus reageeris mitmeti. NASA kriitik Louis Friedman kahjurõõmutses: "Lõpuks ometi märkas keegi, et kuningas on alasti," mõnes ajalehes refereeriti aruannet pealkirja all "Kala hakkab mädanema peast". NASA enda juhtkond leidis, et üldjoontes tuleb jätkata samas vaimus. Kõlama jäi komisjoni ettepanek, et "missioon planeedilt Maa" (s.t suund Maalt kosmilisse ruumi) asemel olgu "missioon planeedile Maa" (s.t Maa enda uurimine kosmosest). Seda viimast esindab 1990. aastate kompleksprogramm EOS (*Earth Observing System*). Kavade kohaselt hakkab ümber Maa tiirlema mitu uurimisjaama ülesandega jälgida atmosfääri ja maapinda kaugsondeerimise (kaugseire) meetodil. Programmi kestuseks on arvestatud 15 aastat. Et uurimisjaamade orbiidid küünivad ka pooluste kohale, siis suudavad nad paari päevaga üle kammida riba riba järel kogu planeedi pinna. Paljusilmne EOS hakkab jälgima kliimaatilisi, biokeemilisi ja hüdroloogilisi protsesse Maal — kõike, millest sõltub elu meie planeedil. Üks EOSi ideoloog Dixon Butler piltlikustas: "Ülesandeks on mitte eemaldada sõrmi pulsilt ja pidevalt jälgida patsiendi seisundit." Iga päev EOSi aparatuurist tulev informatsioonivoog on Washingtoni telefoniraamatu mahus. Arvutite abil tuletatakse sellest Maal toimuvate protsesside täpne pilt.

Näiteks saab aparatuuri abil määrata ookeani fütoplanktonit, selle põhjal saab aga hinnata süsihappegaasi neelamise astet. Ülevõlt jälgitakse ka troopikametsade seisundit — needki on olulised süsihappegaasi neelajad, ent nende pindala väheneb järjest. Radaritega uuritakse soode ja polaarjää olukorda. EOSi aparatuur suudab kindlaks teha, millisel määral on taimekasv kindlustatud niiskusega pinnases. EOS võib saada üheks ajastu väljapaistvaimaks riikide ühisprojektiks. USA kulutab sellele umbes miljard dollarit aastas. Kogu 15-aastase perioodi andmestik peaks olema kättesaadav kõigile teadlastele maakeral, et seda töödelda superarvutitel oma programmide kohaselt. Sellest peavad lõpuks tulema järeldused poliitikutele, kuidas päästa elu planeedil Maa.

Vahelduva eduga on kulgenud rahvusvahelise asustatud orbitaaljaama ISS (*International Space Station*, varem Freedom) ehitamine. Praeguste kavade kohaselt tuleb 2004. aastaks or-

biidile viia enam kui 100 koostisplokki, maapealse kogukaaluga 460 tonni.

KOSMOSE MILITARISEERIMINE

Kosmose militariseerimist teenisid juba mainitud Wernher von Braun ja Sergei Koroljov, kui hakkasid ehitama ballistilisi rakette suure löhkelaenguga pommide kohaletoiemamiseks. 1960. aastatel oli N. Liidu sõjaväel alalises valmisolekus vähemalt kaks raketti MBR R-7, sihituna New Yorgile ja Washingtonile.

Teiseks etapiks sai vastupidine: võimalike oma sihtmärkide kaitsmine MBRI avastamise ja kahjutustamise (raketitõrje) süsteemidega. N. Liit ümbritses aastail 1961–1974 Moskva ja Leningradi raadiolokaatorite ja tõrjeraketide võõnditega Berkut. Berkuti olid välja töötanud Georgi Kisunko ja Aleksandr Raspletin varem Lavrenti Beria poja Sergei juhitud instituudis. Aastatel 1947–1953 töötas selles asutuses nii Saksamaalt deporteeritud spetsialiste kui ka omamaiseid vange. Kasutades Lavrenti Beria võimu, võidi üle võtta parimaid spetsialiste mis tahes teisest organisatsioonist. 1952. aastal said direktor Pavel Kuksenko ja peakonstruktor Sergei Beria Stalini preemia raadiojuhitava õhkmeri-tüüpi raketi eest. Berkuti süsteemi raketiga tulistati Sverdlovski lähistel 1960. aastal alla Frances Powersi luurelennuk.

Intriigide tõttu tööst eemale tõrjutud Georgi Kisunko mälestustest on nüüd võimalik saada ettekujutus ülima salastatuse varjus käinud juhtfiguride ja ametkondade võitlusest sõjaliste hiigel-assigneeringute eest. MBRI allatulistamiseks loodud nn raketitapja ehk antiraketi peakonstruktor oli Pjotr Grušin. Üheks osalejaks Berkuti loomisel oli akadeemik Sergei Lebedev, kes üldsusele on tuntud esimeste N. Liidu elektronarvutite BESM loojana. Küberneetika ei saanud kaudu olla "kodanlik väärtedus", sest suuri arvuteid vajati raketitõrjesüsteemides.

Kolmandas etapis asuti vastase raketite stardiplatse kosmosest jälgima, kusjuures eesmärgiks seati iga vaenlase raketi stardist võimalikult kiiresti oma keskust informeerida, et rünnaku tuvastamise korral vastase raketit alla tulistada ning oma ründerakettidele stardikäsk anda.

Selle alla mahub ka maapinna järjekindel pildistamine luure otstarbel, mida tehti igas mõttes grandioossetes mastaapides — tohutu oli pildistamisaparatuuri võimsus, piltide hulk ja detailsus.

Alles viimastel aastatel on USA ja Venemaa vastavad ametkonnad jõudnud kogutud pildimassiivide lahtisalastamiseni. See- gi on tekitanud šoki: aastatel, mil tsiviilsfääris üsna suurte pingu- tustega tehti maapinna pildistamist ning kaugseiret näiteks lennu- vahendeid üürides, ladestusid kosmoseluures miljardid detailsed pildid kogu maakerast. Kõige laiemalt levitatavate maapinna piltide lahtusvõime on 5–10 meetrit, seega on eristatavad linna- tänavad ja majadki. Luuresatelliidid näevad ülevalt autosid ja üksikuid inimesi. Selle taustal tundub absurdne, et Kasahsta- ni Tjura-Tami asula lähedale ehitatud kosmodroomile anti des- informatsiooni mõttes 300 km kaugusel asuva Baikonuri nimi ja kosmodroomi kõrvale kerkinud Tartu-suurust Leninski linna ei leidunud üheski N. Liidu atlasest ega kaardil.

Neljandaks ning seni viimaseks etapiks kosmose militariseeri- misel oli nn tähesõdade ettevalmistamise ajastu. Tähesõdade pro- grammiks hakati ajakirjanduses ulmekirjanduse mõjul nimetama USAs Ronald Reagani käivitatud SDI (s.o strateegilise kaitseini- siatiivi) programmi, kuid mõte lahingutest kosmoses oli küpse- nud juba varem. N. Liidu kaitseministeerium tellis 1960. aastatel mehitatud orbitaaljaama projekti korruga kahelt konkureerivalt firmalt: Sergei Koroljovi OKB-1-lt (ehk Energijalt) ja Vladimir Tšelomei OKB-52-lt. Kiiremini sai valmis Tšelomei projekt “Al- maz”, seejärel ja osalt sellele tuginedes konstrueeriti Koroljovi juures analoogne DOS (*dolgovremennaja orbitalnaja stantsija*). Edukalt startinud mõlemat liiki orbitaaljaamad said nimeks “Sal- jut”, ebaõnnestumise korral varjati nad “Kosmose” nime taha. Muide, kosmosesõja üsna algelise ettekujutuse järgi nähti ette võimalus jaamu varustada isegi suurtükkidega.

Totaalse võidujooksu kosmose militariseerimiseks käivitas avalikult siiski Ronald Reagan oma televisiooniesinemises 23. märtsil 1983. “Kes on võimas kosmoses, see on kõikvõi- mas” sai üheks USA ajakirjanduse propageeritavaks teesiks.

Aastatel 1985–1990 kulutas USA programmile SDI 22 miljar- dit dollarit, millest jagus teistelegi riikidele. Saksamaagi sai 66 miljonit dollarit; paralleelse pole N. Liidu endistest liiduvabariiki-

dest raske leida. Nn kosmoserelvajõud asutati USA-s 1983. aastal, esimeseks SDI missiooniks oli "Discovery" lend 1985. aastal. Komplekteeriti 27-liikmeline sõjaastronautide grupp. Tähesõdade programm käivitas mõlemas suurriigis enneolematu laserihituse. Oletati, et vastase MBRI vastu on kõige tõhusamaks vahendiks laserrelv. Praeguseks on ilmne, et selles kampaanias esines üsna palju bluffi — osalt eesmärgiga vastast segadusse ajada, osalt eesmärgiga suuremaid assigneeringuid saada. Venemaal ehitatud hiigellaser Terra-3 seisab nüüd täiesti mahajäetuna Kasahstanis. Mõnede andmete kohaselt oli laguneval N. Liidul juba valmis 80-tonnine orbitaaljaam "Skif-D" laserkahuriga pardal.

SDI analoogist Venemaal — US-K-st (mille peakonstruktor oli Aleksei Savin) on seni veel vähe teada. Selleks ajaks oli kosmose-tööstuses kujunenud kolme liiki organisatsioon: nn rahvamajanduslikke ja teaduslikke projekte realiseerivad vähem salastatud asutused, rakette tootvad salajased tehased ning tähesõdade analoogprogrammi realiseerivad ülimalt salastatud organisatsioonid. N. Liidu akadeemik Roald Sagdejevi arvamuse kohaselt kurnasid kulutused võidujooksule SDIga N. Liidu majandust ja said üheks N. Liidu lagunemise põhjuseks.

KOSMOSE KOMMERTSKASUTUS

Niisiis, pidades kaasaegse raketitehnika algushetkeks Wernher von Brauni V-2 sündi, võime kosmoseürituste esimese poolsajandi põhiliseks arendusmotiiviks lugeda sõjandust. Me ei pruugi tatta seda tunnistada, ent just sõjandus on olnud teaduslik-tehnilise progressi veduriks. Niisamuti oli see lennundusega: ilma sõjalennukite tootmiseta oleksid reisilennukid arvatavasti praegugi veel üsna mannetud. Rahuldusega võime täheldada, et ka kosmoses on militaarse päritoluga tõmme tänaseks oma rolli täitnud. Tehiskaaslaste üleslennutamise on muutunud odavaks ning neile on tekkinud tsiviilkasutajad. Nimetagem neist mõnda: telefoni- ja televisiooni-kaugside, meteoroloogia, SAT-televisioon, maapinna pildistamine (kaardistamine, seire), navigatsioon ja globaalne orientatsioonisüsteem (GPS), tehnoloogilised protsessid kosmoses. Sellest loetelust puudub esialgu veel lähema tuleviku kasu-

tusalana mandritevaheline reisiliiklus kosmose kaudu (kosmoselennukid).

Kõige maisemas mõistes on kosmoseraketid üks liik transportivahendeid. Mingi koorem (sealhulgas näiteks inimesed) on tarvis toimetada kosmilisse ruumi, teatud orbiidile, vahel ka sealt tagasi, ühe variandina läbi kosmose ühelt mandrilt teisele. Odavamad kanduraketid viivad 1 kg koormat geotsentrilisele orbiidile 1000–3000 dollari eest, süstiklaevade korral on hind pisut alla 10 tuhande dollari/kg. Ühegi maailma kanduraketi usaldatavus pole üle 97%, keskmiselt on see 92%. Tehiskaaslastele paigutatud aparatuuri enda maksumus on 50–200 tuhat dollarit kg kohta ja sellest tulenevalt maksid kindlustuskompaniid 1998. aastal kandurakettide ebaõnnestunud startide eest välja 640 miljonit dollarit, satelliitide orbiidil töötamast lakkamise eest aga 1,15 miljardit dollarit. 1990. aastate algul startis aastas vähem kui poolsada kommertsatelliiti, 1998. aastal oli neid saja ümber ja mõne aasta pärast prognoositakse nende arvuks 300.

Uuele tasemele on jõudmas maapinna pildistamine. Juba kümmekond aastat maapinna pilte turustanud Prantsusmaa konsortsiumi SPOT (*Système Probatoire d'Observation de la Terre*) kommertsedu oli tagasihoidlik, kuid nüüd on startimas nn spioon-satelliitide tsiviilpõlvkond, mis edastavad ühemeetrise lahutusvõimega pilte. Nende müügist ennustatakse lähemal viiel aastal sissetulekut 18 miljonit dollarit.

Suurim nõudlus on praegu satelliitide viimise järele geostatsionaarsele orbiidile — see orbiit teatavasti kindlustab side- ja televisioonisatelliitide n-ö ühel kohal seismise. Nii ongi Euroopale ja Ameerikale vastavatel pikkuskraadidel ekvaatori kohal 36 000 km kõrgusel terved satelliidiparved. Nende ilmumise juures polnud üldtuntud USA kosmosesüstikutel mingisugust tähtsust, rääkimata Venemaa orbitaaljaamadest. Geostatsionaarsele orbiidile satelliitide toimetamise turul on absoluutseks liidriks Euroopa Kosmosesagentuuri ESA (*European Space Agency*) raketitootja Arianespace, hõlvates 55% turust. Poole väiksem osakaal on USA — 26%, järgnevad Hiina (10%) ja alles siis Venemaa (9%). “Oleme valele hobusele mänginud ja kaotanud,” tunnistab üks endisi NASA juhte Georg Müller, pidades silmas kunagist loobumist klassikaliste kandurakettide arendamisest korduvkasutusega süs-

tiklaevade kasuks. Sõjandusele ja prestiižile orienteeritud USA ja Venemaa kosmosefirmad püüavad kriisist välja tulla uuesti odavate kandurakettide tootmist korraldades, sealhulgas jõutakse ka omavahelise koostööni. USA firma Lockheed Martin, Moskva Hrunitševi-nimeline firma ja tootmiskoondis Energija moodustasid ühenduse International Launch Services Vene mootoritega Ameerika raketite tootmiseks ja turustamiseks.

Transport geostatsionaarsele orbiidile pole sugugi ainus raketitootmise kommertseesmärk. Paljude ülesannete täitmiseks sobivad klassikalised, väiksemad tehiskaaslased, näiteks globaalsete navigatsiooni- ja telefonisidevõrkude arendamiseks. Turuprognoside kohaselt tuleb eelseisva kümne aasta jooksul orbiidile toimetada üle tuhande tehiskaaslase, kokku maksab see töö 50 miljardit dollarit. Ka siin on rahvusvaheline äriühendus Eurockot loodud: Hrunitševi-nimeline firma ja Daimler-Chrysler Aerospace, kavatakse ära kasutada Vene keskmaarakette SS-19. Üldse on transporditeenuse Maa—kosmos osutajatel lähematel aastatel pakkuda vähemalt üheksa kanduraketi mudelit. Orbiidisaatmise hinna alandamise nimel on uuesti päevakorral tuumaenergiat kasutavate kandurakettide konstrueerimine (neist loobuti 1960. aastatel).

Kosmose kommertskasutuse serval seisab nn ülekande (*spin-off*) efekt, mille all mõistetakse seda, et uus, algselt kosmoseprojektides arendatud tehnoloogia ja seadmed leiavad kasutamist teistes majandusharudes. Positiivseid näiteid on kirjeldatud ridadami, ent löögi alla sattunud kosmosefirmad on siin kaldunud ka liialdustesse (teflonpannade tootmine, neerukivide eemaldajad, titaanist majapidamisriistad). Kriitikud nimetavad liialdusi *spin-off*-folklooriks ja arvavad, et tulemid oleksid ilmunud niikuinii või oli nende sünnitajaks puhtalt sõjandus.

Kahe suurriigi kosmoseorganisatsioonidest erineb 1974. aastal loodud riikidevaheline Euroopa Kosmoseagentuur ESA. Sõjaliste assigneeringute asemel on ESA loodud investeeringutest kaugemate kommertseesmärkide saavutamiseks. ESASSE kuulub praegu 14 riiki, nende hulgas suhteliselt väikesed riigid Iirimaa, Taani, Soome, Belgia ja Holland. Suurel määral on ära kasutatud parimat osa ameeriklaste kogemustest ja üldiselt on välditud sõjanduslikku tellimust. Nii on üldtuntud ajude äravoolu teesi-

le nüüd vastandatud tees USAst kui informatsiooni ja *know-how* poolest riisutavast riigist.

USA kandurraketid "Delta" ja "Atlas" suudavad geostatsionaarsele orbiidile viia kolm tonni koormat, ESA kandurrakett "Ariane-5" üle kahe korra rohkem ja 30% odavamalt. Sellest tulenevalt domineerib satelliitide geostatsionaarsele orbiidile saatmise turul konsortsium "Arianespace".

USA uue sajandi riikliku kosmosestrateegia kesksete eesmärkidena kinnitati hiljuti:

- kommertskosmose seadusandlusega fikseerida USA ja teiste riikide vahelised suhted (barjäärid?) antud valdkonnas,

- suurendada finantseerimist teadusuuringute, riigikaitse ja *spin-off*'i huvides,

- ümber kujundada kandurrakettide tootmine.

Praeguseks on kosmos tungimas ka tsiviiltranspordi süsteemi. Kõige igapäevasemas mõttes demonstreerib seda lennuliikluses kasutatavate kosmoselennukite eelseisev kasutuselevõtmine. Kuigi "Space Shuttle'i" ja "Burani" kohta kasutatakse kosmoselennuki nimetust, jäävad need siiski esmajoones astronautide ja kosmonautide unikaalsete missioonide teostusvahendiks. Läbi kosmose kulgeva lennuliikluse ettevalmistus aga käib täie hooga, kosmoselennukite projekte ja makette on valminud mitmes riigis. Üsna tõenäoliselt avatakse järgmise sajandi algul sajakilomeetrilise kõrguseni küündivad lennud London—Tokio—Melbourne, New York—London jt mandritevahelistel marsruutidel. Tuleb rõhutada, et siin on tegemist orienteerumisega tsiviilvajadustele ülikauge ja ülikiire ning esialgu nähtavasti ka ülikalli reismise järele. Kordub ülehelikiirusega lennukite tsiviillennuliikluse juurutamise ajalugu: esialgu on tegemist suurte eraldistega riigieelarvest, vajatakse riigi dotatsiooni ja üritus ise on riskantne (tuletame meelde Concordi lugu), ent enamasti firmad ei eksi tulevikuproгноosides. Ei maksa küsida: "Kas tõesti on vaja jõuda Frankfurdist Tokiosse kolme tunniga?" Selle kohta leidub tehnika ajaloos küllaldaselt säravaid näiteid. Kunagi küsiti Inglismaal posti ja telegraafi ministeeriumi peainsenerilt, mis ta arvab ameeriklaste uusleiutise, telefoni rakendamisest Inglismaal. Vastus

kõlas: "Ei, *sir*. Ameeriklastele võib telefon olla vajalik, meie mitte. Meil on küllalt poisikesi käskjalgadeks."

KOSMOS JA EESTI

Vene ajal leidsid mitmed Eesti tootmis- ja teadusorganisatsioonid võimaluse osaleda kosmoseüritustes. Teaduse seisukohalt kätkes see võimalust viia oma mõõtmised kosmilisse ruumi, vaa- delda maapinda seni kättesaamatust kaugusest, vabaneda atmo- sfääri häirivast mõjust (Veismann, Villmann, Tõnnisson 1986). Kahtlemata oli oluline ka teadusuuringute ja kõrgtehnoloogiliste arendustööde täiendav finantseerimine Moskvast. Ent veel palju olulisemaks tuleb pidada vajadust ja võimalust teha arendustööd N. Liidu tehnoloogia tiptasemel.

Loendamatu hulk muid tollaegseid arendustöid lõppes pak- sude aruannetega, mõned töövõimelisuse piiril seisvate makett- või katseeksemplaridega. Leidus tehaseid, mis tootsid kümneid tuhandeid töökõlbmatuid arvuteid. Selle foonil olid kosmoseorga- nisatsioonid väheseid tõeliselt tulemuslikult töötavaid süsteeme. Nõudlikkus töö kvaliteedi suhtes laienes ka nii kaugetele allette- võtetele, nagu olid meil. Läbimõeldud projektid, parimad mater- jalid ja detailid, hoolas kontroll valmistamise ja koostamise üle, suur katsetuste programm, eraldi projekteeritud laboratooriumi- varustus — mõndagi sellest jäi siia alles, tähtsamana kui raha, ehitised või sisseseeded. Selle najal jätkus kuni viimase ajani täppisaparaadiehitus mitmetes Eesti firmades ja see leidis oma turu ka Läänes. Oleks olnud aga illusoorne arvata, et meil õn- nestub käigupealt vahetada partnereid kosmosetööstuse osas idast läände. Seni kui Eestis ei ole jalgu alla saanud kõrgtehnoloogia taimelavadena toimivaid täppis-aparaadiehituse suurfirmasid, ei ole unikaalse raketi- ja satelliidiaparatuuri arendustööd reaalsed. Otsides teetähiseid põhjanaabrite juurest: Soome kosmosetehni- ka laboratoorium muutus elujõuliseks alles siis, kui olid tekkinud edukad suurfirmad (Nokia jt) ning pärast integreerumist Euroopa struktuuridesse.

Viimasel ajal on massikommunikatsioonis esinenud retoorili- ne väide: Eestist ei saa kunagi kosmoseriiki. Selle sõna alguses, varasemas mõistes (kosmoseriigid suudavad üles lennutada te-

hiskaaslasi) ilmselt tõesti mitte. Selles tähenduses on maailmas kosmoseriike alla kümne ja näiteks Saksamaagi ei kuulu nende hulka. Ometi toodab Saksamaa Euroopa kosmoseagentuurile ESA tehiskaaslaste üleslaskmiseks kasutatava kanderaketi mootoreid, ESA liikmeks on ka mitu väikeriiki. Sidudes end kord Euroopa struktuuridega, on see Eestilegi normaalne arengutee. Liiasi peab ESAle makstav osamaks tagasi tulema uuringute ja arendustööde tegemiseks sõlmitavate lepingute kaudu.

KOLMANDA LAINE VEDUR

Niisiis on selge, et kosmos kui teaduslik-tehnilise progressi üks alusnähtusi ei saa kaduda ja tema arengu pidurdaminegi saab olla vaid ajutine. Arutlusküsimuseks võib üksnes olla (ja esmajoones suurriikide valitsustele), missugust arengutempot pidada. Alvin Toffler peab kultuuri teiseks looduseks ning tehnosfääri peab ta kolmandaks looduseks (ehk laineks). Küsimusele, milline peaks olema inimkonnale vastuvõetavaim kosmilise ruumi ekspansiooni tempo, vastust otsides tuleb silmas pidada, et kosmoseüritused

— on suures osas välja kujunenud sõjatehnika rüpes, ent see pole sugugi ainus valdkond, kus sõjandus sünnitab kolmanda laine ilminguid;

— on tekitanud riikide, organisatsioonide ja osalt ka isikute privaatsust kärpiva globaalse jälgimissüsteemi;

— on ohtlik potentsiaalne massihävitusvahendite kohaletoi-
metamise tehnoloogia, jäädes tähtsuselt küll alla tuuma- ja bio-
tehnoloogiale;

— on teeninud ja teenib tehnosfääri kujunemist ehk teaduslik-
tehnilist progressi selle vastuolulisuses;

— kontsentreerivad teaduslikku ja insenertehnilist potentsiaali
(kuni me liigume kolmandas laines, peetakse seda arenguks);

— kulutavad planeedi energiaressursse, ent kaugeltki mitte
niipalju kui laevandus, lennundus ja autod (kõik eraldi võttes);

— reostavad keskkonda (esmajoones atmosfääri), ehkki mitte
niipalju kui lennukid ja autod;

— transpordi- ja kommunikatsioonitehnoloogias on pidurda-
matud.

Lõpetuseks üks allegooriline ettekujutus. Rühm inimesi on suletud koopasse, millesse vaid kõrgel laes olevast avausest paistab valgust. Koopas leidub siiski puumaterjali. Üks osa inimesi põletab puid soojuse ja valguse saamiseks, teine osa manitseb kokkuhoidlikkusele ja tegeleb puutagavarade täiendamisega pimedatest käikudest, ja vaid väike osa on seadnud eesmärgiks ehitada puudest torn laeava juurde pääsemiseks.

Kirjandus

- Albring, Werner 1991. *Gorodomlia: Deutsche Raketenforscher in Russland*. Hamburg—Zürich: Luchterhand
- Baker, D. 1978. *The Rocket: The History and Development of Rocket & Missile Technology*. London: New Cavendish
- Gluško 1985 = Глушко В. П. (гл. ред.). *Космонавтика: Энциклопедия*. Москва: Советская энциклопедия
- Gолованов 1994 = Голованов Я. *Королев: Факты и мифы*. Москва: Наука
- Kisunko 1996 = Кисунько Г. *Секретная зона: Исповедь генерального конструктора*. Москва: Современник
- Magnus, Kurt 1993. *Raketensklaven: Deutsche Forscher hinter rotem Stacheldraht*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt
- Stuhlinger, Ernst, F. I. Ordway 1992. *Wernher von Braun: Aufbruch in den Weltraum*. Esslingen—München: Bechtle
- Veismann, U., Ch. Villmann, T. Tõnnisson 1986. Aero-kosmiliste teleradiomeetrite väljatöötamisest Eesti NSV-s. — *Tehnikauuringute areng Eesti NSV-s*, Tallinn, lk 126–128

UNO VEISMANN (sünd. 1934) on lõpetanud Tallinna Pedagoogilise Instituudi füüsikaõpetaja kutsega, teaduste kandidaat 1968. aastast. Konstrueerinud optilist aparatuuri satelliitidele ja uurimislaevadele. Praegu on ta Tartu Observatooriumi vanemteadur ja Tartu Ülikooli dotsent. Peamiseks uurimisvaldkonnaks on optiline kiirgusemõõtmine, korraldab Eestis ultraviolettkiirguse mõõtmist.

MIS ON AEG?

Madis Kõiv, Piret Kuusk

Kuidas oleks õige alustada (ja arendada) kõnelust teemal “Mis on aeg?”? Arvatavasti väga mitmeti, sest ajast räägitakse mitmel viisil.¹ Võib-olla oleks siis mõistlik üldse mitte alustada, teema veel kord läbi mõtelda ja teda sobivalt kitsendada. Meie küsime järgnevalt, mis on aeg, ja järgime just seda üleskutset — mõtleme veel ja kitsendame.

Ometi — et anda aega järelemõtlemiseks ja valikute tegemiseks — päästame teema oma esialgsel kujul valla ja tardume hoiakusse, et peab leiduma nii üldine (põhiline, primaarne jne) aspekt, mille puhul iga kitsendus on võimatu, sest sisaldab juba mingisugust vastust teemaga püstitatud küsimusele. Selles hoiakus püsimiseks ei jää vist muud üle kui pärida: millest üldse räägitakse, kui pruugitakse sõna “aeg”? Mis puhul tuleb see nimi kasutusele? Kust on ta tulnud, et juba jutuks olles vajab küsimust, mis ta on? Tavaliselt on ju asi nii: miski on meile kuidagi tuttav, on mingil viisil osutatud, on meil otsapidi juba käes, me saame teda jutuobjektina jutus kinni hoida, ta ei kao me käest, ei moondu kellekski (millekski) teiseks, on ühesõnaga objekt kõige ausamas mõttes; seda laadi miski kohta on täiesti loomulik küsida: mis (kes) ta niisugune on? Kes on see roheline telgi seinal ja karjub? Seda küsimust on täiesti loomulik ja lubatud küsida ja võib täiesti loomulikult mitmesuguseid vastuseid oodata. See on heeringas, mille värvisin roheliseks, et sa aru ei saaks.

Niisiis — millele me õieti näitame, kui küsime, mis on aeg? Kuna me teda näidata kuidagiviisi ei saa, osutus “see” ei aita, siis tuleb küsida, mis juttu temast räägitakse. Ja siinkohal on segadus paratamatu.

---

¹Parafraseerides Aristotelese lauset “Olemisest räägitakse mitmel viisil” (*Metafüüsika*, IV, 2).

Mis on aeg?

See, milles aeg kõnesse tuleb, ei ole teema arendus, vaid kõne ise, ükskõik siis, mis teemal me kõnelda ei võtaks. Me räägime mitmesugustes ajavormides igasugustest asjadest, ka ajast endast rääkides — kuidas me teda ka ei võtaks — ei pääse me ajavormidest mööda. Aeg on kõnes kohal enne, kui aeg kõneks tuleb, ja see teeb temast kõnelemise üsna lootusetult komplitseerituks. Võimalikku seost mälu ja ajavormide kasutamise võime vahel vaatlesid hiljuti C. Hoerl (1999) ja T. McCormack (1999).

“Mis on siis aeg? Kui keegi seda minult ei küsi, siis ma tean; kui küsijale seletada tahaksin, siis ei tea” (Augustinus, 400. a).

Enne kitsendamist on raske juttu alustada. Kitsendus aga on kusagilt võetud ja võib meie objekti teisendada millekski hoopis muuks. Valinud siin alljärgnevalt täpsema teema, kõneleme sellest asjast, mille me kitsendustega valisime, ja hoopiski ei ole me sellega ütelnud, et kõik jutud ajast erinevate kitsendustega oleks jutud ühest ja samast. Ainult loota ehk võib, et “eks midagi ühist vast ikka jääb”, kuigi lootus pole eriti kindel. Teatava kõhklusega me loodame ja alustame.

I

Niisiis, ajast räägitakse mitmeti.

Seda lauset võib võtta ja mitte võtta ülalnimetatud parafraasi-na, sest just nii ajaga lugu on — temast räägitakse mitmeti. Nii-võrd mitmeti koguni, et aeg-ajalt on raske tõrjuda küsimust, kas räägitakse ülepea samal teemal (et mitte ütelda “samast asjast”).

Kuna aga, nagu üteldud, teemat võib laiendada ja kitsendada vastavalt suvale, pole see küsimus üldsegi mõttetu ja koos temaga järgmine:

Kas leidub nii üldine ajateema, et kõik võimalikud aja-küsimused (ja vähesed vastused) kuuluvad loomulikul viisil ja asjakohaselt tema alla?

Aristoteles (–IV saj.) ütles: *aeg on ju liikumise (mööd)arv varasema ja hilisema suhtes* (219b).

Augustinus (400) küsis: *kui aja möödumist mõista kui muutuste toimumist, siis kuidas on muutuste mõõtmine võimalik, kui*

olevik, kus mõõtmist läbi viiakse, on vaid ruumilise olemasoluta piir tuleviku ja mineviku vahel?

Kant (1787) küsis: *mis on loodusteaduses kogemuslik ja mis puhtast mõistusest?* Tema vastus oli: *aeg on miski, mida looduses ei ole ja mis on vaimu poolt reaalsusele peale pandud.*

Poincaré (1898) küsis: *kuidas saab kindlaks teha kahe sündmuse samaaegsust ja kahe ajavahemiku võrdsust, kui ka aja "täpsed" mõõtmised füüsikariistadega põhinevad kokkulepetel, mis sisaldavad olemasolevaid füüsikateooriaid (nt astronoomilise aja mõõtmise reeglid sisaldavad Newtoni mehaanikat)?* Tema järeldus oli: *füüsikaline aeg defineeritakse nii, et füüsikateooriatel oleks võimalikult lihtne matemaatiline vorm.*

Gödel (1949) küsis: *kas kosmoloogiline aeg saab olla muutuste kaudu nähtavale tulev tegelik aeg meie jaoks, kui üldrelatiivsusteooria võrrandid ei luba universumi ajaloo jagamist oleviku samaaegsuse kihtideks?*

Jne jne jne.

Kui aga võtaksime hetkeks (ainult hetkeks ja mitte kauemaks) heideggerliku hoiaku, siis võib-olla olemegi oma teemat vajalikul määral laiendanud ja Aristoteelse parafras tähendaks peaaegu sedasama mis originaal.

Kui olemisest (*das Sein*) räägitakse mitmeti, siis ei ole võimalik, et mitmeti ei räägitaks ka ajast (*die Zeit*). Kuid heideggerlik hoiak on liiga massiivne, et seda endale siinkohal lubada. See pärast loobume sellest, nendime aga, et oleme veendunud, et kõik "enam-vähem mõistlik" kuulub teemasse tema kõige üldisemas (filosoofilises, kui soovitakse) asetuses.

Järgmisena ütleme, et teinud selle ülestunnistuse, kitsendame oma teema äärmuseni, kuid loodame siiski vähemalt osaltki säilitada tema filosoofilisi aspekte.

Me hakkame rääkima füüsikalisest ajast. Täpsemalt, meie teema räägib füüsikalisest ajast sedavõrd, kui see on füüsikale hädavajalik ja kuivõrd füüsika ajast üldse arutada mõistab. (Paljud ütlevad sel puhul, et muud ei olegi ju temast rääkida ja kui füüsika enam ei mõista, siis ei mõista keegi. Me ei ole nende paljudega ühel meelel, ehkki lihtsam oleks olla, sest kui loobuda nimetatud primitiivsest vaatekohast, tekib kohustus vastata küsi-

mustele, millele (siinkohal vähemalt) kuidagi vastata ei taha ega suudagi: milline oleks ühelt allteemalt teisele ülemineku strateegia ja loomulik käik, kas toimub lihtne sisestamine või on tegemist millegi komplitseeritumaga, ja kui ongi lihtne sisestamine, siis mis sisestub millesse? Jultunud kombel aga jätame selle küsimuse täiesti kõrvale, püüame vaid füüsilist teemat täpsustada ja selle teema ulatuses teha vajalikke sisestusi.)

Aja filosoofilisest küljest rääkides tuleb mõnda, et kõige lähemal füüsilistele teemadele on teemad, mida arendavad nn analüütilisele filosoofiale orienteeritud arutlejad ja kuigi mõned aspektid selles filosoofias meid eriti ei huvita, tuleb vist siiski puudutada McTaggarti tuntud paradoksi ja selle "lahendusi". Meie arvates just nende lahendustega antakse füüsikale tema "jagu" kätte.

McTaggart (1908) tõi esile, et sündmuste positsioonid ajas on meile antud kahel viisil: (A) aja kulgemisena tulevikust läbi oleviku minevikku — sündmus M saab olema tulevikus, sündmus N on praegu, sündmus P oli minevikus — ja (B) ajalise järjestusena, mis kahe sündmuse kohta lubab ütelda, milline neist oli "varem", milline "hiljem" ja millised olid "samaaegsed". Neid kahte sündmuste rida nimetas McTaggart vastavalt A-seeriaks ja B-seeriaks. Kõik tunnistavad, et aeg saab nähtavaks muutuste kaudu. Kuid B-seerias seisab iga sündmus lõpetatud kujul oma kohal (ajaliselt järjestatud sündmuste teljel) ja muutused ei ole võimalikud. A-seerias on igal sündmusel vähemalt üks muutuv omadus: ta oli tulevikus, toimub olevikus ja saab olema minevikus. Sellepärast on A-seeria aja määratlemisel essentsiaalsem kui B-seeria. Kui tegelikkuse sündmusi ei saa korraldada A-seeriateks, siis on aja reaalsus kahtluse all. Nii see ongi, väitis McTaggart, sest A-seeria määratlus on vastuoluline. Ükski sündmus ei saa olla korraga tulevikus, olevikus ja minevikus, kuid kui need omadused omistada sündmusele järjestikku — ta oli tulevikus, on praegu ja saab minevikuks — oleme juba eeldanud ajalist järjestust, ilma et oleksime teda määratlenud, *circulus viciosus*. Ja ometi on aeg meile kõige vahetumalt antud just A-seeriatena, sest igäiks saab aru, mida tähendab olla olnud minevikus, juhtuda olevikus ja saada teoks tulevikus. Analüütilise filosoofia mõtteviisis taandatakse küsimus aja reaalsusest küsimusele ajavormiliste (A) ja

ajavormitute (B) väidete tähenduse ja tõetingimuste kohta. See nõuab kõigepealt vastamist küsimusele, kas omadus olla minevikus, olevikus või tulevikus kuulub reaalse maailma faktide juurde. Kui ei kuulu, piisab maailma ajaliste omaduste kirjeldamiseks B-seeriast (vt nt Mellor 1981). Kuid kui lähtuda tõsiasiast, et aeg on meile vahetult antud ainult praeguse hetke, oleviku näol, tuleb tunnistada A-seeriaste reaalsust (vt nt Swinburne 1990). Lahendust McTaggarti paradoksile võib otsida ka osutavate sõnade "praegu", "siin", "mina" üldisest semantikast ja loogikast (vt nt Kaplan 1977; Mellor 1989).

Meile näib, et aja metafüüsikas on McTaggarti paradoks ja temaga seotud arutlused see piir, milleni analüütiline filosoofia oma valitud vahenditega küünib. Siin on aja analüüsi kriitiline punkt ja aja mõiste nii eritletud, et ta allub eksaktsele analüüsile.

Mis puutub füüsikasse, siis tema võimalused on veel kitsamad. McTaggarti probleemi tervikuna ei ole ta võimeline analüüsima. See asjaolu väljendub selles, et ta annab paradoksile ühe kindla, "reaalse aja" lahenduse (Mellor 1981) ja loob oma metafüüsika sellega, et loeb selle lahenduse õigeks.

Me ei arva, et see lahendus — A-seeriale B-seeria eelistamine — oleks "õigem" kui vastupidine eelistus, kuid mööname, et füüsikaline aeg, s.t füüsika alusel tematiseeritud aja probleem, laseb end vaadelda B-seeriaste alusel.

Füüsikas mõõdetakse B-seeriaid.

Sellega oleme fikseerinud mõiste, mis füüsikalises teemaarenduses on essentsiaalne ja määrav — mõõtmine. Nii või teisiti on füüsika suures osas mõõtmisõpetus. Oma äärmise mõõtmisõpetusliku kaju omandab ta kvantmehaanikas. Kvantmehaanika on käesoleva kirjutise teemaks, täpsemalt mitterelativistlik kvantmehaanika. Relativistlikud ajaprobleemid huvitavad meid siin vaid möödamminnes kui "filosoofiliselt" lihtsam juhtum. Relatiivsusteooria (erirelatiivsus) on teooria, mis tematiseerib füüsikalise aja füüsikalise ühemõtteliselt. Eirelatiivsusteooria annab universaalse kella. Sedavõrd, kui ta kehtib (me ei tea praegu piirkondi, mille puhul võiksime täiesti kindlasti ütelda, et siin ta ei kehti), on meile antud universaalne mõõdupuu — füüsikalise mõju maksimaalne levimiskiirus c . Massita välja kvant (footon

näiteks) on selle kiiruse kandja kõigis inertsiaalsüsteemides. Aeg ei saa olla midagi muud kui see, mida sellisest väljast konstrueeritud kella abil saame mõõta, s.t mida need kellad näitavad. Kõik muud spekulatsioonid on sellest vaatekohast sekundaarsed.

Et asja võimalikult lihtsalt (kuid ilma põhimõtteliste mõõndusteta) valgustada, oletame, et elame kahemõõtmelise aegruumi skalaarses massita väljas. Vaba väli $\varphi(t, x)$ rahuldab samasugust lainevõrrandit, mida rahuldaks kahemõõtmeline footonväli:

$$\left(\frac{1}{c^2} \frac{\partial^2}{\partial t^2} - \frac{\partial^2}{\partial x^2}\right)\varphi(t, x) \equiv \frac{1}{c^2}\varphi_{tt} - \varphi_{xx} = 0.$$

See võrrand seob omavahel kolm füüsikalist (mõõdetavat) entiteeti: asukoha x , aja t ja välja φ (võrrandi lahendi). Aja näitaja on välja väärtus ja koht: igas ruumipunktis (kohas) tuleb selle koha aeg välja arvutada selles kohas toimunud sündmuse väärtuse φ ja koha koordinaadi väärtuse x alusel. Iga lahendi (välja) puhul on aeg see, mida näitab kell — sündmus koos asukohaga. Seda arutlust saab edasi skematiseerida järgmiselt. Avaldame esialgsest võrrandist aja t välja φ ja asukoha x funktsioonina. Sel viisil saame võrrandi ajafunktsioonile $t(\varphi, x)$ (Kõiv, Rosenhaus 1986):

$$\left(\frac{1}{c^2} - t_x^2\right)t_{\varphi\varphi} + 2t_{\varphi}t_{x\varphi} - t_{\varphi}^2t_{xx} = 0.$$

Selle võrrandi mingi lahendi t puhul on meile igas kohas x antud seal toimunud iga sündmuse φ toimumise kellaeg:

$$t = t(\varphi, x).$$

Kui aeg on see, mida seesugune (välja) kell näitab, on näiteks samaaegsus antud võrrandiga

$$t(\varphi_1, x_1) = t(\varphi_2, x_2),$$

mis ütleb: sündmus φ_1 kohas x_1 toimub samaaegselt sündmusega φ_2 kohas x_2 . Samaaegsuse definitsioon on ühemõtteline, kui väli $\varphi(t, x)$ on argumenti t monotoonne funktsioon (siis on ka aeg t välja φ monotoonne funktsioon). Teistsugustele lahenditele vastavaid välju ei saa kasutada kellana.

Kui me muudame oma vaatekohta ja läheme üle teise inertsaalsüsteemi (mis esimese suhtes liigub ühtlaselt ja sirgjooneliselt kiirusega $v < c$), siis asukohad, ajahetked ja välja väärtused muutuvad vastavalt Lorentzi teisendustele:

$$t = \frac{t' + \frac{v}{c^2}x'}{\sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}}}, \quad x = \frac{x' + vt'}{\sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}}}, \quad \varphi(t, x) = \varphi'(t', x').$$

Nende reeglite alusel saab alati välja arvutada, millist aega $t'(\varphi', x')$ näitab teises inertsaalsüsteemis kell, mis meie vaatekohalt näitab aega $t(\varphi, x)$. Eri asukohtades toimunud sündmuste samaaegsus sõltub vaatekohast (inertsaalsüsteemist) samasugusel viisil, nagu on samaaegsuse suhtelisust kirjeldatud erirelatiivsusteoorias.

Mitterelativistlikul (Galilei-invariantsel) juhul on asi filosoofiliselt keerulisem, sest universaalne (välja) kell puudub ja iga probleemi jaoks tuleb see instrument eraldi konstrueerida. Niisugune kell on kohandatud mõõtma just antud ülesandesituatsiooni sündmuste vahelisi ajavahemikke B-seerias (nt vabalt liikuvate osakeste saabumisaegu detektorisse asukohaga $x = 0$). Aja universaalsus on siin teooriaväliselt omaks võetud seisukohtade otsustada. Palju muudki jääb kõige selle juures teooriaväliseks otsustamiseks. Hiljem tuleme selle juurde põhjalikumalt tagasi.

II

Kvantmehaanika on oma loomult mõõtmisteooria, see tähendab teooria, millele mõõtmist ei lisata teooriavälisena — ideaalsena — juurde, vaid mis teeb mõõdetavuse ja mõõtmise oma põhimõisteks.

Me ei aruta siin, miks ja kuidas, vaid nendime seda kui üldtuntud tõika (niivõrd kui see üldtuntu õige on, sest paljugi jääb kvantmehaanika juures varjatuks, isegi arusaamatuks, mis muidugi ei takista vastaval teorial omandamast rangelt läbiviidud matemaatilist vormi, vt nt Kuusk, Kõiv 1999).

Kuna meie teemaks on aeg, oleme sunnitud seoses kvantmehaanikaga rääkima aja mõõtmisest, kuid paradoksaalsel kombel suhtub kvantmehaanika ajasse kahemõtteliselt ja ühes neist

kahest mõttest ei näi aeg olevat mõõtmisega (kellaga) kuigivõrd seotud, vähemalt mitte selles spetsiifilises kvantmehaanilises mõttes, nagu räägitakse koordinaadi, impulsi, spinni, energia ja teiste füüsikaliste suuruste mõõtmisest. Aeg on mitterelativistlikus kvantmehaanikas (võttes teda selles nimetatud mõttes) klassikaline parameeter. Kui temaga seoses on üldse mõtet rääkida mõõtmisest, siis on see tavaline mitterelativistlik ajamõõtmine klassikalise kellaga. See on sellepärast nii, et me seda aega ennast kvantmehaanika seisukohalt ei mõõdagi. Aeg, mis seisab arenguvõrrandis (Schrödingeri võrrandis), ise mõõtmisele ei kuulu, s.t tema mõõtmine ei ole probleemiga seotud. Schrödingeri võrrandiga kirjeldatud lainefunktsioon areneb ajas sarnaselt sellega, kuidas aeg ise liigub (matemaatilise formulatsiooni järgi: pidevalt reaalarvulise parameetriga) absoluutsest minevikust ($t = -\infty$) absoluutsesse tulevikku ($t = +\infty$). Selles mõttes toimib aeg mitterelativistlikus kvantmehaanikas kui "agent", kes "viib" uuritava objekti füüsikalised omadused algseisundist ($t = -\infty$) lõppseisundisse ($t = +\infty$) ja kõik, mis meid mõõdetavana huvitab, on need alg- ja lõppseisundid. Kui need on fikseerunud (prepareeritud), on nad mõõdetavad ja pole oluline, missuguse aja jooksul just. Matemaatiline aparaat, milles aeg niisuguse agendina toimib, ennustab meile mõnda (tõenäosusi) nende mõõtmiste tulemuste kohta. (See, millest räägitakse, ei ole füüsikalised suurused ise, vaid nende mõõtmise tulemused; kvantmehaanika on matemaatiliselt nii organiseeritud, et annab oma tulemustena just need.) Ajahetked ise, millal ollakse alg- või lõppseisundis, ei ole eriti olulised, neile ei pöörata spetsiaalset tähelepanu, sest näiteks lõppseisundis on "aega küllalt" — mõõtmistulemus (ükskõik kuidas ta registreeritavana prepareeriti) on valmis ja ootab.

Ainult siis, kui meid huvitab mingi sündmuse kulgemise aeg ise (mitte kui agent, vaid kui vaadeldav, füüsikaline suurus), s.t kui tahetakse näiteks teada saada mõne objekti päralejõudmise aega, peab ta (aeg) kvantmehaanikas näitama oma "teist poolt".

Kvantmehaanika printsiipide järgi miski, selleks et olla mõõdetav, peab olema esitatud operaatoriga, nagu on operaatoritega esitatud energia, impulss, spinn jne (ka ruumikoordinaat, mis küll paljudel juhtudel esineb ka klassikalise parameetrina). Ja siin tekivad ajaga probleemid, mida nähti juba kvantmehaanika

sünniaastatel (Schrödinger 1931; Pauli 1933): milline peaks olema ajaoperaatori kuju, milline on ta vahetult teisi mõõdetavaid suurusi esitavate operaatoritega — energiaga näiteks? Küsimus aja ja energia vahetusest ongi siin peamine. Aeg ja energia on duaalsed "suurused", mille erilise kokkukuuluvus on tuntud juba klassikalisest füüsikast. Kõige selgemini näeme seda duaalsust mehaanika hamiltonilises esituses, kus kinemaatika on antud impulsi p ja asukoha q muutumisega faasiruumis (p, q) . Energia H teostab selles ajalise nihke:²

$$\{H, p\} = \dot{p}, \quad \{H, q\} = \dot{q}$$

ja üldiselt

$$\{H, A(p, q)\} = \dot{A}. \quad (1)$$

Võrrandeid (1) saab vaadelda järeldustena Hamiltoni võrrandite süsteemist

$$\frac{\partial H}{\partial p} = \dot{q}, \quad \frac{\partial H}{\partial q} = -\dot{p}. \quad (1a)$$

Miski ei takista meid aga (esialgu vähemalt) ütlemast: aeg T teostab energeetilise nihke, ega esitamast seda matemaatilisel kujul³ (Kõiv, Palo 1987)

$$\{T, p\} = -\dot{p}', \quad \{T, q\} = -\dot{q}'$$

ja üldiselt

$$\{T, A(p, q)\} = -\dot{A}'. \quad (2)$$

Need on järeldused "pööratud" Hamiltoni süsteemist

$$\frac{\partial T}{\partial q} = \dot{p}', \quad \frac{\partial T}{\partial p} = -\dot{q}'. \quad (2a)$$

²Nende seoste üleskirjutamisel kasutame Poissoni sulge

$$\{f, g\} \equiv \frac{\partial f}{\partial p} \frac{\partial g}{\partial q} - \frac{\partial f}{\partial q} \frac{\partial g}{\partial p}$$

ja ajalist tuletist on tähistatud $\dot{x} \equiv \frac{dx}{dt}$.

³Siin on tuletist energiaparaameetri η järgi tähistatud $x' \equiv \frac{dx}{d\eta}$.

Kui (1) ja (2) kehtivad, siis muidugi $\{H, T\} = 1$. See valem on aja ja energia duaalsuse matemaatiline väljendusvorm ja just nii me seda duaalsust mõistame. (Me ei kasuta ajaoperaatorit T Prigogine'i mõttes (Prigogine 1980).)

Süsteemis (1) esineb aeg t parameetrina ja energia H kinemaatiliste suuruste p ja q (dünaamilise) funktsioonina $H(p, q)$. (Me ei komplitseeri oma praegust käsitlust juhtumiga, kus H sõltub ilmutatult parameetrist t .) Süsteemis (2), vastupidi, esineb energia η parameetrina ning aeg T kinemaatiliste suuruste p ja q dünaamilise funktsioonina $T(p, q)$. (Ka siin ei komplitseeri me käsitlust juhtumiga, kus T oleneb ilmutatult energiaparameetrist η .)

Muidugi ei kasuta klassikaliste ülesannete lahendaja süsteemi (2) — see asetab “vaatleja” meie tegelikus maailmas ebamugavasse positsiooni, sest süsteemi (2) loomulik “vaatekoht” on püsida ajahetkes ja jälgida süsteemi arengut energias. Tegelikult (klassikalise) maailma loomulik positsioon on vaadata kindlas energiaseisundis oleva süsteemi arengut ajas võrrandite (1) alusel.

Miski ei keela meid aga astumast võimalikku maailma, kus arengut mõistetakse teise pildi alusel. Me ei hakka siinkohal lähemalt vaatama süsteemidega (1) ja (2) kirjeldatud võimalike maailmade spetsiaalseid probleeme; tuleks muidugi nõuda formuleeringute suuremat täpsust — tuleks rääkida koos võimalike maailmadega võimalike maailmade süsteemidest — võrranditega (1) kirjeldatud hetkeliste maailmade süsteemist, kus areng läheb võrrandite (1) alusel ühest hetkelisest maailmast järgmisesse hetkelisse maailma, ja võrranditega (2) kirjeldatud võimalike maailmade süsteemist, mis läheb ühest energiaseisundist “järgmisesse” energiaseisundisse. Süsteemide algmaailmad langevad (nüüd) kokku — selle võime võtta algingimuseks. Kuid me ei süvene praegu sellesse võimalikkude maailmade mängu. Lisame vaid, et siin nimetatud võimalikkude maailmade konstruksioon ei lange ühte Lewise kontrafaktuaalsete maailmadega (Lewis 1973).

Kuigi võrrandid (1) ja (2) esitavad erinevate maailmade pilte, kirjeldavad nad kumbki omal viisil siiski ühte ja sedasama. Pildid, mida (1) ja (2) implitseerivad, on klassikalises mehaanikas üksteiseks transformeeritavad.

Olgu näiteks võetud vaba liikumine ühemõõtmelises ruumis koordinaadiga x .

	H -mehaanika (1)	T -mehaanika (2)
Dünaamiline funkts.	$H(x, p) = \frac{p^2}{2m}$	$T(x, p) = \frac{mx}{p}$
Võrrandid	$\frac{p}{m} = \dot{x}, \dot{p} = 0$	$\frac{m}{p} = p', \frac{mx}{p^2} = x'$
Lahendid	$p(t) = p_0$ $x(t) = \frac{pt}{m} + x_0$	$p(\eta) = \sqrt{2m(\eta + \eta_0)}$ $x(\eta) = c_0\sqrt{\eta + \eta_0}$
Konstandid	$\dot{p}_0 = 0, \dot{x}_0 = 0; x_0 = 0$ $p_0 = \sqrt{2mH}$	$\eta'_0 = 0, c'_0 = 0$ $c_0 = \sqrt{\frac{2}{m}T}, T = t$
Järeldus võrranditest	$H = \eta + \eta_0$ $\frac{dH}{dt} = 0$	$\frac{dT}{d\eta} = 0$

T -mehaanika (2) kirjeldab liikumist ajas kaudselt ja energias otseselt, H -mehaanika (1) kirjeldab liikumist energias kaudselt ja ajas otseselt.

Arengupiltides on veel üks oluline erinevus, mis selgesti esile tuleb, kui vaatame arenguvõrrandite lahendeid kujul, kus esinevad mõlemad parameetrid t ja η :

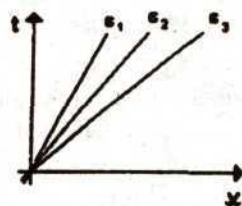
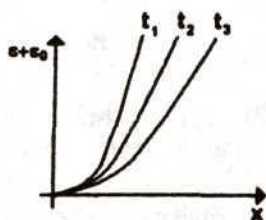
$$p = \sqrt{2m(\eta + \eta_0)}, \quad x = \sqrt{\frac{2(\eta + \eta_0)}{m}}t.$$

Vastavatel graafikutel esitavad $x(\eta + \eta_0)$, $x(t)$, $p(t)$ võimalikkude liikumiste parvesid, $p(\eta + \eta_0)$ on aga esitatud ainult ühe võimaliku joonena (joon. 1). See tähendab, et energia ja impulss on (vabal liikumisel) omavahel jäigalt seotud. See asjaolu toob kaasa oma tagajärgi üleminekul kvantteooriasse.

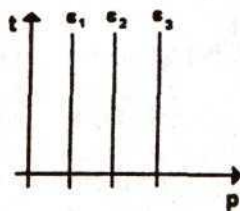
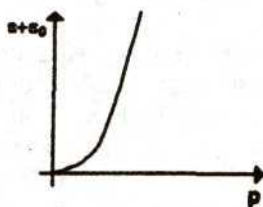
Erinevate võimalikkude maailmade mängud jäävad klassikalises teoorias ainult mängudeks. Need süsteemid on samaväärsed, kuigi mitte ühtviisi hästi kasutatavad. Füüsikaliselt T -funktsiooni formalism huvi ei paku. Pole mõtet vaadelda T -d dünaamilise funktsioonina, sest kõigi tegelike ülesannete puhul on süsteemi (2) lahendamine kaugelt keerulisem kui süsteemi (1) lahendamine. Kvantmehaanika aga, tänu aja kahesugusele loomusele temas, aktualiseerib T kui dünaamilise funktsiooni. Nagu ütlesime, võttes

Mis on aeg?

$$x = \sqrt{\frac{2(\epsilon + \epsilon_0)}{m}} t$$

$$p = \sqrt{2m(\epsilon + \epsilon_0)}$$

Joonis 1.

aega mõõdetava suurusena, tuleb meil esitada teda kvantmehaanika matemaatilises formalismis operaatoriga — vastava dünaamilise funktsiooni kvantanaloogiga. Sellega oleme tagasi klassikalise funktsiooni T juures, aga nüüd juba täiesti “tõsiselt”. Me ei mängi siin enam erinevate võimalike maailmasüsteemide mängu, me tahame lahendada ühte konkreetset füüsikalist ülesannet, mis nõuab meilt aja käsitlemist nimetatud viisil. Aga paradoksaalsel moel, erinevalt klassikast, kus T -mehaanika ei paku formaalselt mingit põhimõtet raskust, on siin, kus dünaamilisel T -funktsioonil on sisuline tähendus, see formaalselt põhimõtteline raskus kohal: funktsiooni $T = mqp^{-1}$ alusel konstrueeritud⁴ kvantmehaaniline operaator (nt $\hat{T} = \frac{m}{2}(\hat{q}\hat{p}^{-1} + \hat{p}^{-1}\hat{q})$) ei ole enesekaasne.⁵

Ajaoperaatori $\hat{T}$ mitte-enesekaassus on kujundanud mõnedes füüsikute ringkondades arvamuse, et ajaoperaatoril ei saa olla otsest füüsikalist tähendust (vt nt Peres 1993). Enne kui seda arvamust täpsemalt analüüsima hakkame, paneme tähele teatavat filosoofilist aspekti.

Enesekaassus ja mitte-enesekaassus on puhtalt kvantmehaanika probleem. Klassikasse ei puutu see kuidagi. Kui aga nii, siis on klassikaliselt “võimalikud” kõik maailmad, mis on kirjel-

⁴Selleks võib kasutada Diraci kvantiseerimisreeglit: asukohale q vastab kvantmehaanikas koordinaadioperaator $\hat{q} = q$ ning impulsile p impulsioperaator $\hat{p} = -i\frac{d}{dq}$ (i on imaginaarühik).

⁵Operaatori enesekaassus on kvantmehaanika matemaatilises formalismis nõutav selleks, et formaalseid tulemusi saaks ühemõtteliselt siduda empiiriliste mõõtmistulemustega. Vastavalt kvantmehaanika mõõtmisteooriale (von Neumann 1932) on ainult enesekaasete operaatoritega kirjeldatud suuruste mõõtmistulemused (või nende esinemise tõenäosused) üheselt ettearvutatavad. Kuid Pauli teoreem väidab (Pauli 1933): kui hamiltoniaan $\hat{H}$ on positiivne (ja seda vaba osakese hamiltoniaan on, $\hat{H} = (2m)^{-1}\hat{p}^2$), siis vastav duaalne operaator $\hat{T}$, mis rahuldab tingimust $[\hat{T}, \hat{H}] = i$, ei saa olla enesekaasne. Lihtsaim tõestus viiakse läbi vastuväitelisel: näidatakse, et kui $\hat{T}$ oleks enesekaasne, siis teostaks ta kõikvõimalikke energeetilisi nihkeid, muu hulgas ka selliseid, mis viivad energia negatiivsete väärtuste piirkonda. Kuid see on vastuolus teoreemi eeldusega, mis ütles, et energiaoperaator $\hat{H}$ on positiivne. Rangemad ja üldisemad tõestused antakse funktsionaalanalüüsi definitsioonide ja meetoditega, millest me siinkohal ei räägi.

datud mingi energiafunktsiooniga H . H -mehaanika sügavamad geomeetrilist olemust saab esitada laiendatud faasiruumi sümplektilise vormiga $\omega = pdq - Hdt$ (Arnold 1989). Sümplektiline vorm on see, mis kõige üldisemalt määrab võimaliku dünaamika. Olenemata sellest, millisel kujul valime funktsiooni H , on meil ikka antud mingi maailm oma dünaamikaga. Loomulikult tuleb ka klassikalisele funktsioonile H peale panna omad (matemaatilised) tingimused, kuid need on palju lõdvemad kui kvantmehaanika enesekaassuse nõue.

Nii on klassikalises füüsikas täiesti mõeldav maailm, milles vaba osakese dünaamika on määratud Hamiltoni funktsiooniga ehk hamiltoniaaniga H , mis oma matemaatiliselt kujult ühtib tegeliku maailma T -funktsiooniga (kahemõõtmelisel juhul $H = mqp^{-1}$). Me teame muidugi, et tulemused, mida annab selline Hamiltoni funktsioon, ei lange tegeliku maailma andmetega kokku, kuid pole mingit printsipi, mis keelaks meil leida sellist dünaamikat ja vastavat võimalikku maailma, juhul kui mõista maailma võimalikkuse all tema allumist sümplektilisele vormile ω . Vastav hamiltoniaan kvantmehaanikas aga ei anna meile dünaamikat üldse, juhul kui on nõutav operaatorite enesekaassus. Võimalike hamiltoniaanide kuju on piiratud ja dünaamika loomust ei määra ainuüksi sümplektiline vorm, vaid teised lisatud tingimused. $\hat{H} = (2m)^{-1}\hat{p}^2$ on üks nende teiste tingimuste poolt väljavalitud kuju. See on nii, kui vaadeldavate operaatorite enesekaassus on kvantmehaanika range nõue.

Kas on?

Lisaks ajaoperaatorile on kvantmehaanikas ka teisi operaatoreid, mis võiksid kirjeldada mõõdetavaid suurusid, kuid rangelt võttes ei saa seda teha mitte-enesekaassuse tõttu. Olulisemad neist on faasioperaator (dualne osakeste arvu operaatoriga) ja nurgaoperaator (dualne impulssmomendi operaatoriga). Sellest järeldati, et von Neumanni kvantmehaanika ei ole küllalt üldine ja teda tuleb laiendada nii, et ka vajalikud mitte-enesekaassed operaatorid mõõtmisteoorias lubatud oleksid (Holevo 1982; Ludwig 1983; Busch, Lahti, Mittelstaedt 1991; Busch, Grabowski, Lahti 1995). Enesekaassete operaatorite poolt kirjeldatud mõõtmised on täpsed selles mõttes, et mõõtmisprotseduur prepareerib mõõdetava süsteemi mõõtmistulemusele vastavasse ühte kindlas-

se olekusse ja mõõtmistulemus annab meile selle oleku teada. Matemaatika terminites: igale enesekaaslele operaatorile vastab projektsioonioperaatorite väärtusega tõenäosuse mõõt (PVM). Mitte-enesekaasle operaatoritega kirjeldatud mõõtmised on essentsiaalselt ebatäpsed — mõõtmistulemusest ei saa enam üheselt välja lugeda süsteemi mõõtmisjärget olekut. Mõõtmine annab süsteemi kohta teada mõõtarvu, kuid sellele võib vastata mitu erinevat võimalikku mõõtmisjärget olekut. Mõõtmistulemuste jaotuse tõenäosuse mõõt ei ole siin antud mitte projektsioonioperaatoritega, vaid üldisemalt, positiivselt määratud operaatoritega (seda tõenäosusmõõtu tähistame täheühendiga POVM).

Kvantmehaanilisele mitte-enesekaaslele ajaoperaatorile $\hat{T} = \frac{m}{2}(\hat{q}\hat{p}^{-1} + \hat{p}^{-1}\hat{q})$ vastav POVM on konstrueeritud. Selle abil saaks analüüsida kindlal viisil prepareeritud vabalt liikuvate osakeste ansambli etteantud kohta (nt $x = 0$) saabumise ajahetkede tõenäosuste jaotust. Seda võib nimetada saabumisaja kaudseks kvantmehaaniliseks mõõtmiseks: ajaoperaator $\hat{T}$ korraldab vaatluse all olevate kvantosakeste saabumisaja mõõtmist kaudselt, kvantmehaanika üldistatud mõõtmisteooria reeglite kohaselt. Teame aga, et kvantmehaanikas on koos ajaoperaatoriga $\hat{T}$ sees ka ajaparameter t , mida on otseselt võimalik registreerida klassikalise kella näidu abil. Kerkib küsimus: kas on mõeldav ka kvantkell — kvantobjekt, mille kvantolekust saaks välja lugeda ajaparametri t väärtust? Tõepoolest, mõnedel erijuhtumitel võib teoreetiliselt konstrueerida katseskeemi, millesse parameeter t kuulub kvantmehaanika arenguvõrrandite kaudu (Peres 1993): üks kvantosake on kellaosuti rollis ja tema “asukoht” on võrdeline parameetriga t ; kui teine (saabuv) kvantosake jõuab temani, paneb ta kella seisma ja sel viisil jääb osuti näitama vaatlusaluse osakese saabumisaega. Ei ole aga selge, kas selline otsese mõõtmise kvantkell näitab sedasama saabumisaega mis ajaoperaatori kell. Küsimus selle kohta, missugune on kvantmehaanikas vahekord aja kahe poole, ajaparametri t ja ajaoperaatori $\hat{T}$ vahel, on alles arutluse all (vt nt Aharonov jt 1998; Muga, Leavens, Palao 1998).

Niisiis, lõplikku vastust puhtfüüsikalisele küsimusele, kas ajaoperaator — olles mitte-enesekaasne — teostab (saabumis)aja

mõõtmist ja kas sel viisil mõõdetu ühtib klassikalise ajaparametriga või mitte, esialgu anda ei saa.

Leppides selle kurva (?) tõsiasjaga, pöördume tagasi mõne poolelijäänud poolfilosoofilise probleemi juurde.

Kontekst, milles kvantmehaanilist ajaoperaatorit analüüsime, on ilmselgelt üsnagi kitsas. See puudutab ajaoperaatori rakendatavust teatavate väga spetsiaalsete füüsikaülesannete lahendamisel. Ajateemaga seotud laiem aspekt — ajaoperaator kui üldine energianihete generaator, mis peab määrama “energeetilise dünaamika” vastavalt oma klassikalisele analoogile (võrrandid (2)) — jäi vaatlusest täiesti kõrvale. (Kuigi ka seda küsimust tuleb spetsiaalsetes ülesannetes operaatoritele vastavate POVMide konstrueerimisel eraldi vaadata.) Maksimaalse üldisusega, “filosoofiliselt” küsimust püstitades pärimis: mida peab tähendama võrranditest (1) ja (2) järelduv klassikaline energia ja aja dualism? Või veel üldisemalt: mille poolest öieti energia erineb ajast? Viimane küsimus näib metsik ja on arvatavasti täiesti arusaamatu sel primaarsel tasemel, mil aeg on meile vahetult antud, mil ajakõnelused üldse algavad, millel teema püstitatakse igapäevakeeles. Metsiku küsimuse introductseerib füüsika ise oma kaugelarendatud teoreetilisel tasemel. Siin teema kitseneb, mõisted täpsustuvad ja kõnelused täpsustatud mõistete alusel muudavad mõned esialgse (laiema) teema aspektid nähtamatuks. Võrrandite (1) ja (2) tasemel, kus aeg ja energia esinevad duaalsena, näib nende ainuke vahe olevat selles, et ühte neist kirjeldatakse ühe dünaamilise funktsiooniga (meie lihtsal juhul $H = (2m)^{-1}p^2$) ja teist ühe teise dünaamilise funktsiooniga ($T = mqp^{-1}$). Nagu juba ütlesime, mingit üldist teoreetilist printsiipi valikuks ei ole. Laskudes empiirilisele ja sellega algtasemele lähemale, võime kontrollida oma valiku järelduste vastavust kogemusele. Kuid kõige olulisem vahe jääb füüsikas endas täiesti nähtamatuks. See, et aeg on miski, mille puhul on mõttekas rääkida McTaggarti paradoksist, ja energia on miski, mille puhul analoogiline paradoks on mõtetu. Füüsika tuleb mängu alles siis, kui paradoks on lahendatud ja üks valik (B-seeria reaalsus) on tehtud. Aga siis jääb energia ja aja erinevus täiesti “juhuslikuks” asjaoluks, füüsikateooriale kättesaamatuks. Aja ajalisisus tuuakse mängu füüsikaväliselt.

Nagu juba ütlesime, energia- ja ajafunktsioonide valik muudab empiirilisel kontrollitavat pilti, kuid ei tekita H ja T vahele kardinaalset erinevust. Aja ajalisust (tuleviku, oleviku ja mineviku võimalust) nende valikutega ei määrata. Nägime ka, et kvantmehaanika tasemel tekib uus eristamisvõimalus. Funktsioonide valik toob sisse teatava kvantmehaanika jaoks printsiipiaalse erinevuse. Valinud operaatorid nii, nagu me oleme valinud, on energiaga duaalne suurus juba defektne. Valitud $\hat{H}$ -ga duaalne operaator $\hat{T}$ ei esinda aja vaadeldavat sama eksaktsusega nagu energia operaator oma vaadeldavat. Operaatorite duaalsus ei kandu üle vaadeldavate "suuruste" duaalsusele meie kasutatavas laias tähenduses. Aeg ja energia on mingis mõttes erinevad. Algtaseme erinevusteni sellega ometi ei jõuta.

Kuid erinevus, mille funktsioonide valik kvantmehaanikas kaasa toob, väärib siiski lähemat vaatlust. Kõige ilmsemana tuleb see nähtavale, kui hoiame kinni klassikalistest seostest (1) ja (2) ning katsume neile leida kvantanalooge. Klassikaliste seoste (1) ja (2) kvantanaloogid on

$$[\hat{H}, \hat{A}] = -i \frac{d}{dt} \hat{A}, \quad (K1)$$

$$[\hat{T}, \hat{A}] = i \frac{d}{d\eta} \hat{A}. \quad (K2)$$

Need on kvantiseeritud arenguvõrrandid Heisenbergi esituses.

Erinevalt klassikalisest füüsikast, kus arengupildid võrrandite (1) ja (2) järgi on teineteiseks üleviidavad, ei ole kvantmehaanikas arengupildid (K1) ja (K2) seda enam. Põhjus on lihtsalt mõistev. Arengupildis (K1) on t klassikaline parameeter ja energiaoperaatoriga on esitatud vaadeldav, s.t see, mis on meile antud kvantmehaaniliste mõõtmistulemuste kaudu. Arengupildis (K2) on energia klassikaline parameeter ja aeg operaatoriga iseloomustatud. Kui niisiis arengupildid (K1) ja (K2) pole teineteiseks üleviidavad, tähendab see, et kui üks arengupilt on õige, siis teine seda olla ei saa. Teisisõnu: $\hat{T}$ -operaatoril ei saa kvantmehaanikas olla sama tähendust, mis on energial. (Võib-olla on sellega seletav ka $\hat{T}$ -operaatori kasutuse kahtlustäratavuse mõistatus, me ei

saa sellele küsimusele selget vastust anda.) Niisiis, duaalsus on rikutud, empiirika valib välja ajalise arenguloo ($\hat{H}$ on operaator).

Kas energia ja aja loomuse erinevus kvantmehaanikas viitab kuidagi primaarsele erinevusele grammatika tasemel, mis, nagu väitsime, ei ole füüsikalistele võimalustele kättesaadav? Arvata-vasti mitte, kuigi võimalik on siiski, et mingi vihje sellele ta teeb. Ütlesime: kvantmehaanika on kõrgemal määral mõõtmisteooria kui klassikaline füüsika. See tähendab, et kvantmehaanika ei ole orienteeritud puhastele matemaatilistele väärtustele, vaid reaalsele mõõtmistulemustele. Kvantmehaanika on mehaanika tegelike mõõtmiste kontekstis. Kui kvantmehaaniline formalism ütleb, et on formalismisene põhimõtteline vahe mehaanikatel (K1) ja (K2), siis ütleb ta rohkem kui klassika, nimelt, (K1) ja (K2) määravad eri mõõtmiskontekstid, mis ei ole üksteisele üleviivad, kuigi puhaste matemaatiliste väärtuste (klassikaline) pilt seda oleks. Ilmselge on, et (K1) mõõtmiskontekst, mõõtmine aja kulgemise järgi, on realistlik, s.t on kooskõlas meie ürgse (grammatilise) ajakogemusega. Ilmselge on seegi, et mõõtmiskontekst (K2) seda pole ja see pole ka kooskõlas meie ürgse ajakogemusega. Me ei saa "püsida" antud hetkes ja teha katseid mööda energia kulgemise teid.

Kui kvantmehaanika niisiis ütleb, et teoriasiseselt on pilt (K1) järgi parem ($\hat{T}$ on defektsem operaator kui $\hat{H}$), siis kas ta ei viita sellega ürgsele (grammatilisele) kogemusele? Võib teha veel ühe sammu (riskantse sammu): kui näitame, et kvantmehaanika formaalselt (puhtmatemaatiliselt) laseb lahendada ülesande energiaoperaatoriga $\hat{H} = (2m)^{-1}\hat{p}^2$ (ja muidugi veel mitmete teistega), ei lase aga lahendada ülesandeid energiaoperaatoriga $\hat{H} = \frac{m}{2}(\hat{q}\hat{p}^{-1} + \hat{p}^{-1}\hat{q})$ ja tuhandete teistega, siis võib-olla on ta ütelnud midagi ka selle kohta, mis on aeg. Ta ütleb: kui näiteks energia on $(2m)^{-1}\hat{p}^2$ ja aeg on $\frac{m}{2}(\hat{q}\hat{p}^{-1} + \hat{p}^{-1}\hat{q})$, siis oleme selles maailmas, kus on võimalik teha reaalseid katseid.

Terane lugeja võib küsida, kas kõik need probleemid, millest rääkisime, ei tulene suurelt jaolt mitterelativistliku kvantmehaanika küündimatusesest ja et selle teooria raames pole lootustki aja olemuseni jõuda. Võib-olla tuleks küsimusi füüsikalise aja kohta küsida relativistlikus või koguni üldrelativistlikus kontekstis?

See on asjakohane mure, kuid meie selgitus selles küsimuses läheks nii pikale, et me ei saa seda siinkohal ette võtta. Praegu võime ainult niipalju ütelda, et kvantteooria ja üldrelatiivsusteooria ajamõisted ei ole ühildatavad ning et meie arvates tuleks teatavatele olulistele küsimustele aja kohta siiski vastata just nimelt mitterelativistliku kvantmehaanika kontekstis. Edasised täpsustused võivad nõuda vastavate matemaatiliste formuleeringute üksikasjade arutamist.

Kirjandus

- A h a r o n o v, Y, J. O p p e n h e i n, S. P o p e s c u, B. R e z n i k, W. G. U n r u h 1998. Measurement of Time-of-Arrival in Quantum Mechanics. — *Physical Review A*, vol. A57, pp. 4130–4139
- A r i s t o t e l e s 1987. *Aristoteles' Physik*. Ed. H. G. Zekl, 1987. Hamburg: Felix Meiner Verlag
- A r n o l d, V. I. 1989. *Mathematical Methods of Classical Mechanics*. Berlin: Springer (venekeelne originaal: 1974, Moskva: Nauka)
- A u g u s t i n u s 1993. *Pihtimused (Confessiones)*, XI. (Tõlk. I. Vene). Tallinn: Logos
- B u s c h, P., P. J. L a h t i, P. M i t t e l s t a e d t 1991. *The Quantum Theory of Measurement*. Berlin: Springer (2nd ed. 1996)
- B u s c h, P., M. G r a b o w s k i, P. J. L a h t i 1995. *Operational Quantum Physics*. Berlin: Springer
- G ö d e l, K. 1949. A Remark about the Relationship Between Relativity Theory and Idealistic Philosophy. — Schilpp, P. A. (Ed.). *Albert Einstein: Philosopher-Scientist*, vol. 7 of The Library of Living Philosophers. La Salle, Illinois: Open Court, pp. 557–562
- H o e r l, C. 1999. Memory, Amnesia and the Past. — *Mind and Language*, vol. 14, pp. 227–251
- H o l e v o, A. S. 1982. *Probabilistic and Statistical Aspects of Quantum Theory*. Amsterdam: North Holland (venekeelne originaal: 1980, Moskva: Nauka)
- K a n t, I. 1787. *Kritik der reinen Vernunft*.
- K a p l a n, D. 1977. *Demonstratives*. Mimeographed, UCLA
- K u u s k, P., M. K õ i v 1999. Kvantmaailma ehitus. — *Eesti Füüsika Seltsi Aastaraamat 1998*. Tartu, lk 126–146
- K õ i v, M., V. R o s e n h a u s 1986. Two-dimensional Equations with Field-Space-Time Symmetry. Conservation Laws and Invariance Groups. — *Algebras, Groups and Geometries*, vol. 3, pp. 167–198

Mis on aeg?

- Kõiv, M., K. Palo 1987. Time as a Dynamical Function. *ENSV TA FI Uurimused*, kd 62, lk 96–115
- Lewis, D. 1973. *Counterfactuals*. Oxford: Basil Blackwell
- Ludwig, G. 1983. *Foundations of Quantum Mechanics*, vol. 1. Berlin: Springer
- McCormack, T. 1999. Temporal Concepts and Episodic Memory: A Response to Hoerl. — *Mind and Language*, vol. 14, pp. 252–262
- McTaggart, J. M. E. 1908. The Unreality of Time. *Mind*, vol. 17, pp. 457–474
- Mellor, D. H. 1981. *Real Time*. Cambridge: Cambridge University Press
- Mellor, D. H. 1989. I and Now. — *Proceedings of the Aristotelian Society*, vol. 89, pp. 79–94
- Muga, J. G., C. R. Levens, J. P. Palao 1998. Space-Time Properties of Free Motion Time-of-Arrival Eigenstates. — *Physical Review A*, vol. A58, pp. 4336–4344
- von Neumann, J. 1932. *Mathematische Grundlagen der Quantenmechanik*. Berlin: Springer
- Pauli, W. 1933. *Handbuch der Physik*, Bd. 24. Ed. H. Geiger und K. Scheel. Berlin: Springer
- Peres, A. 1993. *Quantum Theory: Concepts and Methods*. Dordrecht: Kluwer
- Poincaré, H. 1898. La mesure du temps. — *Revue de Métaphysique et de Morale*, t. 6, p. 1–13
- Prigogine, I. 1980. *From Being to Becoming: Time and Complexity in the Physical Science*. San Francisco: Freeman
- Schrödinger, E. 1931. Spezielle Relativitätstheorie und Quantenmechanik. — *Sitzungsberichte der Preussischen Akad. d. W.*, Bd. 12, S. 238–247
- Swingburne, R. 1990. Tensed Facts. — *American Philosophical Quarterly*, vol. 27, pp. 117–130

MADIS KÕIV (sünd. 1929), mõtleja, lõpetas 1953. aastal Tartu Ülikooli matemaatika-loodusteaduskonna, füüsika-matemaatikakandidaat 1960. *Akadeemias* avaldanud kirjutised “Õun” (1989, nr 9, lk 1816–1828), “Meil aiaäärne tänavas: Analüüs” (1989, nr 9, lk 1829–1838), “Pikk õhtupoolik Artur Alliksaarega” (1990, nr 6, lk 1123–1137), “Kaks-sada aastat hiljem: Arutlusi Johann Gottlieb Fichte *Inimese määratluse* väljaande puhul 1988. aastal Tallinnas” (1991, nr 3, lk 543–569; nr 4,

lk 796–827), “Aga Liisule kippus aina nutt peale, (sest) niisugused imelikud kosjad olid need. Ometi polnud sest ühti, sest nõnda oli ometi parem kui ilma kõigeta” (1993, nr 5, lk 983–989) ja “*Genius loci*” (1994, nr 4, lk 675–691). Praegu ilmub järjejutuna tema “*Was ist des Esten Philosophie: Metafilosoofiline mõtisklus*” (1999, nr 11, lk 2449–2480; nr 12, lk 2673–2704).

PIRET KUUSK (sünd. 1947) lõpetas Tartu Ülikooli teoreetilise füüsika erialal 1970. aastal, füüsika-matemaatikakandidaat 1974 (TÜ), doktor 1990 (Füüsika Instituut). Praegu vanemteadur Tartu Ülikooli Füüsika Instituudi teoreetilise füüsika laboris. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Nicolaus Cusanuse kosmoloogia” (1991, nr 2, lk 227–238), “Aja probleem kosmoloogias” (1991, nr 4, lk 691–698), “Füüsika on meid ümbritseva maailma kõige täpsem kirjeldamine” (1992, nr 11, lk 2361–2366), “Jumal ja looduseadused” (1993, nr 1, lk 46–53), “Inimene uusaegse füüsika maailmapildis” (1994, nr 6, lk 2051–2063) ja “Tartu astrofüüsik Wilhelm Anderson” (koos Indrek Martinsoniga, 1997, nr 2, lk 358–375).

ALICE KASK

UUED LIIVI LAULUD

Kristi Salve

Luitemännikuis
liivi keele kustuv kaik
kanarbik õitseb

*

Võõras võõras
mitme jala paksune kiht
ajaloo setteid
Riia südalinnas
Süda ei võpata —
võimatu on sellest läbi tunda
liivlaste maad

*

Sīkrōg-kūla vainul
seisatan selgel augustipäeval
Liebist ljestad maddō merrō
sooviti saja aasta eest
lihavõttehommikul linde äratades
ja tänagi seitsme õue kodadest
kus valmivad kuldpruunid kalad
tõuseb taeva poole seitse tänuohvrisuitsu
silmad hakkavad kipitama

*

Millal sai Üžkila vanaks?
Aga juba ongi ta surnud
koos viimase põlise perenaisega,
kel üks poeg Riias, teine Rootsis,
kolmas ammu merepõhjas magamas
Tema maja seisab veel
majahaldjas pole lahkunud —
väike väle nastik
läve ees päikesepaistel

ELU, VABADUS, OMAND

Richard Pipes

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

XX sajandi lõpu lähenedes ei kangastu traditsioonilised vabadust ähvardavad ohud enam nii kohutavana. Kommunismi kokkuvarisemine on kõrvaldanud kõige otsesema ja ohtlikuma väljakutse, sest sotsialismi majanduslikud lüüasaamised on seadnud kahtluse alla arusaama, nagu kõrvaldaks tootmisvahendite eraomandi likvideerimine kõik sotsiaalsed pahed. Kuigi türanniatel õnnestub siin-seal ikka veel võimu külge klammerduda, on nad kas isoleeritud või siis alistuvad aeglaselt aja vaimule: tänapäeva loosungid on demokraatia ja erastamine*.

Siiski ei näita need tervitatavad muutused kuidagi, et vabaduse tulevik oleks kindlustatud: vabadus on ikka veel ohus, kuigi oht lähtub teistsugusest ja uudest allikast. Peamine ähvardus vabadusele ei tulene tänapäeval mitte türanniast, vaid võrdsusest — võrdsusest, mida defineeritakse ühetaolise tasustamisena. Sellega on seotud püüdlemine kindlustunde poole.

Vabadus on oma olemuselt võrdsustamise vastu, sest elusolendid erinevad jõu, intelligentsuse, edasipüüdlikkuse, vapruse, visaduse ja kõige muu poolest, mis kindlustab edu. Võimaluste

---

Life, Liberty, Property. — *Commentary Magazine*, March 1999.

*See on tõsi vaatamata asjaolule, et endised kommunistlikud riigid, mis hiljuti on läinud demokraatia ja erastamise teed, kõige silmatorkavamalt Venemaa, kogevad lääneliku mudeli omaksvõtmisel väga suuri raskusi. Ei tohi unustada, et isegi nende riikide kommunistlikud parteid ei kõnele enam nõukogude mudeli juurde tagasipöördumisest. Nad tahavad demokraatiat ja turumajandust ühte sulatada sotsiaalse heaolu ning valitsuse piiratud sekkumisega majandusse — kombinatsioon, mida polegi nii võimatu saavutada.

võrdsus ja võrdsus seaduse ees — selles mõttes, nagu need anti Iisraeli rahvale Moosese kaudu: Ühesugune õigus olgu teil niihästi võõrale kui päriselanikule! Sest mina olen Jehoova, teie Jumal! (3 Mo 24:22) — mitte üksnes ei ole vabadusega kooskõlas, vaid selle jaoks sisuliselt oluline. Tasustamise võrdsus seda pole. Tegelikult on seda võimalik saavutada üksnes sunduse abil, mistõttu kõik utopistlikud skeemid eeldavad despootlikku võimu ja kõik despooidid nõuavad järjekindlalt oma alamate võrdsust. Nagu Walter Bagehot rohkem kui sajand tagasi täheldas, “pole meetodit, mille kohaselt inimesed saaksid olla niihästi vabad kui ka võrdsed”.

On irooniline, et võrdsuse kehtestamine ei hävita mitte üksnes vabadust, vaid ka võrdsust, sest nagu kommunismikogemus näitas, nõuavad need, kelle ülesandeks on sotsiaalse võrdsuse siseseadmine, endale privileege, mis tõstavad nad tavalisest massist kõrgemale. Selle tulemuseks on ka kestev korruptsioon, sest eliit, mis monopoliseerib kaupu ja teenuseid — ning seda peab tege-ma, kui need kaubad ja teenused tuleb võrdselt jaotada —, ootab hüvituseks jaotamise eest ka enda tasustamist.

Ja siiski pole inimkonda lakanud kõitmast ideaalne kuldajastu, mil kõik olid võrdsed, sest ei olnud “minu oma ja sinu oma” — see on üks meie kestvamaid ning näiliselt hävimatuid müüte. Võrdsuse ja vabaduse vahelises võistluses on tugevam positsioon esimesel, sest vabaduse kaotust on tunda ainult siis, kui see toimub, samas kui ebavõrdsuse valu kipitab pidevalt ja lakkamatult.

Kaasaegne suundumus näib osutavat, et demokraatlike ühiskondade kodanikud soostuvad mõtlematult loovutama oma vabadust, et saavutada sotsiaalset võrdsust (ühes majandusliku kindlustatusega), jättes ilmselt tähelepanuta selle tagajärjed. Ning tagajärjeks on see, et nende võimalust hoida ja kasutada seda, mida nad teenivad ja omavad, oma soovi kohaselt palgata ja vallandada, vabalt lepinguid sõlmida, ning isegi oma mõtteid avameelselt välja öelda õonestavad pidevalt valitsused, kelle eesmärgiks on eratulud ümber jaotada ning individuaalsed õigused grupiõigustele allutada. Hoolimata viimastel aastatel Ühendriikides läbiviidud kiiduväärsetest reformidest on kogu heaoluriigi mõiste, nagu see XX sajandi teisel poolel välja on kujunenud, vastuolus individuaalse vabadusega, sest see võimaldab mitmesugustel ühiste

vajadustega rühmitustel ühineda ja nõuda õigust nende vajaduste rahuldamiseks kogu ühiskonna kulul, selle käigus pidevalt suurendades nende huvides tegutseva riigi võimu.

Praegu maskeerib seda tegelikkust tohutu jõukus, mille rahuajal on üles ehitanud globaalses ulatuses tegutsevad tööstusriigid. Ent see võib valuliselt ilmsiks tulla, kui majanduslik olukord peaks drastiliselt halvenema ja riigi poolt rikkusperioodil kehtestatud kontrollmehhanismid võimaldama sellel taastada sotsiaalne stabiilsus vabaduse hinnaga.

Sotsiaalabi ülesannete tagasisuunamine perekonnale või eraheategevusele, mis neid enne XX sajandit ülal pidasid, oleks kahtlemata suur samm sellest kitsikusest vabanemise suunas. Kuid seesugune radikaalne lahendus ei ole saavutatav ega ka soovitatav. Libertaarne ideaalühiskond, kus valitsus ei hoolitse mitte millegi eest, on sama ebarealistlik kui utopistlik ühiskonnaideaal, kus valitsus hoolitseb kõige eest. Isegi minnalaskmise kõrghetkel on valitsus kõikjal teatud määral sekkunud sotsiaalsetesse ja majandusajadesse: passiivse riigi mõiste on samasugune müüt kui primitiivne kommunism.

See aga ei tähenda, nagu oleks võimatu neile kahele äärmuslikule positsioonile mõistlikku alternatiivi leida. Riikliku võimu ulatusega tegelemisel pole küsimuseks mitte kas/või — kas üldse mitte või kõikehõlmav —, vaid: rohkem või vähem. Kui XIX sajandil pidas USA Ülemkohus vajalikuks sekkuda lepingulistesse erasuhetesse — ja tegi seda suure vastumeelsusega —, saatis sellist sekkumist sageli hoiatav omadussõna “mõistlik”. Tänapäeval, kuigi riik peab määrama rohkem kui kunagi varem, on selline ettevaatus vastavalt vajalikum kui kunagi varem. Tuleb meeles pidada, et kodanike majanduslikud õigused (õigused omandile) on sama olulised kui nende kodanikuõigused (õigused võrdsele kohtlemisele) ja et tegelikult on need kaks lahutamatud.

Kuigi inimloomuse mõiste on langenud ebasoosingusse, on raske pääseda järeldusest, et inimkäitumises on tõepoolest olemas teatavad konstandid. Üks sellistest seadusandlikule ja pedagoogilisele manipuleerimisele allumatutest konstantidest on omandamistung.

Iseenesest ei ole iha omada suuremaks ahnuse näitajaks kui söögiisu liigsöömise või armastus kiimalisuse näitajaks. Omandamistahe on ühine kõigile elusolenditele, olles universaalne nii loomade ja laste kui ka igal tsivilisatsiooniastmel täiskasvanute seas. Kõige elementaarsemal tasemel on see ellujäämisinstinkti väljendus. Kuid kõrgemal tasemel moodustab see inimesiksuse ühe põhijoone, mille jaoks saavutused ja omandatu on eneseteostuse vahendid. Ja et eneseteostus on vabaduse tuum, ei saa vabaduski õilmitseda, kui omand ja ebavõrdsus, millele see alust annab, jõuga kõrvaldatakse.

Lisaks sellele, et tegemist on kõige olulisema vabadusega, on omandi hankimine jõukuse universaalne tekkemehhanism. Lähedast sidet omandi ja jõukuse vahel demonstreerib ajaloo kulg. Ehkki isiklike asjade omand on peaaegu universaalne ning seda tuntakse inimkonna koidikust saadik, on kuni viimase ajani peamiseks peatoiduseallikaks olnud põllumajandusliku maa omand saanud alguse antiiksest Kreekast ja Roomast ning levinud keskajast alates ülejäänud Euroopasse ja eurooplaste asustatud aladele. Üks peamisi põhjusi, miks Lääs tõusis majandusedu ülemaailm-
sesse esirinda, peitub selles omandiinstituutsioonis, mis suures osas ülejäänud maailmast on seni üksnes ebakindlalt hingitsenud nagu praegugi.

Omandi vältimatust jõukuse jaoks võib tänapäeva maailma puhul empiirilisel tõestada. Tulemused on oma ühtsuses muljet avaldavad. Riigid, mis annavad majanduslikule iseseisvusele kõige tugevamad tagatised, sealhulgas eraomandiõiguse, on pea eranditult ka kõige rikkamad. Tänapäeval ei kehti see mitte üksnes euroopa elanikkonnaga riikide, vaid ka Jaapani, Lõuna-Korea, Hongkongi, Tšiili ja Taivani kohta. Seevastu riigid, millel omandiõigusi ja turuvabadust arvestades on kõige madalam staatus — näiteks Kuuba, Somaalimaa ja Põhja-Korea — viirelevad nimekirja lõpus.

Omandi suhe vabadusega on keerukam, sest erinevalt jõukusest on "vabadusel" rohkem kui üks tähendus. Seega on võimalik tunda rõõmu tugevatest omandi- (majanduslikest) õigustest, omandata poliitilisi õigusi, see tähendab hääleõigust. Lääne-Euroopas austati omandiõigusi juba kaua enne seda, kui kodanikud valimisõiguse said. Tänapäeval juhitakse mõningaid kõige jõukamaid

riike (Singapur, Hongkong, Taiwan), mis annavad jõukusele kõige kindlmaid tagatisi, autoritaarselt.

Tõsine viga, mida USA valitsus oma välisasjades kahjuks saagi teeb, on vabaduse defineerimine ainuüksi demokraatia tähenduses, sest tavalistel kodanikel võib olla lisaks isiklikele õigustele suur hulk majanduslikke ja seaduslikke vabadusi, ilma et nad saaksid oma valitsust valida. See viga tuleneb arvatavasti tõigast, et Inglise konstitutsioonilise arengutee pärijatena ning sellest tulu lõikajatena võtavad ameeriklased selliseid vabadusi ja õigusi niivõrd enesestmõistetavana, et samastavad vabaduse rahvast esindava valitsusega. Ajalooline tõendusmaterjal näitab, et omand võib eksisteerida koos meelevaldse või isegi rõhuva poliitilise võimuga. Kuid demokraatia ei saa ilma selleta läbi.

Omandi ja vabaduse vaheline sümbiootiline suhe ei takista riiki sätestamast mõistlikke piiranguid omatavate objektide kasutusvõimalustele ega tagamast elanikkonna enim puudust kannatavatele kihtidele põhilisi elustandardeid. Ilmselgelt ei saa lasta omandiõigustel toimida loana laastata keskkonda või eirata töötute, haigete ja eakate inimeste põhivajadusi. Tänapäeval keegi seda teesi vaevalt vaidlustab: isegi Friedrich Hayek, kes oli riigipoolse majandusse sekkumise lepitamatu vaenlane, tunnistas, et riigil on kohustus kindlustada kõigile oma kodanikele "minimaalselt toitu, peavarju ning rõivaid, millest piisab tervise ja töövõime säilitamiseks".

Ent seda öelda ei tähenda anda riigile volitusi kasutada talle allutatud võimu lepinguvabadusse vahelesegamiseks, jõukuse ulatuslikuks ümberjaotamiseks või elanikkonna ühe osa sundimiseks kandma kulutusi, mis on seotud erivajadustega valijaskonna valitsuse poolt defineeritud "õigustega". Just sellise olukorraga on meil praegu tegemist, eriti mis puutub mitmesuguste keskkonnaring tsooniseaduste ja -määrustega omandi kasutamisele peale sunnitud piiranguisse.

Selliseid piiranguid tuleks viienda konstitutsiooniparanduse kohaselt tegelikult tõlgendada kui "rekvireerimist" ning adekvaatselt kompenseerida. Ent nagu politoloog William Riker on kirjutanud, on see õnnetuseks vastuolus kõrgeimate õigusemõistmisorganite sissejuurdunud hoiakuga, mis alates 1930. aastate lõpust eeldavad, et "kodanikuõigusi ja omandiõigusi on võimalik tera-

valt eristada ja kodanikuõigused [---] väärivad suuremat juriidilist kaitset kui omandiõigused.”* Ent üksnes tasakaalu ümberkorraldamisega — kohtuotsuste ja valitsuse reglementi tühistavate määruste kaudu — on võimalik omandiõigustele taas anda nende õige koht väärtuste skaalal selle asemel, et neid sotsiaalse võrdsuse ja kõikehõlmava majandusliku kindlustatuse saavutamatu ideaali heaks ohvriks tuua.

Kui me vabadusest hoolime, ei ole tarvis tasakaalu viia mitte üksnes “omandiõigused” ja “kodanikuõigused”, vaid revideerimist nõuab kogu kodanikuõiguste mõiste. 1964. a kodanikuõiguste akt ei andnud valitsusele sugugi luba seada sisse kvoote eraettevõtlusse personali palkamisel või kõrgematesse õppeasutustesse üliõpilaste vastuvõtmisel; ja ometi on föderaalbürokratia juba aastakümneid käitunud, nagu olekski see nõnda. Veelgi vähem lubas akt sõnavabadusse sekkumist töökohal nn seksuaalse ahistamise küsimustes. Ent sedamööda, kuidas omandiõiguste rakendusala on järjekindlalt ahendatud, on “kodanikuõiguste” kategooriat üha avardatud, hõlmamaks ükskõik millise rühmituse — naiste, vähemuste, invaliidide jne — nõudmisi kaupadele ja teenustele, mille eest peavad maksma kaaskodanikud kas mõnest oma õigusest loobudes või siis arve tasumisega.

Labane tõde on see, et tänapäeva nn sotsiaalsed õigused, mille on sisse seadnud seadusandlik käsk, ei ole “õigused” üheski mõistlikus tähenduses, igatahes mitte “õigustatud nõudmised”, sest kellelgi pole õigustust saada midagi kellegi teise kulul; pigem on need ühiskonnale esitatavad nõudmised, millele see võib, kuid ei tarvitse vastu tulla. Ometi tuleb suurel hulgal kaasaegsete demokraatlike tööstusriikide kodanikest töötada teiste toetamiseks selliste võltsõiguste nimel.

Rootsis, mis on selles osas kõige tagurlikum riik, peetakse iga kodaniku kohta, kes ise endale ülalpidamist teenib, tema poolt makstavatest maksudest täielikult või osaliselt ülal 1,8 kodanikku;

---

*Fiktiivse kontrasti “omandiõiguste” ja “inimõiguste” vahel tõi Theodore Roosevelt välja juba 1910. aastal ja seda nentis uuesti Franklin Delano Roosevelt 1936. aastal. Vt Tom Bethelli teost *The Noblest Triumph* (“Õilsaim triumf”), mida ma *Commentary* 1998. aasta novembriväljaandes arvustasin.

Saksamaal ja Suurbritannias on see suhe 1:1 ja USAs 1:0,76. Et riigist sõltuvasse elanikkonda kuulub suur hulk vanureid, samas kui maksumaksjad on nooremad, võib heaoluühiskondades elanikkonna vananedes hõlpsasti kujuneda ebaterve põlvkondadevaheline konflikt. Sellist konflikti näeme vilksatamas USAs käimasolevas vaidluses sotsiaalhoolekande üle.

Kui omandiõiguse kaitsmisel ei näidata üles ülimat hoolikust, võime hõlpsasti lõpetada režiimiga, mis, olemata küll türanlik selle sõna harjunud tähenduses, pole siiski vaba. Ameerika konstitutsioonile sõnastuse andjad seda võimalust ette ei näinud: XX sajandi juristi Roscoe Poundi sõnul "kavatsesid nad kaitsta inimesi valitsejate, mitte nende eneste eest". Ent kaasaegse healole orienteeritud demokraatia puhul tuleb välja, et ähvardused vabadusele võivad lähtuda ka kaaskodanikest, kes, üha enam valitsuse heldusest sõltudes, hoolivad sageli rohkem oma isiklikust kindlustundest kui üldisest vabadusest.

"Kogemus," kirjutas kohtunik Brandeis, "peaks meile õpetama, et vabaduse kaitsel peab kõige valvsam olema siis, kui valitsuse eesmärgid on heatahtlikud. Vabaduse jaoks sündinud inimesed on loomu poolest valvel tõrjumaks tagasi kurjade kavatsustega valitsejate sissetungi oma vabadusse. Suurimad ohud vabadusele peituvad heasoovlike, ent mõistmatute innukate inimeste salakavalates hõlvangutes."

Selle põhjuseks on asjaolu, et despotism ilmneb kahel eri kujul. On olemas absoluutsete monarhide või diktaatorite omavoliline valitsus, mida pole keegi valinud ja mis ei allu ei konstitutsioonilistele ega parlamentaristlikele piirangutele. Ja demokraatlikes ühiskondades on tegemist elanikkonna ühe osa türanniaga teise suhtes: enamuse türanniaga vähemuse suhtes, ent ka — kui valimised võidetakse pluralistlikult — vähemuste türanniaga enamuse suhtes.

Tsaari-Venemaa oma klassikalisel kujul oli traditsioonilise despotismi äärmuslikuks näiteks. Seal võisid võimud iga ala ilma vastava kohtuprotsessita kinni pidada, vangistada või asumisele saata; nad võisid tema vara konfiskeerida; nad andsid seadusi välja oma äranägemise järgi. Ja siiski puutus keskmine venelane vana režiimi ajal valitsusega vaevalt kokku ning sai harva tunda valitsusepoolset sekkumist, sest valitsuse tegevussfäär

oli väga ahtake, piirdudes peamiselt maksude kogumise, nekrutite võtmise ja kehtestatud korra säilitamisega.

Tänapäeval on valitsuse tegevussfäär mõõtnatult avaram ja seda mitte üksnes autoritaarsetes režiimides, vaid ka meie omaga sarnaneva demokraatia puhul. Meie valitsus on tõepoolest valitav, ent selle sekkumine kodanike ellu on suurem kui kunagi varem. See kehtib igal tasemel alates föderaalset kuni osariigi- ja kohalike omavalitsusteni; tegelikult on viimastes valitsuse hiljutine laienemine, osaliselt "devolutsiooni" egiidi all, omandanud rabavad proportsioonid.

Nagu Hayek on näidanud, peituvad valitsuse tegevussfääri laienemises isenesest despotismi eod, mis on vähemalt sama vihkamisväärne kui traditsiooniline despotismgi. Hayeki peamine mure oli kaitsta vabadust Lääne demokraatiates levinud näiliselt tõkestamatu suundumuse eest allutada rahvamajandus planeerimisele, mille kohta ta tundis, et see viiks paratamatult välja türanniani. See hirm osutus tal põhjendamatuks. Ent tema tähelepanekud valitsuse haardeulatuse laiendamiseega kaasnevate ohtude kohta säilitavad oma valiidsuse:

"Tõenäosus, et märgatav osa elanikkonnast saavutab ühise seisukoha mingi kindla tegevussuuna suhtes, väheneb, kui riigi tegutsemise ulatus laieneb [...] Demokraatlik valitsus toimib edukalt niikaua, kui riigi tegevus, laialt aktsepteeritava uskumuse kohaselt, piirdub valdkondadega, milles on võimalik saavutada tõelist üksmeelt enamuse seas. Hind, mida meil tuleb maksta demokraatliku süsteemi eest, on riigi tegevuse piiramine nende valdkondadega, milles on võimalik saavutada üksmeelt; ning liberaalse ühiskonna suur väärtus seisneb selles, et see taandab üksmeele vajaduse miinimumini, mis sobib kokku arvamuste mitmekesisusega, mis vabas ühiskonnas on paratamatult olemas."

See mõttekäik seletab, miks valitsuse sekkumine kodanikkonna ellu isegi heasoovlikul eesmärgil ohustab vabadust: see eeldab konsensust, mida pole olemas, ja nõuab seega sundust.

Kuid heasoovlik isalikkus rammestab inimesi, röövides neilt vabadusega kaasneva ettevõtlusvaimu. See, millist kahju võib teha pikaajaline sõltuvus heaoluriigist, tuli ilmsiks pärast Nõukogude Liidu kokkuvarisemist, kui märgatav osa elanikkonnast,

kes oli äkitselt ilma jäetud riigi igakülgsest toetusest ja polnud harjunud enda eest võitlema, hakkas igatsema despootliku ikke taastamise järele.

Mõistagi esindas Nõukogude kommunism kõige sihikindlamat pingutust, mis eales ette võetud inimeste mõtete ja käitumise tingrefleksideks muutmiseks, ning tänapäeva Ühendriikides pole vaateväljas midagi ligikaudugi seesarnast. Pealegi võib osutada isegi mitmele lootustäratavale vastupidisele suundumusele, sealhulgas Ülemkohtu hiljutistele otsustele, mis soosivad omanikke nende vaidlustes kohalike võimudega, heaolu reformimist ning piiranguid rassilistele eelistustele töölevõtmisel ja kõrghariduses.

Sellele vaatamata pole valdaval enamikul tänapäeva kodanikest mitmesugustel põhjustel, sealhulgas seetõttu, et meie koolides ei suudeta ajalugu õpetada, aimugi sellest, millele nad võlgnevad oma vabaduse ja jõukuse — nimelt pikast ja edukast võitlusest õiguste eest, mille seas omandiõigus on põhjaneva tähtsusega. Seetõttu pole nad teadlikud sellest, millist õõnestavat mõju omandiõigusele seatavad piirangud kaugemas perspektiivis nende elule avaldama hakkavad.

Aristokraat Tocqueville'il, kes poolteist sajandit tagasi tegi tähelepanekuid demokraatlike Ühendriikide ning oma kodanliku sünnimaa Prantsusmaa kohta, oli eelaimdus, et tänapäeva maailmas ähvardavad vabadust ohud, mis seni olid olnud tundmatud. "Ma ei karda, et nad kohtavad oma valitsejates türanne," kirjutas ta tulevastest põlvkondadest, "vaid pigem valvureid." Sellised "valvurid" jätavad inimesed ilma vabadusest, täites nende soovid ja seejärel ekspuuteerides nende sõltuvust sellisest lahkusest. Ta nägi ette omamoodi demokraatlikku despotismi, milles "loendamatu hulk inimesi, kõik võrdsed ja ühesugused" püüdleval lakkamatult "tähtsusetute ja tühiste lõbude poole, millega nad oma elu küllastavad". Nende kohal tiirutaks leebe paternalistlik valitsus — kaasaegne heaoluriik:

"Selline valitsus rügab meelsasti nende õnne nimel, ent suvatseb olla üks ja ainuke selle õnne üle otsustaja; ta hoolitseb nende turvalisuse eest, näeb ette nende vajadusi ja rahuldab need, hoolitseb nende lõbustuste eest, lahendab nende põhimuresid, suunab nende tööstust, reguleerib jõukuse pärimist ning jaotab pärandid:

Elu, vabadus, omand

mis muud, kui võtab neilt igasuguse mõtlemise koorma ja kogu elamise mure?"

Kas seda me tahamegi?

RICHARD PIPES on sündinud Poolas Cieczynis ja elab 1940. aastast alates USAs. 1950. a kaitses ta doktorikraadi Harvardi ülikoolis ning on samast aastast selle ülikooli õppejõud, praegu ajaloo professor ja Venemaa Uuringute Keskuse juhataja. Ta on olnud USA Rahvusliku Julgeolekunõukogu N. Liidu ja Ida-Euroopa asjade direktor. Richard Pipes on 15 raamatu autor, millest olulisemad on *The Russian Revolution* ("Vene revolutsioon", 1990), *A Concise History of the Russian Revolution* ("Vene revolutsiooni lühiajalugu", 1995), *The Unknown Lenin: From the Secret Archive* ("Tundmatu Lenin: salajasest arhiivist", 1996), *Russia Under the Old Regime* ("Vana režiimi aegne Venemaa", 1997), *Three 'Whys' of the Russian Revolution* ("Vene revolutsiooni kolm küsimust", 1997).

MORAALNE MADALSEIS MEIL JA MUJAL

Vello Serrat

Inimene tahaks teha, mis talle iganes meeldib, aga ühiskonnas elades peab ta respekterima käitumisnorme nagu ausus, kokkulepetest kinnipidamine, enda peale võetud kohustuste täitmine ja ühiskonna huvide arvestamine. Selliste tõekspidamiste rakedamist nimetavad ühiskonnateadlased "sotsiaalseks kapitaliks". Selle tugevus oleneb suurel määral kultuurist, traditsioonidest ja omavahelisest kokkuleppest.

Lääne tööstusmaades on viimase kolmekümne aasta jooksul toimunud allakäik ühiskondlikus elus ja moraalis. Sellest on palju kirjutatud. Ma alustaksin Francis Fukuyama viimase teosega *The Great Disruption* ("Suur lõhastus/vapustus", 1999), milles ta esitab suure hulga tõendmaterjali. Kuritegevus on suurenenud; vanades linnakeskustes on elamistingimused sageli muutunud nii talumatuks, et inimesed põgenevad äärelinnadesse. Narkootikumide kasutamine on plahvatuslikult levinud, abiellumiste arv langenud, lahutuste ja väljaspool abielu sündinud laste arv on mitmekordistunud. Nõrgenenud on traditsiooniliste põhiväärtuste ja käitumisnormide respekterimine ning usaldus teiste inimeste, institutsioonide ja valitsuse vastu.

Fukuyama arvates on põhjuste hulgas esikohal äärmuseni arenenud individualism ja perekondade ning ühiskondlikkude sidemete nõrgenemine. Vanemad ei leia aega oma laste jaoks, kes õpivad käitumist ja elureegleid kodu asemel tänavalt. Suur osa lastest kasvab üles ühe vanemaga kodus, mis sageli eksisteerivad vaesuse piiril. Vähenenud on vastutustunne ja teistest inimestest hoolimine; igäüks muretseb ainult iseene eest.

Fukuyama mainib, et sellest üle kogu läänemaailma levinud moraalse ja ühiskondliku kriisi lainest on jäänud puutumata Aasia

tööstusmaad, nagu Jaapan, Korea, Singapur ja Hongkong. Nendes maades mängib kultuur endiselt tugevat rolli perekonnaelus ja avalikus käitumises. Jaapanis kuritegevus isegi vähenes samal ajal, kui see mujal maailmas kiiresti kasvas.

On üldiselt teada, et võrreldes kollektivistlike maadega asetatakse Ameerikas ja Lääne-Euroopas palju suurem rõhk indiviidile, tema vabadustele ja õigustele. Juba poolteist sajandit tagasi tundis Alexis de Tocqueville muret selle üle, et Ameerika demokraatlik süsteem võib langeda ohvriks ohjeldamatule individualismile. Ta on öelnud, et demokraatlik ühiskond on efektiivne seni, kuni valitseb tasakaal indiviidi ja ühiskonna huvide vahel. Eriti pidas Tocqueville Ameerika ühiskondliku moraali kaitsjaks naisi, kes valvasid, et mehed ei ohverdaks eetilisi printsiipe omakasu huvides. Tocqueville'i kartus polnud asjatu: ühiskondlik vastutustunne, teistele mõtlemine ja ühiste huvide arvestamine on viimaste aastakümnete jooksul Ameerikas märgatavalt vähenenud.

Inimestevahelise usalduse tähtsust üldise heaolu ja poliitilise ning majandusliku arengu seisukohalt on kaasaegses Itaalias uurinud Harvardi professor Robert Putnam oma kaastöölisega (1993). Nad leidsid, et neis piirkondades, kus aastasadade jooksul oli inimesi ühendanud üksteise aitamise traditsioonid ja omaalgatuse korras loodud seltsid ja huviringid, töötavad omavalitsused efektiivselt ja majandus käib tõusuteed. Teistes regioonides, kus inimeste heaolu sajandite jooksul on sõltunud absolutistlikest valitsejatest ja isiklikest sidemetest võimumeestega, kestab ka pärast demokraatliku süsteemi kehtestamist korrupsioon, majanduslik viirelemine, vastastikune umbusaldus ja maffia võim.

Kaasaegsetest ühiskondlikest probleemidest rääkides kuuleb sageli fraasi: "Küll kõik paraneb aja jooksul; andke ainult aega!" See on naiivne argument. Aususel ja usaldusel põhinev käitumine ei saa areneda ühiskonnas, kus valitseb ebaausus. Inimene, kes püüab käituda eetikareeglite kohaselt, langeb ebaausate inimeste ohvriks. Praegusest olukorrast sõltuvad ka edaspidise arengu võimalused.

Putnam ja ta kaastöölised jõudsid järeldusele, et majanduselus on koostööl ja eetikal suurem tähtsus kui maapäuevaradel ja tööjõuressurssidel. Kui ettevõtted peavad end pidevalt kaitsma pettuse ja kuritegevuse vastu, kulutab see nende ressursse, teeb

tootmisprotsessi kallimaks ja äritegemine lõpeb sageli kaotustega. Ausus, vastastikkus ja lubadustest kinnipidamine pole ainult moraalsed väärtused, vaid neil on ka dollariväärtus, nagu ütleb Fukuyama.

Inimestevahelisele hoolimatusele ja ebaviisakusele on Yale'i ülikooli õigusteaduse professor Stephen Carter pühendanud raamatu *Civility...* (Carter 1998). Selles ta mainib Rotterdami Erasmusi, kes juba aastal 1526 avaldas teose *De civilitate morum puerilium* ("Laste tsiviilsusest"). Erasmuselt on pärit mõiste *civilitas* (*civilité*), mille alla kuuluvad korrektne keelepruuk, viisakus ja hääd kombed, aga veel palju muud. Ta oli mures laste kasvatuses ja hariduse pärast ja kritiseeris kombeid tollaegsel Saksamaal, kus inimesed sõid pesemata kätega ühisest toidunõust, urineerisid tänaval, peeretasid söögilaua ääres ning tühendasid oma väljaheidete potte akna kaudu tänavale, sellest hoolimata et see võis tabada möödaminejaid. Üksteist tapeti tühiste mõtete lahku minekute pärast ja võlglastele tekitati brutaaalseid kehavigastusi. Erasmus hoiatas, et kui inimesed ei õpi oma soove ja impulsse ohjeldama, ei erine nad teistest loomadest.

Moraalse autoriteedi allakäik keskaja lõpul muutis elu talumatuks. Vajadusest inimlikumate elutingimuste järele arenesid aja jooksul välja tsiviliseeritud kombed ja eluviisid. Kehalisi vajadusi hakati rahuldama väljakäigus, mitte söögilaua ääres; hügieenilistel põhjustel hakati süües kasutama kahvli. Suhtlemine inimeste vahel muutus viisakamaks ja hoolivamaks. Primitiivne egoism ja omakasu taotlemine iga hinna eest jätkus veel kaua poliitikas ja ärielus, aga sellist käitumist ei peetud sobivaks perekonnas, koolis või kirikus. Lastele õpetati, et teatud asju ei tehta, et teatud käitumisviis on matslik ega sobi tsiviliseeritud ühiskonda. Üheks oluliseks teguriks on olnud ka protestantismi rõhuasetus inimese isiklikule vastutustundele ja nõue, et moraalselt tuleb käituda ka võõrastega läbi käies.

Mõiste *civilitas* võiks tõlkida eesti keelde "tsiviliseeritud eluviisina". Stephen Carter defineerib seda kui "nende paljude loobumiste ja ohverduste kogusummat, mis on vajalikud, et me võiksime elada koos teistega". Demokraatlikus ühiskonnas tuleb tegusid mõõta moraalse mõõdupuuga. Tsiviliseeritud käitumine on

soovituskiri, millega me tutvustame endid teistele ja mille põhjal nad otsustavad, kas me sobime ühiskonda.

Erasmuse silmis valitses moraal ja heade kommete vahel kindel seos. Tänapäeva ühiskonda iseloomustab mõlema defitsiit.

Näide sellest on kino ja televisioon. Ameerikas võistlevad filmid ja televisiooniprogrammid vaatajate dollarite pärast, pakudes kerge meelelahutuse ja huumori sildi all lõpmatuseni korduvaid ropendusi, vulgaarsusi ja vägivalda. Toon näiteks ainult kaks sellist filmi paljude hulgast. Adam Sandleri filmis "Big Daddy" õpetab mees oma hoolealust, viieaastast poissi, tänaval vastu restorani seina urineerima, rulluisutajaid ettevisatud tōkete-ga kukutama ja poes müügiesemeid rikkuma, et neid siis alandatud hinnaga osta. Trev Parkeri joonistatud filmis "South Park" esineb paha haisu laskmist, roppe väljendusi ja rõvedaid žeste mitusada korda. Üks filmikriitik kommenteerib: "Kui küsimus oleks ainult rumaluses, vääriks see vaevalt kommenteerimist. Meie hulgas on alati leidunud idioote... Paistab aga, et siin on tegemist uue pahatahtliku huumoriga, mille eesmärgiks pole naljategemine, vaid lõhkumine ja hävitamine." (Howell 1999.)

Gümnaasiumi lõpuklassi õpetaja linnas, mille elanikkonna aastasissetulek on kõige kõrgem kogu Kanadas, rääkis mulle hiljuti, et pärast ühe sellise filmi nägemist hakkasid tema õpilased klassiruumis seda omavahel arutama ja üksteise võidu valjusti paha haisu laskma teiste naeru ja aplausi saatel. Õhk ruumis muutus nii talumatuks, et pidi avama aknad.

Filmide mõju kohta noorte käitumisele on olemas palju tõendmaterjali, aga katsed kontrollida seda, mida lastele näidatakse, on siiani andnud vähe tulemusi.

Ameerika ajakirjanduses on siiski võimalik vahet teha kollase žurnalisti, idioodikultuse ja tõsiste kultuurisündmuste vahel, sest tasemega kirjandus- ja kultuuriajakirjades ei leidu vulgaarset keelepruuki ega rõvedustest kubisevaid kirjutusi.

Tallinna Kunstihoones pandi Eesti Vabariigi 80. aastapäeva puhul välja eesti lipuvärvidega paneelid, millele kunstnik Raul Meel oli kirjutanud ropendavaid tekste. Kui need oleks välja pandud kellegi tagaaias, oleks sellest võinud vaikides mööduda. Riiklik komisjon eesotsas tookordse kultuuriministri Jaak Alliku-

ga määras talle suure kultuuriauhinna. Küsimus pole enam kunstniku loominguvabaduses. Lippudele kirjutatud teksti oli kunstnik tellinud Peeter Sauterilt ja see avaldati ka ajakirja *Looming* 1998. a märtsinumbris, kus see täitis üksteist lehekülge.

Intervjuus *Postimehele* ütles Allik: "Ei saa üheselt öelda, et kui lipu peale on kirjutatud, siis on see lipu rüvetamine. Meelel on oma sügav filosoofia." Oma sügavat filosoofiat püüdis Meel selgitada artiklis "Aborigeenide apokriivade õigus ja kohus" (*Looming*, 1998, nr 5), kus ta leiutas paralleeli Sauteri teksti ja Vanast Testamendist (küsitava väärtuse tõttu) välja jäetud apokriivade vahel põhjendusega, et mõlemad olla näited vanaaegsest "salajasest tarkusest"¹. Rövedate tekstidega Eesti lipuvärvidel olevat ta püüdnud esile manada kaugele esivanemate poolt suguelunditele omistatud müstilisi, alateadvuslikke, arhetüüpseid jõudusid.

Meel küsib: "Kas ma olen niiviisi rüvetanud Eesti, Soome, Saksa, Vene ja USA lippu? [---] Vastan: ükski sümbol ei saa olla puhtam, kui on tema alla koondunud inimesed, tema all sooritatud paremad-halvemad teod. [---] Midagi on hästi ja midagi on halvasti Eesti riigis. Nii on tundnud ja tunnevad paljud eestlased, vist enamik." Väide, et inimeste poolt pühaks peetud sümboolid ja paleused ei või tõusta kõrgemale inimese rumalusest ja ropendamisest, oleks omal ajal kindlasti inspireerinud tuntud eesti karikaturisti Gorit.

Hando Runnel tsiteerib sajandi esimeste aastakümnete kultuuritegelast, publitsisti ja hingearsti Juhan Luigat: "Kirjanduse kujudel on rahva hinge vormimisel suur mõju; meistrite loodud tüübid jäävad rahva hinge seltsilisteks määramata ajaks. Mõtelge Hamleti, Fausti, Gretcheni, Vene kirjanduses Onegini või Turgenevi, Dostojevski, Tolstoi loodud inimesekujude mõjuvõimu peale, mis need kogu vene rahva hingeukuju vormimises on avaldanud." Runnel lisab siia Tootsi ja Kiire Oskar Lutsu *Kevadest*, Vargamäe Andrese ja Pearu ning Aleksis Kivi Jukola-vennaksed, kellele sageli viidatakse, kui kerkib üles küsimus: kes me oleme ja kust me tuleme (Runnel 1998). Nüüd võiks küsida: kuhu me oleme välja jõudnud?

¹ Kreeka sõna *apokryphos* üks tähendusi on 'peidetud' või 'salajane'.

Tänapäeva eesti kirjandust lugedes jääb mulje, nagu seisaks praeguse ühiskonna põhiolemus ropendamises, vulgaarsuses ja vägivaldas. 1998. a Friedebert Tuglase novellipremia saanud Mart Kivastiku novell "Morn" kirjeldab püksi ja soki peale uri-neerimist, meeste väljakäiku, hapuks läinud õlut ja inimjuustega kaetud leivatükki. Žürii arvates oli lugu "mehine ja lihtne, haarav ning eluline". Teise auhinna saanud Ervin Öunapuu lühijuttudest kirjeldab üks väikest vigase jalaga tüdrukut, kes kujutab ette, et ta on rott, ja jääb möödasõitva "soomuslimusiini" rataste alla. Autos istuv hallipäine härra küsib oma käsundusohvitserilt, mis juhtus, ja see vastab: "See oli rott. Lihtsalt üks rott." Teises jutus aetakse väike poiss kuuma leivaahju. Ahju ümber kogunenud grupp hakkab laulma koraali, mis lämmatab ahjust kostva karjatuse.

1998. a septembrikuu *Loomingus* ilmunud Eeva Pargi lühijutt "Karusselli kappavad hobused" kirjeldab kaht poissi, kes on metsateel tapnud vana naise, ostnud sellelt röövitud rahaga viina ja joonud ennast purju. Kui viin on otsas, jääb poiss tee äärde varitsema ja tapab veel teise mööduva vanainimese.

Romaaniauhinna saanud Kaur Kenderi raamat *Iseseisvuspäev* koosneb nõrga seosega üksikutest episoodidest, kirjutatud "rahvalikus" kõnekeeles (üks arvustaja nimetab seda "madalastiilseks"). Ropendamine ja muud vulgaarsed väljendused esinevad raudse järjekindlusega. Teemaatikad iseloomustab joomine, pornofilmi "staarideks" pürgivate naiste intervjuerimine ja märkilaskmine hulguste pihta prügimäel. Üks arvustaja leiab, et see on pilt "meie esimese põlve ärimeestest".

Miks esineb praeguses eesti kirjanduses nii palju toorust ja ebainimlikkust? Kas on otsitud eeskujusid läänemaadest, kus küll seda laadi kirjandus moodustab ainult väikese osa üldpildist? On see tõlgendus "vabaduse" tähendusest kommunistlikule režimile järgnenud moraalses vaakumis, või püüe olla "originaalne" iga hinna eest? Sel juhul on tegu mööduva epigonismiga, sest röövdate, masendavate ja patoloogiliste teemade sagedus on enamiku lugejatest juba ära tüüdanud ja sellise loomingu turuväärtus on langenud.

Mõne autori puhul võib olla põhjuseks kibestumine ja tülgastus kõige vastu, mida ta näeb iseene ümber. Võib-olla ta ei usu enam

millessegi ega leia palju tõendeid usust, ideaalidest ja armastusest tänapäevas.

Eestis kirjastatakse ka teistsuguseid teoseid, aga ülaltoodu on küllaltki iseloomulik. Küsimusele, kas see annab tõetruu pildi kogu praegusest loomingust, võiks vastata ainult see, kes saaks võrrelda ilmunud ja ilmunuta jäänud käsikirju. Valikut võib mõjutada teatud temaatika või stiili eelistamine, aga selle küsimuse lahendamine jääb kirjandusloolaste ülesandeks. Essees "Oskar Lutsu paradoks" mainib Hando Runnel, et sajandi alguse kirjandusliku moe tooniandjate arvates oli "Kevade" kerglane ajaviitekirjandus, millel puudus tähtsus kirjandusloos seisukohalt. Kui Lutsu loomingu väljaandmise otsus oleks sõltunud tookordsetest autoriteetidest, oleks see võinud jääda ilmunuta (Runnel 1998).

Kirjanik otsib nüüd endale uut rolli. Antiikmaailmas olid kunstnikud ja poeedid ajaloo tõlgendajad ja prohvetid, kes näitasid teed parema elu ja ideaalsema ühiskonna poole. Kui keiser ja kirik need funktsioonid üle võtsid, kaotasid poeedid ja kirjanikud autoriteedi rolli ühiskonnaküsimustes. Teaduste edukäik võttis neilt ära ka tõekuulutaja rolli.

Kommunistlik režiim lõi uusi tingimusi kirjanikkudele ja kunstnikkudele. Stalin nimetas neid "inimhinge insererideks". Kunsti ja kirjanduse ülesandeks määrati partei ideoloogiat toetavate fantaasiate fabritseerimine. Mõned autorid leidsid siiski viise, kuidas keelatud ideedega tsensuurist läbi pääseda, ja see oli üks tähtsaid kirjaniku rolle tookordses süsteemis.

Nüüd on pendel liikunud teise äärmusse. Loomeliitude deklaratsioonid ja õiste laulupidude ülev meeoleolu on kadunud minevikku ja kirjanik on kaotanud oma tähtsuse. Peaesmärgiks on nüüd kiirelt rikkaks saamine. Turumentaliteet on välja surumas eetikat igapäevases elust. On tekkinud väike kiht uusrikkaid ja suur arv inimesi, kes elavad vaesuses ja on kaotamas usku oma olukorra paranemisse.

Francis Fukuyama, Richard Rose (1994) ja teiste ühiskonna- teadlaste ning politoloogide arvates on sügav usalduskriis postkommunistlike maade peaprobleemiks. Nõukogude võimu all ei võinud üks inimene usaldada teist. Südametunnistuse kohaselt toimimine polnud lubatud; ainult parteil oli õigus otsustada,

mis oli hea või halb, tõde või vale. Kommunistlik terror tampis pihuks ja põrmuks inimestevahelise usalduse. Inimesed ignoreerisid ametlikke deklaratsioone, sest need olid täielikus vastuolus tõelisusega. Kartus karistuse ees oli peamiseks seadustest kinnipidamise põhjuseks. Moraalsete tõekspidamiste nõrgenemise ulatus selgus alles pärast režiimi kokkuvarisemist, kui algas rahva varanduse ärastamine ja jaht rikkuse järele ilma vahendeid valimata.

Millised on eeldused aususe, usaldusvääruse ja üldise moraali taastamiseks? Läänemaade suhtes on Fukuyama optimistlik. Ta arvab, et inimene on oma loomult ühiskondlik olemus, kes ei talu kaua korralagedust. Põhilised vajadused ja instinktid sunnivad teda kaost likvideerima ja ühiskondlikku moraali taastama, kuna kõlbeline ühiskond, inimestevaheline koostöö ja aus kinnipidamine mängureeglitest on üldise heaolu eeltingimuseks. Fukuyama arvates on moraalne ja ühiskondlik kriis juba ületanud oma haripunkti. Üheks tundemärgiks sellest on tema arvates kuritegevuse langus viimase kümne aasta jooksul. Ta ei seleta, miks üldine viisakuse vähenemine, hoolimatus ja füüsilise vägivalda kasutamine on kasvanud, eriti noorte hulgas.

Fukuyama teooria ja oletus, et inimese geneetiline pärand sunnib teda ühiskondlikku moraali taastama, pole kuigi veenev. Ralph Buultjens märgib oma arvustuses Fukuyama raamatu kohta, et sellistes pluralistlikes maades nagu Ameerika Ühendriigid tekitab kultuuriline diversiteet nii palju dünaamilisi protsesse, et ükski lihtne seletus pole tõenäoliselt piisav (1999). On võimalik, et praegusele ühiskondlikule kriisile järgneb tagasipöördumine ühiskondliku korra ja moraalsete väärtuse juurde, nagu on juhtunud varasematel kriisiperioodidel Inglismaal ja Ameerikas, aga see pole kindel. Mitmed autorid ennustavad, et praegu on käimas protsess, mis muudab põhiliselt ühiskondliku süsteemi kogu maailmas, selle hulgas ka rahvusriikide tuleviku².

Eetilise paranemisprotsessi võimalustele mõeldes panem ma lootuse kahele tegurile inimeses endas. Üks on inimese vajadus ideaalide järele, vajadus uskuda millessegi õilsamasse, moraalselt kõrgemasse ja püsivamasse. Teine on vajadus kaasinimeste järele,

---

²Vt näiteks Friedman 1999.

kes meid mõistavad, keda me usaldame ja kelle seltsis me tunneme endid julgelt.

Vajadus mingi kõrgema ja väärtuslikuma järele on olemas enamikus meist. Inimesed otsivad õiglust, headust, ilu, tõe või mingit muud ideaali. Nad tahavad uskuda Jumalasse, armastada oma isamaad või teenida mingit paleust. Nad otsivad mõtet oma elule ja põhjust olemasolule. Ühed pühendavad endid ühiskondlikule tööle või nende aitamisele, kellel on raskem, kes on üksinda, vanad või haiged. Teised asuvad elama kaugemale linnast või loovad oma kodu ümber aia, et leida sidet loodusega. Kolmandad otsivad prohveteid, kes näitaks neile teed välja üksildasest ja sihitust elust.

Ideaalide otsing võtab eri vorme; üks neist on rahvustunne. Paljude arvates on rahvuslik liikumine on tänapäeval kaotanud oma tähtsuse. Hiljuti kirjutas Aili Aarelaid *Akadeemias* (1999: 1351): “Uus pintsaklipslaste põlvkond ei vaja oma identiteedi loomiseks enam traditsionaalse kultuuri vorme, ta on oluliselt kosmopoliitsem ja kui ta üldse osaleb kodanikualgatuses, siis teeb ta seda märksa tagasihoidlikuma rõhuasetamisega rahvuslikkusele, eriti veel rahvusliku suletuse ülistamisele.”

On olemas kaht liiki rahvuslust. Üks peab oma rahvusgruppi teistest tähtsamaks ja paremaks ning nõuab sellele õigust domineerida teiste üle. Teine nõuab õigust säilitada ja arendada oma rahva kultuuri ning teha poliitilisi otsuseid ise enda eest.

Charles Kupchan, õppejõud Georgetowni ülikoolis ja valituse nõuandja hiljutise Kosovo konflikti ajal, rõhutab rahvusluse tähtsust poliitiliselt nõrkade, lokaalsete gruppide ühendamisel moodsaks riigiks. Rahvusriik on ja jääb keskseks jõuks rahvusvahelisel areenil, sest ta on osutunud efektiivseks oma liikmeskonna julgeoleku, ühtekuuluvustunde ja majandusliku heaolu tagamisel. Rahvus on ka riigivõimu õiguslikuks aluseks. Stabiilne riigivorm ja poliitilise lojaalsuse üleviimine kohalikele keskustelt rahvuslike tasemele loob viljaka pinna liberaalse demokraatia arengule ja masside osavõtule poliitikast.

Samas koguteoses kirjutab David Calleo: “Demokraatlik rahvusriik on parim viis, kuidas piirata individuaalset ja riiklikku võimu ja mõjutada seda tegutsema ühiskonna huvide kohaselt.

Rahvuslus tuletab meile meelde, et majanduslikud süsteemid on olemas selleks, et teenida ühiskonda ja mitte vastupidi. Rahvusluses on ohte, kuid need peituvad ka tänapäeva entusiastlikus suhtumises elitaarsesse globalismi ja tehnoloogiasse. Rahvusriikides tekkivad jõud võivad olla ohtlikud, kuid veel ohtlikumad on jõud, mis ei ole rahvusriikide kontrolli all.” (Calleo 1995: 36.)

Ülaltoodud ideed on kooskõlas inimese põhilise vajadusega leida tuge ja turvatunnet teiste omataoliste hulgas, mis enamikul praegu puudub. Vahekorrad on pealiskaudsed ja lühikese kestvusega, inimene võib neist vabalt sisse ja välja jalutada, aga tal puudub psühholoogiline ühiskonnatunne. Selle tunde nõrgenemine on sotsioloog Robert Nisbeti arvates käesoleva sajandi kõige silmatorkavam fenomen.

Mitte kõik isikliku heaolu ja julgeoleku kindlustamise meetodid ei anna positiivseid tagajärgi. Üks näide on kindlustatud elamurajoonide loomine, mida ümbritsevad müürid, alarmisüsteemid ja relvastatud valvurid. Selliseid kindlusi on endile ehitanud need, kellel selleks on küllaldaselt raha — teiste hulgas ka kuritegelik element. Majandusliku eliidi ühiskonnast eraldumine kindlustatud elamurajoonidesse ei lahenda ülejäänud ühiskonna probleeme.

Psühholoogid ja sotsioloogid on püüdnud defineerida ühiskonnatunnet. Thomas Glynn ütleb: “See on positiivne tunne, mis kaasub inimesi ühendavatele sidemetele. Kui see väheneb või kaob, tulevad esile sellised nähted nagu inimeste võõrandumine ühiskonnast, isoleeritus, üksindustunne, kohaliku autonoomia kadu ja — mis võib olla kõige tähtsam — nende kasvav võimeetus luua ja alles hoida vastastikku üksteist toetavaid ja kergesti kättesaadavaid inimvahekordi.”

Turumajandus pole võimeline lahendama tänapäeva probleeme, kui ta opereerib ilma inimlike väärtuste kompassita. Hiljuti voolasid sajad tuhanded põgenikud üle riigipiiride. On neid, kes arvavad, et varsti hakkavad üle piiride liikuma miljonid vihased ja nälgivad inimesed. Eriti ohtlik on meile olukord Venemaal. Demokraatlikkude maade võime kriise üle elada oleneb suurel määral nende kodanikuühiskondade tugevusest. Inimesed, keda seob ühtekuuluvustunne ja usk tulevikku, on valmis taluma raskusi ja kandma ohvraid ja nad on valmis kaitsma oma vabadust,

kui nad usaldavad üksteist, rahva esindajaid ja oma valitsust. Riik, kus igati mõtleb ainult iseenele, ei suuda kaitsta oma iseseisvust ega oma kodanikkude julgeolekut. Fakt, et peaaegu pool Eesti kodanikkudest ei võtnud osa viimastest valimistest, on halb tundemärk.

Kodanikuühiskond koosneb peamiselt horisontaalsetest sidemetest inimeste vahel. Tocqueville, Putnam ja paljud teised on rõhutanud omaalgatuslike ühingute, seltside ja huvigruppide tähtsust. Aili Aarelaid täheldab, et praeguses Eestis võiks just kodanikuühiskond valitsussüsteemi ja turumajanduse kolmanda partnerina pakkuda uusi sihiseadeid, on aga kahjuks nõrk ja alaarenenud.

Usalduse ja respekti vähenemisele avaliku elu institutsioonide vastu on kaasa aidanud korrupsioon ja ametnikkude omavoli, kes ignoreerivad tavalise inimese õigusi ja vajadusi ja tegutsevad ainult isiklikku kasu silmas pidades. Teine autoriteete õõnestav nähe on Eesti ajaloo tähtsamatele sündmustele ja isikutele kahtluse heitmine, kui seda ei tehta objektiivsetele argumentidele toetudes ja tõe selgitamiseks, vaid demagoogiliste võtete ning poliitilise eesmärgiga. Eesti ajaloo suurkujudele varjuheitmisega püütakse asetada võõra okupatsiooni teenreid paremasse valgusse ja teha neist samavõrdseid või veel paremaid "rahva huvide eest võitlejaid".

Eesti poliitilisele ja majanduslikule tulevikule panid alused möödunud sajandi teisel poolel tekkinud kodanikualgatused. Need olid rahvuslikult meelestatud, inimeste endi algatusel loodud ühingud mitmesuguste eesmärkidega: emakeelsed koolid, muusikaseltsid, karskusseltsid, vastastikused tulekindlustus- ja abistamiskassad ja rahvaluule kogumine. Jakob Hurda algatatud liikumise läbiviijatest olid pooled maakooliõpetajad ja üks kolmandik talupidajad, enamasti nooremad, kes olid oma rahvusliku äratuse saanud samadelt maakooliõpetajatelt. Nende idealism valmistas pinda tulevasele Eesti Vabariigile.

Kirjandusel on olnud suur tähtsus lugejate maitse vormimisel ja nendes teadvuse äratamisel endi olemusest ja eesmärkidest. Toome näiteks Kreutzwaldi *Kalevipoja* ja Lönnroti *Kalevala*, Kristjan Jaak Petersoni, Lydia Koidula ja Juhan Liivi luule. Praeguses kirjanduses on esikohale tõusnud inimväärtusi mahakisku-

vad mõjud, aga lohutuseks võib öelda, et tal pole enam seda mõju mis varem.

Parema ja humansema ühiskonna liikmed arenevad seal, kus respektseeritakse inimlikke väärtusi ja ühiskondlikku vastutustunnet. Pole küllalt abstraktsete fantaasiate konstrueerimisest, vaja on praktilisi samme. Inimeste osavõtuks kodanikuühiskonnast on aga vajalik elutingimuste paranemine, sest vaesus takistab osalemist kodanikualgatustes.

Inimese arenemine ühiskonnaliikmeks algab kodus ja koolis. Lapsed peavad varakult õppima respektseerima teisi ja ohjeldama oma impulsse ja kapriise; hiljem on selle õppimine ebatöenäoline. Vanemad, kellel pole aega oma lastega rääkida ega nende arvamusi ja vajadusi ära kuulata, sest neil on alati kiire, kujundavad järeltulevat põlve, kes samuti ei võta vaevaks teisi ära kuulata.

Minakeskse isiksuse kujunemisel ja hoolimatul ellusuhtumisel on veel veel üks traagiline tagajärg. See on paljude inimeste, eriti noorte hukkumine autorooli taga, purjus peaga ujuma minnes ja muudes õnnetustes. Paljud neist oleksid välditavad, kui inimestel oleks rohkem enesedistsipliini ja nad ei peaks end piiramatute õigustega indiviidideks, kelle jaoks ei kehti ümbritseva ühiskonna ega looduse seadused.

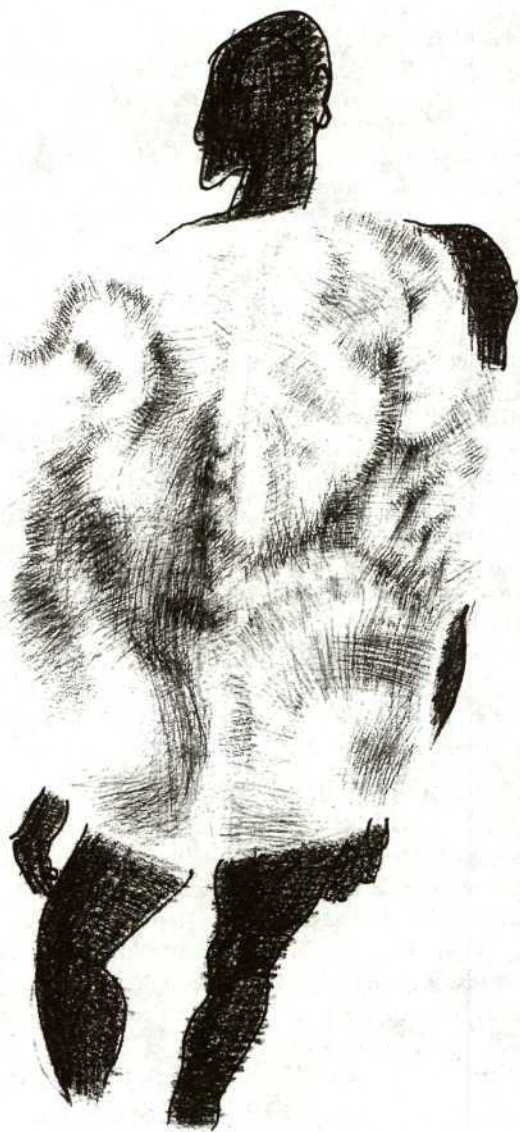
Paljudele on moraalse ja tsiviliseeritud käitumise aluseks usu- lised veendumused ja kogemused. Näib, et ühiskondlik moraal vajab spirituaalset alust. Väärtusi ja tõekspidamisi saab õpetada isikliku eeskujuga, mitte käsuandmisega. Kes on isiklikult kogenu- tud headust ja hoolimist mõnes teises inimeses, teab, kui tugev on selle mõju ja kuidas see teeb paremaks ja talutavamaks igapäevase elu. Psühholoogilised uurimused ja tähelepanekud on näidanud, et inimesed jäävad truuks otsustele ja viivad nad läbi, kui nad on ise aktiivselt kaasas olnud nende tegemisel. Demokraatlikus ühis- konnas on inimesel võimalus kaasa rääkida tuleviku vormimisel oma soovide kohaselt, aga kui ta seda ei tee, siis kannab ta ka vastutust tagajärgede eest.

Kirjandus

Aarelaid, Aili 1999. Eesti kodanikualgatus teel Euroopasse. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1347–1366

- Buultjens, Ralph 1999. Back and Forth. — *The Boston Book Review*, vol. 6, issue 6, July/August, p. 13
- Calleo, David P. 1995. Reflections on the Idea of the Nation-state. — *Nationalism and Nationalities in the New Europe*. Editor Charles A. Kupchan. Cornell University Press
- Carter, Stephen L. 1998. *Civility: Manners, Morals, and the Etiquette of Democracy*. Basic Books
- Friedman, Thomas L. 1999. *The Lexus and the Olive Tree*. New York: Farrar Straus Giroux
- Fukuyama, Francis 1999. *The Great Disruption: Human Nature and the Reconstruction of Social Order*. The Free Press
- Glynn, Thomas J. 1981. Psychological sense of community: Measurement and Application. — *Human Relations*, vol. 34, pp. 789–818
- Howell, Peter 1999. Cult of the idiot. — *The Ticket*, 11. July
- Nationalism and Nationalities in the New Europe*. 1995. Editor Charles A. Kupchan. Cornell University Press
- Putnam, Robert D. 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press
- Rose, Richard 1994. Postcommunism and the Problem of Trust. — *Journal of Democracy*, vol. 5 No. 3, pp. 18–29
- Runnel, Hando 1998 [1987]. Oskar Lutsu paradoks. — *Jooksu pealt suudeldud*. Tartu: Ilmamaa

VELLO SERMAT (sünd. 1925. a), B. A. 1957. a Toronto Ülikoolis, M. S. 1959 ja Ph. D. 1961 Yale'i Ülikoolis. York University psühholoogia emeriitprofessor Torontos 1993. aastast, Tartu Ülikooli külalisprofessor 1994. a. Uurimusi sotsiaal- ja isiksuspsühholoogiast ning artikleid, mida iseloomustab siiras tahe kaasa aidata ka Kodu-Eesti probleemide lahendamisele. *Akadeemia* on avaldanud taastrükina tema artikli *Manast "Meie identsusest eestlasena: Mõtteid teest tagasi inimese ja ühiskonna juurde"* koos autobiograafiaga "Märkmeid teadlaseteelt" (1989, nr 4, lk 770–793) ning artiklid "Kes me oleme?" (1992, nr 3, lk 536–549) ja "Väikesed grupid ühiskonnas" (1994, nr 7, lk 1347–1371).

ALICE KASK

ALEKSANDER NEVSKI

Märkmeid ühe püha suurvürsti postuumse karjääri kohta

Anti Selart

Vürst Aleksander Jaroslavitš Nevskist¹ on kirjutatud väga palju ja avaldatud sealjuures täiesti vastukäivaid arvamusi. Oli ta pühak, põlisvaenlane, kangelane või reetur? Kogu teda käsitleva trükitoodangu kogumine ja läbitöötamine oleks niihästi ülejõukäiv kui kindlasti ka mõttetu töö. Nevski uurimises võib eristada tüüp-voolusid, mis väheste silmapaistvate kirjutiste kõrval (olgu siis akadeemilisest või puhtilukirjanduslikust või propagandistlikust aspektist) on andnud arvukalt massiliteratuuri. Siinse kirjutise ülesandeks on vaadelda Aleksander Jaroslavitši retseptiooni nii akadeemilisele teaduslikkusele pretendeerivas kui ka publitsistlikus kirjanduses.

SUURVÜRST ALEKSANDER JAROSLAVITŠ

Tulevane suurvürst² sündis umbes 1220. aasta paiku. Pärast põhiliselt Pereslavlis veedetud lapsepõlve pani isa ta juba 1236. aastal Novgorodi vürstiks, kellena tal 1240. a juulis tuli tagasi lüüa Rootsi või Soomest saabunud vaenuväed. Laiemalt Neeva lahinguna tuntud sündmusele võlgneb Aleksander oma lisanime Nevski. Läheks pikale eritleda ajaloolaste vaidlusi lahingu üksikasjade üle,

---

¹Vahel harva on kasutatud ka eestipärastatud nimekuju *Neeva Aleksander*.

²D. Fennel [J. Fennell], *Krizis srednevekovej Rusi 1200–1304*, Moskva 1989, s. 138–167.

tuleb vaid mainida, et uurijatel on selle lahingu kohta kasutada ainult kaks iseseisvat kajastust allikates, vastavalt Novgorodi esimese leetopisi vanemas ja Aleksander Nevski *vita* esialgses redaktsioonis. Oli see juhuslik, kohaliku tähtsusega kokkupõrge või suur lahing, millega Venemaa lõi tagasi ulatusliku katoliikliku agressiooni ning säilitas eluliselt vajaliku väljapääsu Läänemerele? Mõlemad seisukohad on uurimustes esindatud.³ Kui püsida rangelt kahe nimetatud allika pakutud tõlgitsusvõimaluste piirides, näib tõepärasem siiski esimene seisukoht, mis ei välista muidugi Rooma kiriku toetust aktsioonile.

Hoolimata võidukast lahingust oli Aleksander sunnitud novgorodlastega tekkinud konflikti järel linnast lahkuma. Novgorodi poliitikaelus polnud vürsti äraajamine sugugi erandlik sündmus. Kuid samal aastal hõivasid Liivimaa sõjajõud pärast paari lahingut koostöös kohalike, Liivimaale orienteeritud ning Suzdali- resp. Novgorodi-vaenulike grupeeringutega Irboska, Pihkva ja Koporje ning rüüstasid ka Novgorodi alasid. Aleksander kutsuti tagasi ja pärast poliitiliste vastaste hukkamist Novgorodis ning Koporjes hõivas ta 1242. a Pihkva. Seejärel suundusid Aleksandri ja tema venna Andrei väed rüüsteretkele Eesti alale. Pärast eelkokkupõrget said ordu ja Tartu piiskopi jõud 5. aprillil Lämmijärvel nn Jäälahingus lüüa. Mõne aja pärast sõlmitud rahuleping taastas suhetes *status quo*.⁴

³Vt huvitavat historiograafilist vaidlust: Ju. K. Begunov, "Russkie istočniki o Nevskoj bitve: Neskol'ko zamečaniij po povodu doklada D. Linda". — *Knjaz' Aleksandr Nevskij i ego época*, S.-Peterburg 1995, s. 55–58; D. G. Lind [J. H. Lind], "Nekotorye soobraženiija o Nevskoj bitve i ee značeniij". — *Ibidem*, s. 44–54; I. P. Šaskol'skij, "Nevskaja bitva 1240 goda v svete dannyh sovremennoj nauki". — *Ibidem*, s. 15–23. Kogutud arvamusi Aleksander Nevski kohta ja bibliograafiat vt *Istoriija gosudarstva Rossijskogo: Žizneopisanija IX–XVI vv.*, Moskva 1996, s. 150–159.

⁴Jäälahingu historiograafia väärib omaette käsitlust. Ülevaateid vt H.-H. Nolte, "Drang nach Osten": *Sowjetische Geschichtsschreibung der deutschen Ostexpansion*, Köln—Frankfurt/Main 1976, S. 196–232; É. Heš [E. Hösch], "Vostočnaja politika nemeckogo ordena v XIII veke". — *Knjaz' Aleksandr Nevskij i ego época*, S.-Peterburg 1995, s. 65–74. Olgu siinkohal vaid mainitud, et lahingust osavõtjate

1246. a Aleksandri isa Jaroslav Vsevoloditš nähtavasti mürgitati Karakorumis. Järgmisel aastal sai suurvürstiks Jaroslavi vend Svjatoslav, kelle aga Andrei 1248. a kukutas. Ilmselt toimus see ka venna suhtes vägivaldselt, sest Aleksander oli vanem ja troonijärgluses seega eespool. Kõik kolm pretendentid sõitsid seepeale üksteise järel Hordi ning nii väljus võimuvõitlusest edukana Andrei, kes naasis suurvürstina Venemaale 1249. a talvel. Aleksander sai tatarlastelt valitsemiseks Kiievi. 1252. a reisis ta taas Hordi ning varsti pärast seda saabus Venemaale kaks tatari väge, millest üks suundus Andrei, teine Aleksandri äia Galiitsia-Volõõnia vürsti Daniili vastu. Tavaliselt käsitab vene historiograafiline traditsioon viimase tihedaid, tegelikult juba Galiitsia geograafilisest asendist tingitud poliitilisi sidemeid katoliikliku maailmaga Venemaa jaoks tulutute ning ohtlikena. Andrei pidi Novgorodi, Pihkva ja Tallinna kaudu põgenema Rootsi (hiljem ta naasis ning sai venalt valitsemiseks mõne osastisriigi), Aleksander aga kindlustas oma positsiooni suurvürstina. Tema käitumine nendes sündmustes on taas pärvinud vastandlikke hinnanguid. Igatahes ei tohiks välistada vandenõu koostöös tatarlastega oma vendade ja konkurentide vastu. Aleksandri saamine suurvürstiks tähendas tatari ülemvõimu lõplikku kindlustamist Venemaal. Ühe autoriteetse, kuigi võib-olla liiga emotsionaalse seisukoha järgi "ei alanud nn tatari ike mitte niivõrd Batu retkega Venemaale, vaid pigem hetkest, mil Aleksander reetis oma vennad".⁵ Aleksandri tatarlastesõbralikku poliitikat on õigustatud kui valikut kahe halva, tatari ikke ja Lääne ikke vahel vene rahvuse ja riikluse säilimise kasuks.⁶ Tegelikult tasub 13. sajandi võimuvõitlustes vaevalt näha

---

arvu hindavad eri autorid u 1000–u 50 000 meheni. Üks paremaid käsitlusi: vt F. Benninghoven, *Der Orden der Schwertbrüder. Fratres milicie Christi de Livonia*, Köln—Graz 1965 (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 9), S. 369–382.

⁵D. Fennel, *Krizis*, s. 149. Vrd A. A. Gorskij, "Dva "neudobnogo" fakta iz biografii Aleksandra Nevskogo". — *Aleksandr Nevskij i istorija Rossii (materialy naučno-praktičeskoj konferencii)*, Novgorod 1996, s. 64–75.

⁶Vt P. Nitsche, "Die Mongolenzeit und der Aufstieg Moskaus (1240–1538)". — *Handbuch der Geschichte Russlands*, Band 1. *Bis 1613. Von der Kiever Reichsbildung bis zum Moskauer Zartum*, 1. Halbband,

tagamõtteid, mis sobivad pigem 19.–20. sajandisse. Igal juhul on kurioosne kõnelda sajanditeks ette planeeritud vabadusvõitlusest, nagu seda on ajalookirjanduses pahatihti tehtud. Samuti ei esindanud vürst oma kontaktides paavstiga nii jäigalt eitavaid seisukohti, kui väidab hilisem õigeusklik traditsioon.⁷ Lihtsalt oli selge, et Roomast poleks kunagi saanud liitlast, kes oleks suutnud vürstile osutada võimuvõitluses praktilist abi. Aleksandri poliitikat 1252.–1263. a iseloomustab kuuletumine Kuldhordile; toetus õigeusu kirikule selle vastasseisus ja konkurents Roomaga nii kunagise Kiievi-Venemaa läänealadel kui ka kiriku tatari-poliitikas; sugulaste resp. võimupretendentide kindel ohjamine, neile ühtlasi osastisvürstiriike valitsemiseks andes; Novgorodi allasurumine. Üks suurvürsti lähimaid kaastöötajaid oli metropoliit Kirill, kellel oli Galiitsia Daniili teenistuses ja Nikaia keisririigis veedetud ajast saadik Lääne kirikuga isiklikke arveid õiendada. Aleksander sõdis Rootsi ja Leeduga, 1262. a aga sõlmis ta katooliiklusest lahti ütelnud Leedu vürsti Mindaugasega liidu Liivimaa vastu, mis realiseerus samal aastal ette võetud sõjakäigus Tartu alla. Suurvürst selles küll isiklikult ei osalenud, aga seda tegid tema poeg Dmitri ja vend Jaroslav. 1255. a sundis ta taasalistuma endiselt vastalise Novgorodi, kus kukutas oma vägede jõul rahva poolt Aleksandri poja Vassili asemele vürstiks kutsutud suurvürsti venna Jaroslavi. Täielikku võitu linna üle ta siiski ei saavutanud, kuigi Vassili taas vürstiks tõsteti. Järgmisel aastal, hoolimata pidevatest arusaamatustest Novgorodiga, on toimunud Aleksandri nähtavasti mitte eriti edukas sõjaretk Hämesse.

1257. a toimus esimene teadaolev tatari rahvaloendus Venemaal, mis pandi toime rahva maksustamise eesmärgil. Aleksandriga koos jõudsid üleskirjutajad ka Novgorodi. Seal rahvaloenduse läbiviimine aga ebaõnnestus, põhjuseks vahest asjaolu,

---

Stuttgart 1981, S. 560–564; G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven—London 1953, p. 148–150; I. U. Budovnic, *Obščestvenno-političeskaja mysl' drevnej Rusi (XI–XIV vv.)*, Moskva 1960, s. 305–307; L. N. Gumilev, *Drevnjaja Rus' i Velikaja step'*, Moskva 1989, s. 526–545; V. V. Kargalov, *Vnešnepolitičeskije faktory razvitija feodal'noj Rusi: Feodal'naja Rus' i kočevniki*, Moskva 1967, s. 143–146.

⁷Vt B. Ja. Ramm, *Papstvo i Rus' v X–XV vekah*, Moskva—Leningrad 1959, s. 160–164.

et vürst saabus seekord linna ilma suurema sõjaväeta. Siiski saatis Aleksander vahi all Suzdalisse tagasi oma Pihkvasse pagenu po- ja, kes seekord oli kestvas konfliktis suurvürstiga toetanud linlasi. Osal Vassili kaaskondlastest lasi Aleksander karistuseks lõigata ära nina või torgata välja silmad. 1258. a kutsuti Aleksander Hordi, võib-olla ebaedu eest Novgorodis vastust andma. Ähvardades Novgorodi sõjaga, sundis suurvürst linna lõpuks 1259./1260. a Aleksandri ja Andrei kaitse all saabuvaid tatari üleskirjutajaid vastu võtma. Formaalsest nõusolekust rahvaloendusega hoolimata (mis Novgorodi leetopisi järgi oli saavutatud pettusega) puhkes linnas ülestõus, maksu õnnestus nähtavasti koguda vaid vägivallaga, vürstide ja tatari vägede otsese kaitse all. Sel puhul mär- gib üksik, ajaloolaste poolt vähe tähelepanu pälvinud intrigeeriv leetopisiteade: "Vürst Aleksander põgenes Novgorodist ja tuli Rostovisse."⁸

Vastuseks tatari andamikogujate tegevusele (andami hulka kuulusid nekrutidki) puhkes 1262. a ülestõus ka Kirde-Venemaal. Kuigi mõned vene ajaloolased on 16. sajandi Ustjugi leetopisile tuginedes väitnud, et mässu taga oli Aleksander, näib tõenäolisem siiski, et ülestõus oli suunatud ühtlasi suurvürsti kui tatarlaste liit- lase vastu ja varauusaegse krooniku allikaks on olnud folkloor. Pärast seda, kui tatari väed olid korra taastanud, pidi Aleksander minema Hordi, kust naastes ta 14. novembril 1263. a Gorodetsis Volga ääres suri, olles enne vastu võtnud mungapühitsuse Aleks- i nime all. Vürst maeti 23. novembril Vladimiri Jumalaema Sün- ni (*Roždestva Bogorodicy*) kloostri.

ALEKSANDER NEVSKI ŽITIE

Umbes 1280. aastatel koostati Vladimiris, tõenäoliselt metropo- liit Kirilli residentsis, sellesamas Roždestvenski kloostri, mil- le ilmalikuks kaitsjaks oli Aleksandri poeg Dmitri, Aleksandri

⁸*Polnoe sobranie russkih letopisej*, tom 1, Moskva 1962, s. 524. Vt ka *Novgorodskaja pervaja letopis' staršego i mladšego izvodov*, Moskva—Leningrad 1950, s. 82–83.

pühakuelulugu.⁹ Selgelt tatarimeelne žitie esitab lugejale kangelasliku vürsti, ilusa sõjamehe, targa ja vooresliku väejuhi, keda on võrreldud Saalomoni, Joosepi ja Taavetiga. Kasutatud on kirjanoduslikke allikaid, näiteks Josephus Flaviuse *Juuda sõda*, jumalamees Aleksius (5. sajandi pühak) *vita*'t jt teoseid. Kirjeldatud on Neeva lahingut ja Jäälahingut, reise Hordi jm episoode Aleksandri elust. Elulugu lõpeb imega — kui metropoliit Kirill oli matusetalitusel asetamas surnu kätte kirjarulli patuandestuspalvega (*duhovnaja gramota*), haaras laip “just nagu elus” selle oma pihku.¹⁰

Kirikujuhtkonna soovil ehtida vürsti postuumset religiooset säraga võis olla mitu põhjust. Kõigepealt kuulus Aleksander suurvürstide suguvõsasse, millest oli võrsunud palju tollaseid olulisemaid vene pühakuid. Ta oli ühtlasi vaieldamatult üks oma aja silmapaistvamaid poliitilisi tegelasi Venemaal, kuigi ta suund

⁹V. I. Ohotnikova, “Povest’ o žitii Aleksandra Nevskogo”. — *Slovar’ knižnikov i knižnosti drevnej Rusi vyp. 1 (XI–pervaja polovina XIV v.)*, Leningrad 1987, s. 354–363.

¹⁰Aleksander Nevski *vita* eri redaktsioonide olulisemaid editsioone: V. Mansikka, *Žitie Aleksandra Nevskago: Razbor redakcij i tekst’*, S.l. 1913 (Pamjatniki drevnej pis’mennosti i iskusstva 180). Reprint: Leipzig 1984; N. Serebrjanskij, “Drevne-russkija knjažeskija žitija: Obzor redakcij i teksty”. — *Čtenija v Imperatorskom obščestve istorii i drevnostej Rossijskij pri Moskovskom universitete kniga 4 (254)*, Moskva 1915, s. 108–137; V. N. Malyšev, “Žitie Aleksandra Nevskogo”. — *Trudy otdela drevnerusskoj literatury Instituta literatury AN SSSR*, tom 5, Moskva—Leningrad 1947. Reprint: Düsseldorf—Vaduz 1970 (Slavica-reprint 68/5), s. 188–193; Ju. K. Begunov, *Pamjatnik russkoj literatury XIII veka “Slovo o pogibeli Russkoj zemli”*, Moskva—Leningrad 1965, s. 158–180, 185–194; Ju. K. Begunov, “Die Vita des Fürsten Aleksandr Nevskij in der Novgoroder Literatur des 15. Jahrhunderts”. — *Zeitschrift für Slawistik*, Bd. 16, Berlin 1971, s. 105–109. Üldse on 13.–18. sajandini teada üle 20 redaktsiooni ja üle 500 käsikirja. Vt Ju. K. Begunov, “Žitie Aleksandra Nevskogo v russkoj literature XIII–XVIII vekov”. — *Knjaz’ Aleksandr Nevskij i ego época*, S.-Peterburg 1995, s. 163–171 (siin ka ülevaade uemast kirjandusest); M. Kolučči, “Pervonačal’naja redakcija “Žitija Aleksandra Nevskogo”: Zametki po istorii teksta”. — *Trudy otdela drevnerusskoj literatury Instituta literatury RAN*, tom 50, S.-Peterburg 1997, s. 252–260.

kokkuleplusele tatarlastega oli tekitanud rahulolematust. Kirikul oli siiski piisavalt põhjust vürsti mälestust ime läbi õilistada ja tema tegevust õigustada. Võitlus tatarlastega võinuks tähendada liitu Läänega, koostööd ketseritega ei saanud õige usk aga lubada. Tänu tatarlaste ususalivusele ja isegi ortodoksset kirikut toetavale poliitikale ei leidunud Vladimirimaa vaimuliku juhtkonna jaoks Aleksander Nevski poliitikale alternatiivi. Ühtlasi oli vaja õigustada ja kindlustada troonijärglust ning Vladimiri eelisseisundit võitluses Tveriga, samuti oli klooster huvitatud, et tema müüride vahel oleks pühaku haud. Aleksander Jaroslavitši kultus jäigi pikaks ajaks Vladimiri Roždestvenski kloostri piiridesse.¹¹ *Žitie* ja Aleksandri teema üldse Novgorodi kirjanduses vahetult pärast vürsti surma ei levinud, Aleksander polnud siin oma vägivalla ja kohalikke traditsioone eiravate valitsemismetoditega jätnud endast kuigi head mälestust. Lisanimi Nevski esineb seoses Aleksander Jaroslavitšiga teadaolevalt esmakordselt Novgorodi esimese leetopisi ühele 15. sajandi keskpaigast pärinevale käsikirjale eelnevas Vene vürstide genealoogias, mille Novgorodis loodud tekst pärineb ilmselt 15. sajandi teisest või kolmandast aastakümnest, ühe seisukoha järgi 1423. aastast. Üldisemalt esineb tollases vene kirjasõnas seoses Aleksandriga pigem epiteet *hrabryj* 'vapper'. Alates 1430. aastatest levisid *žitie* motiivid Vladimirit Novgorodi ja edasi Pihkvasse, kus neid esialgu töödeldi ilmalikustavas vaimus — Nevskist sai eeskujulik sõjamees, keda võrreldi Makedoonia Aleksandri ja Achilleusega. Erilist vastukaja leidsid siin need jutustuse motiivid, mis kõnelesid edukast võitlusest Rootsiga, aga ka Liivimaaga:¹² vürs-

¹¹W. Philipp, "Heiligkeit und Herrschaft in der Vita Aleksandr Nevskijs". — *Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte*, Bd. 18, Berlin 1973, S. 62–64; P. Nitsche, "Die Mongolenzeit", S. 561; W. Leitsch, "Einige Beobachtungen zum politischen Weltbild Aleksandr Nevskijs". — *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, Bd. 25, Berlin 1978, S. 202–216.

¹²*Novgorodskaja pervaja letopis'*, s. 468; Ju. K. Begunov, "Die Vita des Fürsten"; Ju. K. Begunov, "Aleksandr Nevskij v pskovskoj literature XV–XVI vv.". — *Zeitschrift für Slawistik*, Bd. 21, Berlin 1976, s. 311–314; M. Lammich, *Fürstenbiographien des 13. Jahrhunderts in den russischen Chroniken*, Köln 1973 (Dissertation Köln), S. 152–158,

ti nähti eelkõige kohalike välispoliitiliste probleemide valguses. Suurvürstide õukonnas seevastu käsitati Aleksandrit Moskva poliitika eelkäijana tatarlastevastases võitluses ja osastisvürstiriikide allutamisel. Kulikovo võit seadis suurvürst Dmitri Donskoi pjedestaalile, mille kõrgeimal astmel seisis Aleksander Nevski.¹³ Viiteid *vita'*le on palju ka Kulikovo lahingut käsitlevas kirjanduses.¹⁴ Seoses Moskva laienemispüüetega muutub vürst kogu Venemaa kaitsjaks, tema seni rohkem kohalikud kangelasteed omandavad ülevenemaalise tähenduse. Leetopiside üha uutes redaktsioonides kaasajastatakse ammusurnud vürsti nägu vastavalt hetke poliitilistele sümpaatiatele ja antipaatiatele.

16. SAJAND

16. sajandi keskpaigani peeti Aleksander Nevskit pühakuks nähtavasti vaid Vladimiri Roždestvenski kloostris, ja seda mitte sõjakangelase, vaid munk Aleksina. Kloostriiga seotud kirjanduse kaudu on epiteet "püha" vürstiga seoses mõnikord tulnud kasutusele ka laiemalt. Kloostrit, millega olid seotud nii metropoliit kui suurvürst, peeti tollal tähtsuselt esimeseks Venemaal. 16. sajandi kirjapanekutes on säilinud kaks munk Aleksiga seotud ime-tegu: 1380. aastal samal ööl, kui Dmitri Donskoi seisis Kulikovo väljal, nähti kirikus ilmutust: küünlad süttisid isenesest, altarist väljusid kaks pühameest, kes ütlesid: "Oh Aleksander, tõuse ja mine appi oma pojapojapojale, suurvürst Dmitrile". Seepeale tõusis Aleksander kirstust ja muutus nähtamatuks. Järgmine ime pärineb 1491. aastast, kui klooster hävis tulekahjus. Samal ajal

---

252–253; V. L. Janin, "Cerkov Borisa i Gleba v Novgorodskom dence (o novgorodskom istočnike "Žitija Aleksandra Nevskogo)". — *Kul'tura srednevekovoj Rusi*, Leningrad 1974, s. 88–93.

¹³A. S. Horošev, *Političeskaja istorija russkoj kanonizacii (XI–XVI vv.)*, Moskva 1986, s. 79–80, 124.

¹⁴A. I. Rogov, "Aleksandr Nevskij i bor'ba russkogo naroda s nemeckoj agressiej v drevnerusskoj pis'mennosti i isskustve". — "Drang nah osten" i istoričeskoe razvitie stran central'noj, vostočnoj i jugo-vostočnoj Evropy, Moskva 1967, s. 36–37. Aleksander Nevski käsitlemisest leetopisides vt Ja. S. Lur'e, *Rossija drevnjaja i Rossija nova-ja* (Izbrannoe), S.-Peterburg 1997, s. 101–120.

nähti Aleksandrit hobusel ehitise kohal taevas ning tema säilmed jäid tules kahjustamata. Kuigi õigeusu teoloogias on väidetud ka vastupidist, on üldlevinud uskumuste järgi säilmete kōdunematust peetud pūhaklikkuse tingimata tarvilikuks eelnõudeks.¹⁵

Uus ajastu Aleksander Nevski jaoks algas Ivan IV võimule tulekuga. Suurvürstist sai tsaar, Rooma keisrite vāäriline järeletulija nii vere kui auvāarsuse poolest, kelle valitsusele esisad-suurvürstid olid aste-astmelt ehitanud üleva aluse. Ivan Julm sõdis tatarlaste, rootslaste, sakslaste ja poolakatega, kõigi nende üle olid juba tema eelkäijad võite saavutanud. Kahe tähtsündmusena Nevskigi elus tõusid esile võidud Neeval ja Peipsil, seega võidud Vene riigi põlisvaenlaste ja ühtlasi õigeusu vaenlaste üle, mille kaudu sai õigustuse ka Moskva suurvürsti isevalitsus.¹⁶ Võimas ühendatud Venemaa vajas seniste kohalike panteonide asemele uut üleriiklikku ning 1547. a kanoniseeriti ülevenemaaliselt ametlikult esimesed 14 pūhakut, enamikus vagamehed, ent nende seas üks vürst — Aleksander Nevski, kelle auks loodi nüüd uskmatu te vastu sihitud jumalateenistustekst. Kindlustamaks talle kohta uues ajalookontseptsioonis, töötati välja Nevski *vita* — ja vastavalt siis ka leetopisikirjanduse — uued variandid, seekord juba kanoonilisi *žitie* nõudmisi arvestades. Novgorodi—Pihkva—Vladimiri poolvaimulikust-poolilmalikust kirjandustraditsioonist valiti välja see, mida sai esitada pūha ning ülemaalisena. Kanoniseeritud vürst vastab Pūha Valitseja prototüübile, astudes seega ühte ritata Vana Testamendi kuningate ja Rooma keisritega, ta võidab ladinlasi ja jutlustab õigeusku khaani palge ees.¹⁷ Ühe põhili-

¹⁵E. Golubinskij, "Istorija kanonizacii svjatyh v russkoj cerkvi". — *Čtenija v Imperatorskom obščestve istorii i drevnostej rossijskikh pri Moskovskom universitete*, kniga 1 (204), Moskva 1903, s. 297.

¹⁶A. I. Rogov, "Aleksandr Nevskij", s. 40–44; D. B. Miller, "The Velikie Minei Chetii and the Stepennaia Kniga of Metropolitan Makarii and the Origins of Russian National Consciousness". — *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, Bd. 26, Berlin 1979, p. 353–354; *Očerki russkoj kul'tury XVI veka*, čast' 2, Moskva 1977, s. 147–148.

¹⁷V. I. Ohotnikova, "Povest' o žitii", s. 360–363; A. S. Horošev, *Političeskaja istorija*, s. 170–174; N. I. Serikov, "Drevnjaja Rus' — "latinskij" zapad" — Vizantija: Vzaimodejstvie kul'tur (o nekotoryh podhodah k izučeniju)". — *Rus' meždū Vostokom i Zapadom: Kul'tura*

se redaktsiooni autor Vassili-Varlaam töötas Pihkvamaal, küllap aitas seegi kaasa Jäälahingu rõhutamisele. 1580. aastatel igatahes seostus püha vürst pihkvalaste jaoks selgelt Jäälahinguga ja võitlusega mitteõigeusuliste vastu.¹⁸ Just nüüd levib laiemalt ka vürsti hüüdnimi Nevski.

Kunstis esineb Nevski teadaolevalt esmakordselt 16. sajandi alguses Moskva Kremli Blagoveštšenski kiriku seinamaalidel (kujutatud mungana) kui Moskva suurvürsti esiisa, ja võimalik, et ka 1550. aastatel nn Võitleva Kiriku ikoonidel: koos inglite ja teiste pühakute ning vagade vürstidega appi tõttamas Ivan Julmale sõtta Kaasani tatarlaste vastu.¹⁹

PEETER I AJASTU

16. sajandi teine pool ja 17. sajand oli Aleksander Nevski žitie uute redaktsioonide loomise ning ümberkirjutamise kuldaeg. Eriti Segaduste ajal tunti huvi kirjanduse vastu, mis võiks kinnitada usku Vene riigi ja dünastia vägevusse ning püsivusse. Samas on nii kirjanduses kui kunstis esiplaanil vürsti vagadus, mitte vaprus, ka ikoonidel kujutatakse teda vastavalt kaanonile ainult mungana, mitte kunagi sõjariistus või vürstirõivais, nagu on kombeks miniatuuridel või üksikutel seinamaalidel. Esimene Aleksander Nevski kirik (Moskva Kremelis) pärineb 17. sajandi esimesest kol-

---

i obščestvo, X–XVII vv. (zarubežnye i sovetskie issledovanija), Moskva 1991, s. 102; Ju. K. Begunov, "Aleksandr Nevskij", s. 314–318.

¹⁸*Povest' o prihoženii Stefana Batorja na grad Pskov*, Moskva—Leningrad 1952, s. 85–86. Vt ka: "Donesenie knjazja Aleksandra Polubenskago". — *Trudy X arheologičeskago s'ezda v Rige 1896*, tom 3, Moskva 1900, s. 122.

¹⁹*Očerki russkoj kul'tury*, s. 312, 326–329; I. A. Šljapkin, "Ikono grafija sv. blagovernago velikago knjazja Aleksandra Nevskago". — *Zapiski otdelenija russkoj i slavjanskoj arheologii Imperatorskago Russkago arheologičeskago obščestva*, tom 11, Petrograd 1915, s. 82–97; A. I. Rogov, "Aleksandr Nevskij", s. 50–58.

mandikust. Hoolimata uutest kirjandusteostest hakkas huvi vürsti vastu 17. sajandi teisel poolel langema.²⁰

Otsustav pööre Aleksander Nevski käsitles toimus Peeter I valitsusajal. Kes sobinuks veel paremini kaitsepühakuks uuele Venemaale, mis sündis sõjas Rootsi vastu ning mille pealinn rajati Neeva jõe kallastele? Uue metropoli usuliseks keskuseks pidi saama 1710. a tollal Neeva lahingu toimumispaigaks peetud künkale asutatud Aleksander Nevski klooster (alates 1797. a suurklooster *lavra*). 1723. a käskis keiser Vladimirist Peterburi üle tuua pühaku säilmed. Teel hoiti jäänuseid mõnda aega Schlüsselburgis, kus need elasid üle järjekordse tulekahju. Põhjasõja lõpetanud Uusikaupunki rahu aastapäeval 30. augustil 1724. a toodi säilmed jõge mööda alla uude asukohta. Pärimuse järgi olnud kirst tegelikult tühi, sest vürst eelistanud jääda Vladimirisse. Kui Peeter sarga avanud, pritsinud sealt tuld. Siis sulgenud keiser kirstu ning visanud võtme Neevasse. Pühaku uueks mälestuspäevaks määrati 23. novembri kõrval 30. august, selleks puhuks koostatud jumalateenistus aga näeb kohati välja kui rootsivaenulik pamflett, olles tegelikult hoopis Peeter I ja uuendatud Venemaa panegüürika. Pühima Sinodi ukaasiga 1724. a keelati vürsti edaspidi ikoonidel mungana kujutada: vagadus polnud enam ideaal, rootslased võideti sõjamehest pühaku abiga.²¹ Uus kirjasõna tõi esile selge paralleeli Aleksander Nevski ja Peeter I vahel: "Seal, kuhu

²⁰M. Hitrov, *Svjatyj blagovernyj velikij knjaz' Aleksandr Jaroslavič Nevskij*, Moskva 1893. Reprint: Moskva 1991, s. 208; A. I. Rogov, "Aleksandr Nevskij", s. 46–50.

²¹*Polnoe sobranie postanovlenij i rasporjaženij po vedomstvu pravoslavnago ispovedanija Rossijskoj imperii*, tom 4, Sanktpeterburg 1876, nr 1318, 1326, 1347, 1390, 1453; P.-A. Bodin, "Taevase laulu kaja: Ortodoksse kiriku luulest". — *Akadeemia*, nr 11, 1991, lk 2343–2346; I. A. Šljapkin, "Ikonografija", s. 99–100; M. Hitrov, *Svjatyj blagovernyj*, s. 196–202; O. Vasil'eva, P. Knyševskij, "Brilliantny dlja dikta-tury proletariata". — *Sankt-Peterburgskaja Panorama*, nr. 8, 1992, s. 30; W. Philipp, "Heiligkeit und Herrschaft", S. 70–71; Ju. V. Gerasimova, "Ikonostas Petropavlovskogo sobora v Sankt-Peterburge: K voprosu o sootnošenii ikonografii i ideologii". — *Veče: Al'manah russkoj filosofii i kul'tury*, vypusk 2, Sanktpeterburg 1995, s. 78–89. Vt ka *Akafist svjatomu blagovernomu velikomu knjazju Aleksandru Nevskomu (vo inočeh Aleksiju)*, Leningrad 1990.

Püha Aleksander külvas väikese seemne, laiub Sinu [Peetri] hii-gelsuur viljaväli; kus tema vaeva nägi, et Venemaa piire tuntaks, sinna oled Sa Venemaa trooni püstitanud.”²² Püha Sinodi korraldusel koostatud *žitie*-versioon (autor Gavriil Bužinski) kajastab püha vürsti elu ühendatuna vihjetega Põhjasõja sündmustikule. Roomlaste, sakslaste ja leedulaste asemel kannavad kõik Venemaa vaenlased siin rootslaste nime, sh ka seoses Jäälahinguga. *Vita* lõppsõna selgitab, et äsjast sõda Rootsiga alustati vanade Vene linnade Oreški ja Ivangorodi tagasivõitmiseks ja tsaarile ning tema saadikuile Riias osaks saanud ülekohtu pärast. Teost trükiti 1725.–1726. a oma aja kohta tohtus tiraažis — 12 000 eksemplari — ja saadeti laiali üle kogu riigi. Aga 1727. a, Peeter II troonipärimise eel, raamat hoopis keelati Katariina I käsul kui liig solvav tapetud Aleksei Petrovitši suhtes.²³ Vähemalt Pärnusse (eksisteeris 1752–1790) ja Narva on ka vastvallutatud Balti aladele rajatud sõjaväe tarbeks Aleksandrile pühendatud kirikud. Veel vahetult enne surma andis Peeter I käsu asutada sõjaline Aleksander Nevski orden (ametlikult rajatud 21. V 1725), mis kujunes Venemaal kõrguselt kolmandaks. Sõjalise kaitsepühaku rolli kinnitasid korduvad võitlused Rootsiga ja see püsis muutu-matuna tsaariaja lõpuni.

19. SAJAND

19. sajand tähistab Aleksander Nevski teadusliku käsitluse algust. Muidugi on siin, nagu ajalookirjanduse puhul sageli, raske tõmmata piiri, pigem tuleks teadusliku ja ebateadusliku asemel rääkida rohkem ja vähem ideologiseeritud kirjutistest. Sel ajal sündis ühtlasi laiale lugejaskonnale määratud rahvaraamatu *resp.* propagandabrošüüri žanr. Ka Vene ajalooteaduse kontseptsioonide aluseks on suuresti olnud 15.–16. sajandi Moskva leetopiside traditsioon, mis väärtustab ühendatud suurriiki, õigeusku ja

---

²²Ju. K. Begunov, “Drevnerusskie tradicii v proizvedenijah pervoj četverti XVIII v. ob Aleksandre Nevskom”. — *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury Instituta russkoj literatury AN SSSR*, tom 26, Leningrad 1971, s. 73.

²³Ju. K. Begunov, “Drevnerusskie tradicii”, s. 72–84.

tsaari isevalitsust.²⁴ Ühtlasi on Aleksander Nevski teemat alates Mihhail Lomonossovist laialt kajastatud vene ilukirjanduses. Jäälahingut või Neeva lahingut on maalinud palju kunstnikke, näiteks Nikolai Roerich, kes on kujutanud rootslaste väidetava pealiku jarl Birgeri haavatasaamist. Nevski nime on kandnud kolm keisrit, mis seletab, miks pühendati talle vene kirikud Berliinis, Pariisis ja mujalgi, aga ka uus peakirik Sofias. Aleksandri kabelid ja kirikud kerkisid üle Venemaa, sh 1825. a Riias. Esimese maailmasõja eelõhtul oli ainuüksi Peterburis 38 Aleksandr Nevski kirikut, enamus neist riigiasutustes või sõjaväeosades.

Laias laastus võiks Aleksander Nevski tollase käsitluse kokku võtta sellisena: tegu oli andeka poliitiku ja väejuhiga, kes Venemaale raskel ajal pidi tegema valiku Lääne-Euroopa või tatarlaste vahel. Ta otsustas õigesti asuda koostööle viimastega, kes küll hävitasid Vene riigi, kuid katoliiklik maailm oleks tingimata hävitanud ka vene usu ja rahva. Peamiselt vaimulik ja peamiselt ilmalik käsitlus erinevad üksteisest rõhuasetuste ja tundetooni poolest, kuid mitte olemuslikult: diskussiooni esineb vaid üksikküsimustes. Nii vaidleb Mihhail Hitrov vastu Sergei Solovjovile, et kuna tegu on pühakuga, siis lihtsalt ei saanud üllas, tark ja hea Aleksander kutsuda tatarlasi oma venna Andrei vastu (tegelikult esitas väite vürsti "reeturiosast" juba Vassili Tatištšev). Kas Venemaa päästis Jumal või kangelane? Kuigi esineb ka erandeid, on Peetri-aegseid traditsioone austades enamasti kogu Aleksander Nevski teemalises kirjanduses 19.–20. sajandi alguses kooliõpikutest va-

---

²⁴Vt Ja. S. Lur'e, *Dve istorii Rusi XV veka: Rannye i pozdnie, nezavisimye i oficial'nye letopisi ob obrazovanii Moskovskogo gosudarstva*, Sankt-Peterburg 1994 (Collection historique de l'Institut d'études slaves 35).

gajuttudeni Neeva lahing esikohal Jäälahingu ees.²⁵ Saksavastane tendents tugevnes Esimese maailmasõja päevil.²⁶

Eestisse tuli Aleksander Nevski koos venestusega. Sakslaste võitja, Aleksander III kaitsja — kes sobinuks veel paremini õigeusu esipühakuks Baltimaades? Aleksandri kirikute ja kabeelite ehitamist Haapsalus, Tartus (sh kabel ülikooli pööningul) jm kroonisid Vene ülemvõimu sümbolina valminud ja poliitilise pildiprogrammiga ehitud katedraal Tallinnas Toompeal²⁷ ja kavatsus nimetada Rakvere ümber Aleksandro-Nevskiks.

Eelkõige 19. sajandi vaimulikkude traditsiooni jätkas Aleksander Nevski kujutamise vene emigratsioonis pärast revolutsiooni ja kodusõda. Näitena olgu siin mainitud 1927. a ilmunud biograafia²⁸, mille puhul kriitika küll märkis, et vahest pole autori metoodika, mis eelistab teadlaste arvamusele jumaliku ilmutuse-

---

²⁵D. I. Beljaev, "Velikij knjaz' Aleksandr Jaroslavič Nevskij". — *Vremennik Imperatorskago Moskovskago obščestva istorii i drevnostej Rossijskih*, kniga 4, Moskva 1849; M. Hitrov, "Svjatoj blagovernyj"; S. Solov'ev, "Svjatyj Aleksandr Nevskij". — *Moskovskija Vedomosti*, nr. 104 30.08.1851; Makarij (Bulgakov), *Istorija russkoj cerkvi*, kniga 3, Moskva 1995, s. 335–336; M. V. Tolstoj, *Istorija russkoj cerkvi*, Valaam 1991, s. 109–115; S. M. Solov'ev, *Sočinenija*, kniga 2, Moskva 1988, s. 148–157; N. M. Karamzin, *Istorija gosudarstva Rossijskogo*, kniga 1, Moskva 1988, tom 4, s. 15–21, 41–58; N. I. Kostomarov, *Russkaja istorija v žizneopisanijah ee glavnejših dejatelej*, kniga 1, Moskva 1990, s. 153–169. Vt ka V. N. Tatiščev, *Istorija Rossijskaja*, tom 5, Moskva—Leningrad 1965, s. 30–32, 40.

²⁶Vt N. Novinskij, "*Ledovoe poboišče*": *Sraženie s nemcami v 1242 g.*, Jaroslavl' 1914 (Biblioteka vojny 4).

²⁷Vt A. Hein, "Tallinna Aleksander Nevski katedraal: Arhitektuurist ja arhitektuurivälisest". — *Ehituskunst*, nr 2/3, 1982/83, Tallinn 1986, lk 102–103; W. Kahle, "Die orthodoxie im Baltischen Raum". — *Kirche im Osten*, Bd. 21/22, Göttingen 1978–1979, S. 88; K. Tizik [Tiisik], "Knjaz' Šahovskoj kak radetel' pravoslavija v Ėstljandii". — *Venok na mogilu*, Revel' 1896, s. 32–46.

²⁸N. A. Klepinin, *Svjatoj i blagovernyj velikij knjaz' Aleksandr Nevskij*, Paris [1926].

na *žitie*'t selle 16.–17. sajandi redaktsioonides, kõige kohasem, kuid ei kahelnud töö ajaloouurimuslikus olemuses.²⁹

PÄRAST REVOLUTSIOONI

Pärast 1917. a pöördelisi sündmusi sattus Aleksander Nevski taas — nüüd juba mõnevõrra ootamatult — avaliku tähelepanu alla. Nimelt algatasid kommunistlikud võimud ulatusliku pühakusäilmete avamise kampaania. Apelleerides püha vürsti erilisele tähendusele, esitasid Petrogradi vaimulikud ja usklikud palve teha antud juhul erand. Vastus oli muidugi eitav, palve põhjusena nägid võimud hirmu pettuse avalikustamise ees.³⁰ Säilmed avati vaimulike, usklite, arstide ja riigivõimu esindajate juuresolekul, kirstust leiti 12 osalt söestunud luutükki, sh kaks ühesugust parema jala luud, esemeid, millel polnud midagi ühist säilmetega, ning kirjad, mis teatasid säilmete ülevaatustest 1681. ja 1917. aastal. Tühjendatud hõbesarkofaag anti üle Ermitaažile, kus see asub tänini,³¹ säilmeid aga hoiti religiooni ja ateismi ajaloo muuseumiks muudetud Kaasani katedraalis.

Järgnevalt, läbi 1920. ja 1930. aastate esimese poole, võiks suhtumist Aleksander Nevskisse nimetada ootuspäraseks. Tegu oli pühaku ja feodaalide klassi esindajaga, seega *a priori* rahvaenuliku poliitika ajajaga, kellele nõukogude võim loomulikult ei saanudki mingit tähelepanu pühendada. Kehtiv Mihhail Pokrovski ajaloodoktriin ei hoolinud samuti suuremat üksikisikutest ega üksiksündmustest ajaloos. Ametlik lühike entsüklopeedia-artikkel ei kirjuta Jäälahingust, 1240. a sündmusi mainitakse vaid vürsti lisanime seletamiseks ning eriti tema tatari-poliitika suhtes valitseb eitav toon.³² Mihhail Pokrovski hukkamõistmine (see oli

²⁹G. P. Fedotov, N. A. Klepinin. "Svjatoj i blagovernyj velikij knjaz' Aleksandr Nevskij". — G. P. Fedotov, *Lico Rossii: Sbornik statej (1918–1931)*, Paris 1967, s. 248–254, eriti lk 253. (Esmatrükk 1928. a.)

³⁰P. Krasikov, "Religioznaja hitrost (pismo v redakciju)". — *Revoljucija i Cerkov*, nr. 2 (fevral') 1919, s. 23–25.

³¹N. I. Judin, *Pravda o Peterburgskih "svjatynjah"*, Leningrad 1966, s. 36; O. Vasil'eva, P. Knyševskij, "Brillianty", s. 30.

³²*Bolšaja Sovetskaja Ėnciklopedija*, tom 2, Moskva 1926, s. 167–168. Vrd artiklid "Nevskaja bitva" ja "Poboišče Ledovoe ili Ledovoe

juba 1933.–1934. a alanud pikaldane protsess³³) aga oli vahetult seotud Aleksander Nevski tõusmisega nõukogude vene pühaku ausse.

Seoses vene riikliku natsionalismi uue lainega heitsid Kesktäitevkomitee ja Rahvakomissaride Nõukogu 1936. a jaanuaris äsjavalminud uutele ajalooõpikutele ette, et need ei pööra piisavalt tähelepanu N. Liidu rahvaste suurele ja kuulsusrikkale minevikule, mille ühe näitena toodi liig vähene tähelepanu 1242. a Jäälahingule. Selle seisukohavõtu taga on ilmselt Nõukogude—Saksa suhete teravnemine Adolf Hitleri võimuletuleku järel³⁴, aga alahinnata ei tohi ka 1936. a vene keeles esmakordselt ja kahe aasta pärast ametlikus tõlkes ilmunud Karl Marxi tsitaadi “1242 Aleksander Nevski astub välja saksa rüütlite vastu, lööb neid Peipsi järve jääle, nii et lurjused olid lõplikult tagasi löödud Vene piirilt”³⁵ tähendust. Järgnevalt toimubki Aleksander Nevski taasmütologiseerimine eelkõige Jäälahingu kaudu. Aleksander Nevskist saab pühak ja sakslastevastase võitluse kangelane. Tollane Moskva õuekirjanik Konstantin Simonov on meenutanud, et Jossif Stalin

---

poboišče”[! sest “L”-tähe köide oli juba ilmunud] entsüklopeedia hiljem ilmunud köidetes (vastavalt: tom 41, Moskva 1939, s. 451–454 ja tom 45, Moskva 1940, s. 733–734).

³³K *izučeniju istorii: Sbornik*, [Moskva] 1938, s. 18; *Ajaloo õppimisest*, Tallinn 1949, lk 19–23. Vt ka: *Istoričeskaja nauka Rossii v XX veke*, Moskva 1997.

³⁴G. v. Rauch, “Grundlinien der sowjetischen Geschichtsforschung im Zeichen des Stalinismus”. — *Europa-Archiv*, fünftes Jahr, Juli–Dezember, Frankfurt am Main 1950, S. 3383–3388, 3423–3432, 3489–3494. Vt ka E. Oberländer, *Sowjetpatriotismus und Geschichte: Dokumentation*, Köln 1967 (Dokumente zum Studium des Kommunismus 4).

³⁵K. Marks [K. Marx], “Hronologičeskije vypiski”. — *Istoričeskij Žurnal*, nr. 1, 1937, s. 61; *Arhiv Marksa i Engel'sa*, tom 5, [Moskva] 1938, s. 344 Tegu on Karl Marxi ristiusu- ja saksavaenulike kommentaaridega varustatud konspektiga Friedrich Christoph Schlosseri (1776–1861) *Maailma ajaloost saksa rahvale*. Vastavate osade publikatsioon originaalkeeles vt H.-H. Nolte, “Drang nach Osten”, S. 42–43.

suhtus ajaloosse puhtutilitaarselt: see pidi täitma hetke poliitilisi ülesandeid.³⁶

Uute ajalooõpikute konkursi valitsuskomisjon jättis 1937. a augustis esimese preemia välja andmata. Muu hulgas kirjutati komisjoni otsuses: "Reeglina ei hinda enamus autoreid õigesti lahingut Peipsi järvel novgorodlaste ja saksa rüütlite vahel, millega peatati saksa okupantide (röövelliku Saksa ordu, nn penirüütlite, nagu Karl Marx neid nimetas) ittatung [---] Just selle sündmuse marksistliku hinnangu puudumine NSVL ajaloos on seda lubamatum, et on olemas vastav Marxi hinnang."³⁷ Vahest mitte ilma ametliku korralduseta trükiti juba *Istoričeskij Žurnal'* i enesekriitikalike ja Mihhail Pokrovski hukkamõistmisele pühendatud 1937. a märtsi-aprillinumbris Anton Kozatšenko Jäälahingut käsitlev artikkel, mis ilmus varsti ka eraldi brošüürina.³⁸

Järgmisel aastal jätkus Jäälahingu müstifitseerimine juba täie hooga, ilmus artikeid ja populaarseid brošüüre, mille teaduslik tase ei vääri kritiseerimise vaevagi. On tähelepanuväärne, et üldjuhul käsitlesid nad nimetatud üksiksündmust, mitte niivõrd Aleksander Nevski isikut.

Oluline samm vürsti taaspühitsemise teel oli Jossif Stalini isiklikul heakskiitmisel ja näpunäidetel vändatud Sergei Eisensteini film *Aleksander Nevski*. Töö filmi kallal algas 1937. a suvel, detsembris avaldati trükis stsenaarium (autoriks parteiajakirjanik ja kirjanik Pjotr Pavlenko), mis pälvis teravat kriitikat ajaloolaste, eriti ühe juhtiva vene medievisti Mihhail Tihhomirovi sulest.³⁹ Esialgne stsenaarium nägi ette lõpetada töö vürsti reisiga Hor-

³⁶K. Simonov, "Glazami čeloveka moego pokolenija (razmyšlenija o I. V. Staline)". — *Znamja*, Kniga 4, 1988, s. 69–79.

³⁷*K izučeniju istorii*, s. 39; *Ajaloo õppimisest*, lk 42–43.

³⁸A. Kozatšenko, "Zamečatel'nyj istoričeskij urok ("Ledovoe poboišče" i Nevskaja bitva)". — *Istoričeskij Žurnal*, nr. 3/4, 1937, s. 156–164; A. Kozatšenko, *Ledovoe poboišče*, [Moskva] 1938. Vt ka V. Mavrodin, "Bor'ba russkogo naroda protiv nemeckih rycarej". — *Propaganda i Agitacija*, nr. 21/22, Leningrad 1937, s. 76–84.

³⁹M. Tihomirov, Izdevka nad istoriej (o scenarii "Rus"). — *Istoričeskij marksist*, kniga 3 (67) 1938, s. 92–96. Vt ka Ja. S. Lur'e, "K probleme "istoričeskogo žanra" v kino". — *In Memoriam: Sbornik pamjati Ja. S. Lur'e*, Sankt-Peterburg 1997, s. 56–58.

di ja surmaga, Stalini käsul see aga keelati: kangelased ei sure. Lapsepõlves oli tulevase režissööri usklik vanaema talle sageli Sergi Radonežski ja Aleksander Nevski elulugusid ette lugenud. Lavastaja ise soovis tõmmata selgeid paralleele saksa natsismi ja Hispaania kodusõjaga. Märtsis asendati esialgne pealkiri "Rus" uuega. Enam kui 100-minutiline film valmis 1938. a novembris ja pälvis kohe tiitli "Nõukogude kinematograafia uus võit"⁴⁰, lavastajale anti 1939. a veebruaris Lenini orden, märtsis 1941. a aga Stalini I järgu preemia. Töö poliitiline suunitlus oli ilmselt hästi õnnestunud: Lääne-Saksamaal lubati seda näidata alles 1963. a, sedagi kärbituna, täies ulatuses aga kolm aastat hiljem.⁴¹ Filmil oli oluline roll tähelepanu ülekandmiseks lahingult vürstile. Filmis on vürst lihtne mees, kes püüab koos talupoegadega kala. Kodumaa patrioodina mõistab ta, et enne võitlust tatarlastega tuleb hävitada hirmsam vaenlane — sakslased. Rahvas nurjab reetlike Novgorodi bojaaride vandenõu. Saksa okupandid Pihkvas poovad mehi ja põletavad väikelapsi lõkkes. Just film on kinnistanud järgnevas kirjanduses lausa krestomaatiliseks muutunud motiivid: rasked rüütlid, kes läbi nõrga jää vajuvad⁴², ning Aleksander Nevski geniaalne lahinguplaan, milles arendati edasi Hannibali taktikat Cannae lahingus. Vürst hoiatab *žitie*'st pärinevate sõnadega pihkvalasi reeturiks hakkamast. Filmi sisu ümberjutustusi on folkloristid hiljem tõsimeelselt üles kirjutanud 13. sajandisse ulatuvate legendide pähe.⁴³ Teos lõpeb sõnadega: "Minge ja ütelge võõrastel maadel kõigile, et Venemaa on elus.

⁴⁰V. Višnevskij, O fil'me "Aleksandr Nevskij". — *Znamja*, nr. 1 1939, s. 284–295; S. Éizenštejn, *Izbrannye proizvedenija*, tom 1, Moskva 1964, s. 159–184.

⁴¹W. Sudendorf, *Sergej M. Eisenstein: Materialien zu Leben und Werk*, München—Wien 1975 (Reihe Hansen 157), S. 11, 164–183, 238.

⁴²Nevski *žitie*'s ja selle leetopissidesse lülitatud versioonides esineb ilmselt seosest järve kui lahingupaigaga tuletatud üldsõnaline motiiv mõnede vaenlaste uppumisest alates 15. sajandist, sama motiiv esineb ka 16. sajandi miniatuuridel. Arvestades kevadist aega ei saa mõnede osaliste uppumist muidugi välistada.

⁴³*Ledovoe poboišče 1242 g.: Trudy kompleksnoj ékspedicii po utočneniju mesta Ledovogo poboišča*, Moskva—Leningrad 1966, s. 142–143.

Tulgu nad ilma hirmu tundmata meile külla. Kuid kes tuleb meie vastu mõõgaga, see saab ka mõõga läbi hukka. Sellel püsib ja jääb püsima Vene maa!”⁴⁴ Seda lauset võib kirjanduses edaspidi kohata kui autentset Aleksander Jaroslavitši lausungit.⁴⁵ Režissöör Aleksandr Dovženko on seoses filmiga juba 1940. a ütelnud: “Tuleb välja, et Aleksander Nevskit võib tõepoolest nimetada [kommunistliku partei] Pihkva oblastikomitee sekretäriks.”⁴⁶ Uue seisukohana selgitati ajakirjanduses rahvale, et Aleksander Nevski pühakuks kuulutamisel olid puhtpoliitilised tagamaad ning et ühtlasi on kirik populaarse vürsti mälestust oma huvides ära kasutanud: tehti katse vürsti biograafia religioosest varjust puhastada ja ilmalikustada.⁴⁷ Aleksander Nevski kontseptsioon, mida esitati marksistliku käsitlusena, oli tegelikult ilmalikustatud ja õrnalt modifitseeritud variant 19. sajandi käsitlusest.⁴⁸ See pole ka ime, sest tihtipeale oli tollaste autorite haridustee alanud juba enne revolutsiooni ning enamasti ei tuginetud mitte algallikatele, vaid vanemale kirjandusele.

Partei ja valitsuse määravat osa uue kultuse juurutamisel näitab ilmekalt selleteemaliste publikatsioonide vähesus Nõukogude—Saksa sõpruse perioodil 1939. a augustist kuni 1941. a juunini, mil oli keelatud ka Sergei Eisensteini filmi demonstreerimine.⁴⁹ Seda kasulikumaks osutus uue kultuse juurutamisel tehtud eeltöö pärast Teise maailmasõja puhkemist. Suur-Vene natsionalismi ja

⁴⁴P. Pavlenko, S. Ėjzenštejn, Aleksandr Nevskij. — *Izbrannye scenarii sovetskogo kino*, tom 3, Moskva 1951, s. 384.

⁴⁵Vt *Istorija voennogo iskusstva*, Moskva 1966 (Biblioteka oficera), s. 62: “Po predaniju skazal Aleksandr. . .” Vt ka G. Karajev, A. Potresov, *Peipsi järve mõistatus*, Tallinn 1969 (Maailm ja mõnda), lk 190.

⁴⁶L. M. Rošal, “Nekotorye problemy istorizma proizvedenij kinoiskusstva (na primere fil'ma “Aleksandr Nevskij” S. Ėjzenštejna)”. — *Trudy Moskovskogo gosudarstvennogo istoriko-arhivnogo instituta*, tom 28, Moskva 1970, s. 442–448.

⁴⁷M. Iskrinskij, “Počemu cerkovniki ob”javili Aleksandra Nevskogo svjatym?”. — *Antireligioznik*, nr. 4, 1939, s. 40–41.

⁴⁸Vt. V. Pašuto, “Aleksandr Nevskij”. — *Leningradskij Gosudarstvennyj Universitet, Učenyje Zapiski*, tom 36, Leningrad 1939, s. 62–84.

⁴⁹G. v. Rauch, *Grundlinien*, S. 3388. Vrd E. Gromov, *Stalin: Vlast' i iskusstvo*, Moskva 1998, s. 210, 317.

patriotismi uues tõusulaines⁵⁰ ei ole olulised enam mitte niivõrd sündmused kui just isikud — suured eeskujud nõukogude ohvitseridele ja sõduritele. Kõigepealt aktualiseerus Talvesõja tõttu Neeva lahing⁵¹ ja juba 22. juunil 1941. a järgnes raadioteatele sõja alguse kohta Sergei Prokofjevi muusika Sergei Eisensteini filmist.⁵² Väga ruttu trükiti massitiraažis brošüür *Kus ja millal vene rahvas on löönud saksa intervente*. Vastupidiselt Peeter I ajale osutuvad nüüd ka Neeva lahingus venelaste vastasteks “saksa rüütlid”.⁵³ Kaanoni kinnitas Jossif Stalini kõne Punaarmee paraadil Punasel väljakul 7. novembril 1941. a: “Innustagu teid selles sõjas meie suurte eelkäijate Aleksander Nevski, Dmitri Donskoi, Kuzma Minini, Dmitri Požarski, Aleksander Suvorovi,

---

⁵⁰Vt L. Tillett, *The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities*, Chapel Hill 1969, eelkõige lk 62–77; W. Leitsch, *Einige Beobachtungen*, S. 202. Vt ka Ja. S. Lur'e, “Nacionalizm i ruskaja istoriografija XX veka”. — *Nacional'naja pravaja prežde i teper'*, čast' 2, vypusk 1, Sankt-Peterburg 1992, s. 19–40.

⁵¹M. Mihajlova, “Vystavka “Nevskaja bitva 1240 goda””. — *Voенно-istoričeskij Žurnal*, nr. 8 (13), 1940, s. 152–153; L. Byčkov, *Nevskaja bitva 1240 goda*. — *Istoričeskij Žurnal*, nr. 7, 1940, s. 34–39. Varem oli tõmmatud paralleele 13. sajandi sõdade ja 1938. a Kaug-Idas Hassani järve ümbruses toimunud N. Liidu ja Jaapani vägede lahingute vahel: “Ülev on vene rahva ajalooline tee Neeva lahingust ja Jäälahingust võitlusteni Hassani järve lähedal [---] Jäälahingu ajal kraaksusid Venemaa kohal sõjameeste laipu nokkivad mustad varemed ja suitsesid põletatud linnade varemed, nüüd aga lendavad Nõukogudemaa kohal teraslinnud, mis kaitsevad nõukogude rahva rahulikku tööd ja õnne [---] Sotsialismimaa kaitsel seisab suurepäraselt väljaõpetatud ja relvastatud Punaarmee. Ta annab otsustava vastulöögi igale vaenlasele, kes julgeb toppida “oma seakärsa meie nõukogude juurviljaaeda (Stalin)”: G. Zotov, “Nevskaja bitva 1240 g. i Ledovoe poboišče 1242 g. (Iz istorii bor'by ruskogo naroda za svoju nezavisimost')”. — *Sbornik statej studentov istoričeskogo fakul'teta MGPI im K. Libknehta: Raboty po istorii SSSR*, tom 3, Moskva 1939, s. 13.

⁵²W. Sudendorf, Sergej M. Eisenstein, S. 182.

⁵³*Kus ja millal vene rahvas on löönud saksa intervente*, Tallinn 1941, lk 8–9.

Mihhail Kutuzovi kangelaslik eeskuju!”⁵⁴ Uued pühakud olid lõplikult kinnitatud, algas nende kultuse juurutamise hoogtöö. Sõja-aastatel ulatus osalt partei keskkomitee otsesel käsul ilmunud arvukate Aleksander Nevskit ja Jäälahingut käsitlevate brošüüride (1938–1946 üle 20 nimetuse) trükiarv vähemalt 1 210 100-ni, lisaks sõjaväekirjastuse avaldamata tiraažiga trükised ja vastavad osad teostes nagu *Meie suured eelkäijad* jne või kirjutised venelaste võitudest sakslaste üle Jäälahingust Brussilovi läbimurdeni. *Pravdas* ilmus 1941.–1942. a vähemalt neli selleteemalist artiklit (sh Jevgeni Tarle sulest).⁵⁵ Propagandateenistuste tööd kergendas tänuväärsest lahingu 700. aastapäev. Nevskit toodi eeskujuks raadiosaadetes, plakateil, postkaartidel, ajalookonverentsidel ja koosolekuil.⁵⁶ Iseäranis sõjaväelastest ajalookirjutajate pingutuste tulemusena tõuseb Aleksander Nevski esile kui üks maailmaajaloo suuremaid väejuhte. *Elu* kirjanduslik-panegüüriiliste liialduste ja lisanduste faktitruuduses ei julge peaaegu keegi kahelda. Oma taoliste hulgas torkab siiski silma Mihhail Tihhomirovi mitmes trükis ilmunud raamatuke.⁵⁷ Lisaks ajaloolise pretensiooniga kirjutistele valmis ilukirjanduslikke töid⁵⁸ ja kunstiteoseid. Tuntuim neist on muidugi Palehhi ikoonimaalijate soost pärineva Pavel Korini triptühhon *Aleksander Nevski* (1942–1943). Sellisena ongi vürst jäädvustunud venelaste üldises ettekujutuses: vanaaegne sõjakangelane, rahvajuht, vene vägevuse ja vapruse kehastus.

29. juulil 1942. a asutas Ülemnõukogu Presiidium Aleksander Nevski ordeni, samal päeval Suvorovi ja Kutuzovi ordenite esimese ja teise järguga. Sõja-aastatel anti see orden 40 217 ohvitserile. Tollased seisukohad võtavad ehk kokku 1942. a NSVL TA Jäälahingule ja Aleksander Nevskile pühendatud ürituste materja-

⁵⁴I. Stalin, “Reč’ na parade Krasnoj Armii 7. nojabrja 1941. g. na Krasnoj ploščadi v Moskve”. — I. Stalin, *O Velikoj Otečestvennoj vojne Sovetskogo Sojuza*, Moskva 1942, s. 34.

⁵⁵H.-H. Nolte, “Drang nach Osten”, S. 206–207.

⁵⁶G. D. Burdej, *Istoričeskaja vojna 1941–1945*, Saratov 1991, s. 42, 80, 113, 146–159.

⁵⁷Vt M. N. Tihomirov, *Drevnjaja Rus’*, Moskva 1975, s. 303–380.

⁵⁸Vt V. V. Kargalov, *Drevnjaja Rus’ v sovetskoj hudožestvennoj literature: Dostovernost’ istoričeskogo romana*, Moskva 1968, s. 148–176.

lid. Vürst pööras uue lehekülje kogu Saksa ordu ajaloos, mis, nagu Hitlergi, soovis hävitada kõik slaavlased, v.a hädavajalik hulk tööorje.⁵⁹ Visandatakse tõsiteadusliku pretensiooniga viisioon Jäälahingu maailmaajaloolisest tähtsusest: esimest korda purustati Saksa agressioon. Otsustaval hetkel jäi Venemaa püsimata, ülejäänud (s.o tatarlaste võitmine, Läänemere idakalda vallutamine jne jne) oli seejärel vaid aja küsimus. Saksa ordu käed jäid seotuks idas, seega ei saanud ordu sekkuda keisririigi sisevõitlustesse ning 1250.–1260. aastatel lakkas see olemast. Impeeriumi nõrgenemine viis Itaalia vabanemisele Saksa ikkest, mis lõi eeldused renessansi tekkeks. Seega, kuigi tatari ikke tõttu ei saanud Vene väed Ida-Euroopat veel vabastada, lõi kangelaslik võit Jäälahingus eeldused inimkonna progressi jätkumiseks.⁶⁰

SÕJAJÄRGSED AASTAD

Esimestel sõjajärgsetel aastatel jätkus hoogne võitluskirjade ülitamine, teatud uus orientatsioon tekkis 1950. aastatel. Sõda Saksamaaga oli lõppenud, ideoloogiline sõda Läänega jätkus. Võit Teises maailmasõjas pidi seejuures nii sise- kui välismaises propagandas rõhutama sotsialismi ja vene rahva üleolekut kõikidest vaenlastest, olema vastavalt kas innustavaks või hoiatavaks eeskujuks. Loogilise järeldusena kinnistus nihästi nõukogude populaarses kui ka akadeemilises ajalookirjanduses Aleksander Nevski kuju: vürst, kes pole võitnud mitte ainult fašistide eelkäijaid ristirüütleid *resp.* sakslasi, vaid kogu Lääne vandenõu; mees, kes on päästnud kurjade välisjõudude käest vene rahva ja kultuuri, seega siis peaaegu et kogu maailma. Vladimir Pašuto ja Igor Šaskolski töötasid välja kontseptsiooni katoliiklikust venevastastest koalitsioonist. “Paavsti kuuria — 1240.–42. a venevastase ristirüütelite agressiooni peorganisaator” — niisugust

---

⁵⁹E. V. Tarle, *Sočinenija*, tom 12, Moskva 1962, s. 44–58. Vt ka *Vestnik Akademii Nauk SSSR*, nr. 4 1942, s. 58–95 (Sergei Bahrušini, Aleksandr Orlovi, Boriss Grekovi ja Jevgeni Kosminski artiklid).

⁶⁰B. F. Poršnev, “Ledovoe poboišče i vseмирnaja istorija”. — *Doklady i soobščeniya istoričeskogo fakul'teta Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta*, vyp. 5, Moskva 1947, s. 29–44.

iseloomulikku pealkirja kannab üks tollane artikkel.⁶¹ Sisuliselt toetuvad need kirjutised Soome ajaloolase Gustav Adolf Donneri 1929. a ilmunud tööle, lisades selle allikatel põhinevale käsitlusele suurveneliku ideoloogilise interpretatsiooni.⁶² Kui arvata välja puht ateismikirjandus, siis taastub vähehaaval usk Nevski säilmetesse. Tänavad, laevad, kolhoosid, vähemalt kaks asulat vastses Kaliningradi oblastis — kõik kannavad Aleksander Nevski nime. Igasugune selletemaatiline kirjandus on sõna otseses mõttes haaramatu. Piirdudes siinkohal enam-vähem akadeemilist pretensiooni kandvate käsitlustega, saab laias laastus eristada kaht põhilist suunda. Sõjaajaloolased ja sõjaväelastest ajaloolased on kirjutanud Neeva ja Jäälahingu käigust vastavalt 1940. aastate alguses Sergei Eisensteini filmi mõjul kujunenud, allikaliselt parimal juhul *žitje*'le tuginevatele seisukohtadele.⁶³ Hagiograafilist kirjandusmälestist tõlgendatakse seejuures ilmalikustavalt — isurite hõimuvanema Pelgusi taevane nägemus muutub luurekäiguks ja inglivägedest saavad venesõbralikud isurid.⁶⁴ Teiselt poolt oli n-ö tsiviilajaloolastel kehtiva dogma raamides siiski võimalik tegelda ka sisulise uurimistööga.

Samas osutus rangelt algallikate valguses kirjutatud ajalugu sajadite jooksul kujunenud arusaamiste võimuses olevaile lugejaile

⁶¹V. Pašuto, "O politike papskoj kurii na Rusi (XIII vek)". — *Voprosy Istorii*, nr. 5 1949, s. 52–76; I. P. Šaskol'skij, "Papskaja kurija — glavnyj organizator krestonosnoj agressii 1240–1242 gg. protiv Rusi". — *Istoričeskie Zapiski*, tom 37, Moskva 1951, s. 169–188; I. P. Šaskol'ski, "Bor'ba Aleksandra Nevskogo protiv krestonosnoj agressii konca 40–50h godov XIII v.". — *Istoričeskie Zapiski*, tom 43, Moskva 1953, s. 182–200.

⁶²G. A. Donner, *Kardinal Wilhelm von Sabina*, Helsingfors 1929 (Societas scientiarum Fennica. Commentationes humanarum litterarum 2, 5). Vt H.-H. Nolte, "Drang nach Osten", S. 214–218.

⁶³E. Razin, *Istorija voennogo iskusstva s drevnejših vremen*, čast' 2, Moskva 1940, s. 106–111; A. A. Stokov, *Istorija voennogo iskusstva*, tom 1, Moskva 1955, s. 261–266; *Voennaja istorija: Učebnik*, Moskva 1984, s. 35–36; V. N. Lobov, *Voennaja hitrost' v istorii vojn*, Moskva 1988, s. 46–48; A. Stokov, "Istoričeskaja pobeda na Čudskom ozere v 1242 godu". — *Voенно-istoričeskij Žurnal*, nr. 3 1982, s. 53–58.

⁶⁴Vt Ja. S. Lur'e, *Rossija drevnjaja*, s. 121–130.

vastuvõetamatuks. 1989. a Moskvas venekeelses tõlkes ilmunud Oxfordi ülikooli professori John Fennelli uurimusele 13. sajandi Venemaa ajaloo kohta on lisatud eessõna, milles süüdistatakse autorit Aleksander Nevski mustamises.⁶⁵ Leningradis töötanud Igor Šaskolski kirjutas juba 1951. a, et Birger ei saanud Neeva lahingut juhtida, sest ta polnud 1240. aastal veel Rootsi riigi tegelik valitseja, ja et see Nikolai Karamzini levitatud väide pärineb Novgorodi 15. sajandi rootsivaenulikust poleemilisest kirjandusest (apokrüüfiline "Kuningas Magnuse testament"). Kuid Nevskile oli vaja väärilist vastast, seepärast tõi Igor Šaskolski käbele allikaliselt veelgi vähem põhjendatud väite jarl Ulf Fasi osalusest. Järgnevalt aga mõistis Vladimir Pašuto seda nõnda, et lahingut juhtisid kaks jarli korraga.⁶⁶ Lükates ümber ühtesid legende on seega n-ö teadusliku meetodiga loodud uued. Aleksander kavandas paljudeks põlvkondadeks ette tatarlastevastase vabastusprogrammi, tema helge mälestus oli rasketel ikkeaegadel valguse- ja lootusekiireks.⁶⁷

Tõsisemalt võetava, tegelikult juba 19. sajandil alanud diskussiooni objektiks sai 1950.–1960. aastatel Jäälahingu toimumise koht. 1958.–1963. a korraldati erukindralmajor Georgi Karajevi juhtimisel spetsiaalne ekspeditsioon Lämmijärve uurimiseks, mis andis hinnatavaid andmeid kogu Peipsimaa ajaloo kohta. Töö tulemused avaldati eraldi kogumikus, mis sisaldab ka allikaõpe-

---

⁶⁵J. Fennel, *Krizis*, s. 23–25 (autorid A. Horoškevitš ja A. Pliguzov). Vt ka V. I. Matuzova, "Krizis srednevekovoj Rusi". — *Rus' meždu vostokom i zapadom: kul'tura i obščestvo*, čast' 2, Moskva 1991, s. 252–262.

⁶⁶I. P. Šaskol'skij, *Bor'ba Rusi protiv krestonosnoj agressii na beregah Baltiki v XII–XIII vv.*, Leningrad 1978, s. 171–178; V. Pašuto, *Aleksandr Nevskij*, Moskva 1975 (*Žizn' zamečatel'nyh ljudej* 542), s. 62. Birgeri osalemist Neeva lahingus on kaitsnud Taani ajaloolane John Lind: "Early Russian—Swedish Rivalry: The Battle on the Neva in 1240 and Birger Magnusson's Second Crusade to Tavastia". — *Scandinavian Journal of History*, Vol. 16, No. 4, Oslo—Stockholm 1991, p. 278–283.

⁶⁷I. U. Budovnic, *Obščestvenno-političeskaja mysl'*, s. 304–314,

tusliku lisa.⁶⁸ Viimase autorid Juri Begunov, Igor Kleinenberg ja Igor Šaskolski, määratlenud arvessetulevate allikate ringi, näitavad veenvalt mõne käibeloleva väite täielikku alusetust. Sama raamatu teistes artiklites on needsamad väited aga kindlalt sees. Lahingu üksikasjade käsitlemise eelduseks võetakse kontrollimata väide lahingu tohutust suurusest.

Väga hästi haakub Aleksander Nevski retseptiooni traditsiooniline motiiv targast valikust Ida ja Lääne vahel eurasistliku vaatepunktiga Venemaa ajaloole, olgu siis autor sise- (Lev Gumiljov) või välisemigrant (George Vernadsky). Esimene neist oskab hästi paika panna suhtumise Nevskist vajaliku respektita kirjutanud mittevene autoreisse: "Aga mida olekski venelasel oodata saksa jesuiidilt [Albert Maria Ammann⁶⁹] ja poola natsionalistilt [Jozef Umiński⁷⁰]." ⁷¹G. Vernadsky kirjutas juba 1920. aastatel eraldi artikli⁷² vürsti kahest kangelasteost: vaprast teost, millega võideti Lääs, ja alandlikust teost, millega alistuti Idale (selline käsitus pärineb 16.–18. sajandi hagiograafidelt⁷³). Nii päästeti mongolite abiga Venemaa kultuuriline iseolemine ja õigeusk, s.t vene rahva kõlbelis-poliitiline jõud, millele ehitati tulevikus Vene suurriik. Vendade tülis osutub seega Venemaa reeturiks Andrei. N-ö amet-

⁶⁸*Ledovoe poboišče*, s. 169–240. Lämmijärve uuris juba 1940. aastate alguses Pihkva koduloomuuseumi ekspeditsioon, kuid selle töö katkestas sõda: I. Gorič, "Na beregah Pejpusa". — *Sovetskaja Ėstonija*, nr. 198 (903) 23. VIII 1946, s. 2.

⁶⁹A. M. Ammann, *Kirchenpolitische Wandlungen im Ostbaltikum bis zum Tode Alexander Newski's*, Roma 1936 (*Orientalia christiana analecta* 105).

⁷⁰J. Umiński, *Niebezpieczeństwo tatarskie w potowine XIII w. i papież Innocenty IV*, Lwów 1922.

⁷¹L. N. Gumilev, *Ot Rusi k Rossii: Ocerki étničeskoj istorii*, Moskva 1992, s. 114–136; L. N. Gumilev, *Drevnjaja Rus'*, s. 503–528, 541. Vt eriti L. N. Gumilev, *Černaja legenda: Druzja i nedrugi Velikoj stepi*, Moskva 1994.

⁷²G. Vernadskij, "Dva podviga Aleksandra Nevskago". — *Evradžijskij Vremennik*, kniga 4, Berlin 1925, s. 318–337. Vt ka *Russkij uzeloj evražijskija: Vostok v russkoj mysli. Sbornik trudov evražijcev*, Moskva 1997.

⁷³Vt Ju. K. Begunov, *Drevnerusskie tradicii*, s. 75–76.

liku Nõukogude ajaloo autorid (Vladimir Pašuto jt) ühendasid sujuvalt eurasistide manamise nende materialistlikusse kuube rüütatud seisukohtade omaksvõtmisega.

PERESTROIKA JA EDASI

Nõukogude korra tingimustes hoiti ilmalikku kangelasepilti ja kiriklikku pühakupilti teineteisest lahus. Poliitilised muutused Venemaal alates 1980. aastate teisest poolest löid tingimused nende uueks kokkusulamiseks: tees ja antees on kokku andnud sünteesi, nagu seda õpetab levinud marksistlik (hegellik) käsitlus. Seekord on Aleksander Nevski taas riikliku pühaku rollis, seda aga juba hoopis uuel tasemel kui 18.–19. sajandil. Ajaloolise isiku päevapoliitilise väärtustamise kriitika⁷⁴ jääb üha enam taas-heroiseerimise varju. 1989. a tagastati õigeusu kirikule pidulikult muuseumis hoitud Aleksander Nevski säilmed, “üldrahvalik pühadus, mille ees ei langeta pead mitte ainult õigeusklikud, vaid kõik meie kaasmaalased”.⁷⁵ Uutele poliitilistele suundumustele kohandatakse ka vürsti teod: “oma riiklikus tegevuses juhindus ta balti geopoliitilisest ideest — venelaste osalusest balti asjades [---] Aleksander Nevski käsitles Venemaad kui avatud mereriiki [---] Tema väed ei kaitsnud maa läänepiire mitte ainult riigi terviklikkuse ja sõltumatuse huvides, vaid ka saavutamaks eurobaltist ühtsust Venemaa osavõtul”.⁷⁶ 1990. aasta kuulutati Neeva lahingu mälestuseks Aleksander Nevski aastaks, pidustused kulmineerusid suvel Leningradis: vürst sai enesele omanimelise fondi ja linnavalitsuse teenetemedali ning lahingu-margiploki (esimesed

⁷⁴R. Medwedjew, *Sowjetbürger in Opposition: Plädoyer für eine sozialistische Demokratie*, Hamburg—Düsseldorf 1973, S. 107. Vt ka O. Stavlj'skaja, Ju. Stavlj'skaja, “Doloj svjatost’?”. — Moskva: *Žurnal ruskkoj kul'tury*, nr. 2, 1997, s. 184; Ju. Bezeljanskij, *Ot Rjurika do El'cina: Kalendar' Rossijskoj istorii*, Moskva 1993, s. 83.

⁷⁵K. Logačev, “Peredača moščej svjatogo blagovernogo knjazja Aleksandra Nevskogo”. — *Žurnal Moskovskoj patriarhij*, nr. 9, 1989, s. 22–24.

⁷⁶A. A. Sobčak, “Aleksandr Nevskij — pokrovitel' Sankt-Peterburga”. — *Knjaz' Aleksandr Nevskij i ego époħa*, S.-Peterburg 1995, s. 3.

Aleksander Nevski teemalised margid ilmusid 1944. a, seni viimane 1995). Veelgi laialdasemalt tähistati Jäälahingu 750. aastapäeva, seekord juba postkommunistliku Venemaa riigivõimu otsesel osalusel. Käibele lasti meenemünt ja taas postmark. Mai lõpus saabus Pihkvas patriarh Aleksius II ja kohaliku õhudeessandidiviiisi komandöri J. Sosedovi osavõtul pidustuste kõrgpunkt. "Vene relvade võimsus oli suur ja jääb suureks," kirjutas sel puhul Vene vaimulik ajakirjandus.⁷⁷ Aastapäevapidustused 1992. a Peipsi rannal on andnud põhjust järgmiseks huvitavaks mõttekäiguks: "Ka kaasaegsed "liivimaalased" üritavad Venemaa rikkusi laiuli tassida, tõsi, erinevalt iidsetest on penisid nende seas hulganisti, rüütleid aga mitte ühtegi."⁷⁸ Küllap peab Lämmijärvel kõrguv vürsti mälestussammaski olema ühtlasi Venemaa hoiatus oma tänapäevastele läänenaabritele, olgu need siis eestlased või ameeriklased. 1995. a tähistati president Boriss Jeltsini ukaasi alusel Aleksandri sünniaastapäeva tema tegevusega seotud oblastites, 12. juunil pühendas Venemaa president Nevskile ka eraldi läkituse. Uurides üksiksündmusi, võttes arvesse ka ajaloolisi reaale,⁷⁹ jääb Nevski siiski kõikvõimsaks kangelaseks, keda meenutades võib varjatult hoiatada kasvõi NATO italaaienemise eest. 1995. a seadustati Boriss Jeltsini ukaasiga 18. aprill kui Jäälahingu võidu

⁷⁷E. Ivanov, "Vspominaja podvig Svjatogo Aleksandra Nevskogo". — *Žurnal Moskovskoj patriarhii*, nr. 8, 1992, s. 23–28; A. Mumrikov, "Svjatoj blagovernij knjaz' Aleksandr Nevskij: K 750-letiju Nevskoj bitvy". — *Žurnal Moskovskoj patriarhii*, nr. 12, 1990, s. 70–72. Vt ka juubelikonverentsi materjale *Pskovskaja zemlja v 12.–14. vv.*, Pskov 1992.

⁷⁸N. Belan, "O, Russkaja zemlja". — *Sovetskaja Rossija*, Nr. 52 (10 751), 4. IV 1992, s. 1. Vt ka B. Stüf, "Peterburis juhtub". — *Päevaleht*, nr 132, 10. VI 1994, lk 5.

⁷⁹A. N. Kirpičnikov, "Ledovoe poboišče 1242 g. (novoe osmyšlenie)". — *Voprosy Istorii*, nr. 5, 1994, s. 162–166; P. Sorokin, "Stremitel'naja seča. Nevskaja bitva: pravda i vymysel". — *Rodina: Rossijskij istoričeskij illustrirovannyj žurnal*, Nr. 10, Moskva 1997, s. 29–32; Ju. Ju. Petrov, "Neva, 1240. g. Celi operacii i plany storon". — *Voennaja arheologija: Oružie i voennoe delo v istoričeskij i social'noj perspektive*, Sankt-Peterburg 1998, s. 228–230; A. R. Artem'ev, "Ledovoe poboišče". — *Novgorod i Novgorodskaja zemlja: Istorija i arheologija*, Novgorod 1992, s. 155–160.

riiklik tähtpäev — kuupäev on saadud vana kalendri daatumit va-
lesti ümber arvutades (peaks olema 12. aprill).⁸⁰ 1998. a tähistati
Peterburis Jäälahingu aastapäeva palvuse, ristikäigu ja kostümee-
ritud sõjamänguga.⁸¹ Käivad eeltööd samba püstitamiseks.

Aleksander Nevski teema sisulises käsitluses praegu on ühelt
poolt märgatav püüe tema suurusle liiga tegemata nõrgendada
konfrontatsiooni Läänega. Ta sõlmis võitluseks tatarlastega rahu
läänepiiridel, kokkulepe tatarlastega päästis Venemaa laastami-
sest (tatarlaste poolt) ning oli seega väiksem pahe. Ehkki ta ei
suutnud päästa Venemaad sõltuvusest, pani ta siiski aluse sellest
vabanemisele ja maa muutmisele võimsaks suurriigiks.⁸² Teisest
küljest on Nevski ka praegu Püha Õigeuskliku Venemaa kaitsja
Lääne hukutava mõju ja valesu eest. Retsenseerides vastilmu-
nud romaani, milles Nevskit on kujutatud ülistava respektita *resp.*
eluliselt, kirjutavad arvustajad, et teost võib hinnata “solvavaks
kõigile, kellele on kallis mälestus nõukogude ja vene armee kan-
gelastegudest”. Ühtlasi on selge, milles asi: antakse mõista, et
kirjanikupseudonüümi I. Gorskaja taga peitub tegelikult juut ja
vene rahva õel vaenlane Faina Grimberg, kes elab pealegi välis-
maal Stockholmis.⁸³ Moskvas töötab ülevenemaaline ajaloolis-
patriootiline ühing “Aleksander Nevski pärijad”, mille eesmärk
on kasvatada Venemaa kodanike rahvuslik-patriootilist teadvust
püha vürsti “sõjaliste ja vaimsete kangelastegude näitel”.⁸⁴

Koolikirjandusest ja üldkäsitlustest võib endiselt lugeda sel-
lest, kuidas Aleksander Nevski lõi tagasi hukutava Lääne eks-
pansiooni, võitis Birgerit ja peatas penirüütlid maailmaajaloolises

⁸⁰E. Gruzinov, “Ne vedavšij poraženij”. — *Krasnaja Zvezda*,
nr. 89 (21 975), 18. IV 1996, s. 1–2.

⁸¹Z. Fedorova, “Knjažeskaja družina vyigryvaet boj”. — *Sankt-
Peterburgskie Vedomosti*, nr. 64 (1733), 7. IV 1998, s. 2.

⁸²A. N. Kirpičnikov, “Aleksandr Nevskij: meždu Zapadom i Vosto-
kom”. — *Voprosy Istorii*, nr. 11/12, 1996, s. 115–118. Vt ka S. V. Belec-
kij, D. N. Satyreva, “Pskov i orden v pervoj treti XIII veka”. — *Knjaz’
Aleksandr Nevski i ego época*, S.-Peterburg 1995, s. 81–85.

⁸³O. Stavl’skaja, Ju. Stavl’skaja, “Doloj svjatost’?”.

⁸⁴A. R. Andreev, *Knjaz’ Dovmont Pskovskij: Dokumental’noe žiz-
neopisanie*, Moskva 1998, s. 267.

Jäälahingus. Tema tatari-poliitikat käsitletakse tavaliselt üsna üldsõnaliselt või täiesti möödaminnes.⁸⁵

ALEKSANDER NEVSKI: VAADE VÄLJASTPOOLT

Aleksander Nevskit on muidugi käsitletud ka mittevene autorid. Esindatud on nii objektiivsust taotlevad eriuurimused kui ka pahatihti Vene autoritelt kriitikameeleta laenatud tekstikohad üldkäsitlustes. Selliste Venemaa ajaloo korüfeede töid nagu John Fennell, Werner Philipp, Peter Nitsche ja Walter Leitsch on ka siinses artiklis kasutatud. Eriti Jäälahing on aga olnud haaratud ka saksa propaganda teenistusse, seda eelkõige Teise maailmasõja aastatel. “Laiemast vaatepunktist nähtuna osutub Novgorodi—Pihkva ruumi keskaegsesse germaani kultuuri- ja võimupiirkonda kaasahaaramise nurjumine siiski ebaõnnena [...] On ajalooline ja ruumpoliitiline hädavajadus, et [...] suursaksa *Wehrmacht* täna Euroopa piirivalli edasi itta nihutab ja Ida-Baltikumi ranniku, seekord juba koos oma loomuliku tagamaaga ida pool, lõplikult Euroopale kindlustab,” kirjutab lahingu 700. aastapäeval baltisakslane Arved von Taube.⁸⁶ 1942. a on vastavaid mõttekäike enesele lubanud ka Baltikumi mineviku uurijatele hästi tuttavad

⁸⁵ *Istorija Rossii s drevnejših vremen do 1861 goda*. Pod redakciej N. I. Pavlenko, Moskva 1996, s. 74–82, 87–89 [kõrgkoolide õpik]; *Istorija Rossii s drevnejših vremen do konca XVII veka* (Institut Rossijskoj istorii RAN), Moskva 1996, s. 248–251 [kõrgkoolide õpik]; *Istorija Rossii IX–XX vekov: Posobie po otečestvennoj istorii dlja staršeklassenikov, abiturientov i studentov*, Sankt-Peterburg 1996; *Vsemirnaja istorija*, tom 8: *Krestonoscy i mongoly*, Minsk 1996, s. 498–506.

⁸⁶ A. v. Taube, “Die Schlacht auf dem Eise des Peipus am 5. April 1242: Ein Schicksaltag in der Geschichte der deutsch-europäischen Ostpolitik des Mittelalters”. — *Jomsburg: Völker und Staaten im Osten und Norden Europas*, Jg. 6, Leipzig 1942, S. 57–64. Artikli eeskujuna vt P. Rohrbach, “Die Schlacht auf dem Eise: Eine deutsch—russische Entscheidung im Jahre 1242”. — *Preussische Jahrbücher*, Bd. 70, Berlin 1892, S. 220–228.

ajaloolased Paul Johansen ja Georg von Rauch.⁸⁷ P. Johansen kirjeldas mõne reaga Aleksandri isiklikku traagikat: "Ise põhjamaist varjaagipäritolu vapper võitleja ning väljapaistev sõjamees, pidi ta [...] tatari khaani Batu ülemvõimu ees alandlikult põlvi nõtkutama ja koguni rändama armetu palujana [...] suurkhaani juurde. Novgorodi linna ja kodanikud sundis ta vastu võtma tatari-juudi maksukogujaid, kes rahvast halastamatult kurnasid; oma venna Andrei vastu tõi ta sõtta tatari väe, mis kogu Venemaal koledasti rüüstas. Aleksander Nevski ise, nüüd juba suurvürst tatari armust, suri lõpuks reisil Kuldhordi. [...] Venemaa on nüüd Öhtumaast eraldatud, langeb üha enam ja enam tatari mõju alla, omandab selle orjameele, mis on arusaamatu igale õigele eurooplasele. Põhjamaine pärand Venemaal oli lõplikult maha mängitud".⁸⁸ Maailma ajalookirjanduses on Jäälahing hõivanud kindla koha suurte ja kuulsate lahingute seas, eriti sõjaajaloolistes käsitlustes, ning üsna üldiselt on sealjuures aluseks olnud suurvenelikud kontseptsioonid.⁸⁹

Eestikeelne originaalkirjandus kõnealusel teemal on seevastu ootamatult vaene. Artur Vassari sulest pärinevad peatükid Eesti NSV ajaloo üldkäsitlustes esindavad Stalini-aegse traditsiooni äärmuslikumat suunda ega hülga erilise originaalsusega. Midagi iseseisvat ei paku ka aeg-ajalt ilmunud ajaleheartiklid. Need võib nii kronoloogiliselt kui temaatiliselt jagada kahte rühma. Pärast avalööki 1941. a ("Me oleme kindlad selles, et fašistlikke bar-

---

⁸⁷H.-E. Volkmann, "Von J. Haller zu R. Wittram: Deutschbaltische Historiker und Nationalsozialismus". — *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, Jg. 45, 1997, S. 36–37. Vt ka G. Camphausen, "Das Russlandbild in der deutschen Geschichtswissenschaft 1933–1945". — *Das Russlandbild im Dritten Reich*, hrsg. von H.-E. Volkmann, Köln—Weimar—Wien 1994, S. 257–283.

⁸⁸P. Johansen, "Deutsch-nordischer Ostkampf vor 700 Jahren". — *Der Norden: Monatsschrift der Nordischen Gesellschaft*, Jg. 19, Nr. 8, 1942, S. 236.

⁸⁹*The New Encyclopaedia Britannica, micropaedia*, Chicago etc. 1990, Vol. 1, p. 247; Vol. 9, p. 241; W. Urban, "David Nicolle. Lake Peipus 1242: Battle of the Ice, London 1996 [Osprey Military Campaign Series 46]". — *Journal of Baltic Studies*, Vol. 28 no. 2, 1997, p. 200–201. Vrd W. Urban, *The Baltic Crusade*, 2. ed., Chicago 1994, p. 195–200.

bareid tabab veel hirmsam saatus kui see, mis tabas ordurüütleid Peipsi järvel 1242. aastal”⁹⁰) ilmus 1940. aastatel ja 1950. aastate esimesel poolel peaaegu iga aasta mõni vene rahva suurust ja püsivat Lääne *resp.* Saksa ohtu rõhutav kirjutis Jäälahingu aastapäeva puhul. Pärast lühikest pausi levisid umbes alates 1958. a alates lehtedes teated (tihti uudisteagentuuridest TASS ja APN tõlgitud), mis jutustasid Georgi Karajevi juhitava ekspeditsiooni tööst ja selle tulemustest. Nõukogude võimu viimasel kahel aastakümnel esindavad Jäälahingu teemat Eestis vaid paar-kolm siinses venekeelses ajakirjanduses ilmunud lühiteaded.

Jäälahingu asukohaga on eestlastest tegelnud Jüri Truusmann ja Ernst Paklar, kuid oma töötulemusi nad emakeeles avaldanud ei ole.⁹¹ Richard Kleisilt pärineb põhiliselt Gustav Donnerile tuginev käsikirjaline magistritöö, mis käsitleb Neeva lahingu poliitilist tagapõhja.⁹² Viimasel ajal on Jäälahingust kirjutanud mingit eesti rahvuslikku orientatsiooni esindada püüdev Priit Raudkivi ja nõukogude käsitluste eest hoiatav Ain Mäesalu.⁹³ Aleksander Nevski isik on pälvinud veelgi vähem tähelepanu, siinkirjutajale on teada vaid üks eestlasest autori eriartikkel Hillar Palametsa sulest, millel aga pole iseseisvat väärtust. Loo lõpus on obligatoorne moraal: “Oma tähtsust pole kaotanud ka Aleksander Nevski sõ-

⁹⁰J. Ottender, “Jäälahing: Kui Aleksander Nevski purustas saksa penirüütlite röövjõugu Peipsi järvel”. — *Kommunist*, nr 184, 30. VII 1941, lk 3.

⁹¹Ju. Trusman [J. Truusmann], “O meste ledavago poboišča v 1242 godu”. — *Žurnal Ministerstva narodnago prosveščeniija*, čast’ 231, S.-Peterburg 1884, s. 44–46; É. K. Paklar, “Gde proizošlo Ledovoe poboišče?”. — *Istoričeskie Zapiski*, tom 37, Moskva 1951, s. 304–316. Vt siiski E. Paklar, “Suure vene rahva unustamatu võit: 5. aprillil 1242. a. toimunud Jäälahingu 708. aastapäevaks”. — *Edasi*, nr. 81 (595), 5. IV 1950, lk 2.

⁹²R. Kleis, Neeva lahing 1240. aastal kaasaegse sündmustikuga Liivimaal seoses käsitleduna, *s.l.* 1934. Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus.

⁹³P. Raudkivi, “750 aastat Jäälahingust: Üks veidi ebaharilik juubelijutt”. — *Kalender 1992*, Tallinn 1991, lk 42–45; A. Mäesalu, “Jäälahing — legendid ja tegelikkus”. — *Rahva Häääl*, nr 79, 5. IV 1995, lk 12.

nad: "See, kes mõõgaga Venemaa peale tuleb, see ka mõõga läbi hukkub!" Ajalugu on korduvalt kinnitanud A. Nevski[!] hoiatuse õigsust.⁹⁴ Huvitavamad mõtteavaldused pärinevad Aleksandrit sakslaste liitlaseks pidanud Juhan Luigalt ("tshüdi hõimude vihasem vaenlane Aleksander Nevski") ja ilukirjanduses Karl Ristikivilt (päästmaks legendi järgi Novgorodi tatari rüüsteretkest, jõi Nevski khaaniga võisteldes end surnuks).⁹⁵

KOKKUVÕTTEKS

Niisiis astub kirjandusest lugeja ette vähemalt kaks Aleksander Nevskit. Ühelt poolt Aleksander Jaroslavitš, silmapaistev isik vastuoludest lõhestatud 13. sajandi Venemaa elus, keda saab vaevalt käsitada teisiti kui ühena paljude võimalikult tugevast võimust huvitatud vürstide seas, kelle teod ja liitlastevalikud olid tingitud reaalselt kehtinud jõuvahekordadest. Lähtekohaks oli seejuures ikkagi soov saada võimule ja võimul püsida, mitte mõni abstraktne printsiip, nagu Venemaa päästmine, sakslaste vihkamine vms. Sootuks teine tegelane on pühak — õigeusklik, kommunistlik, alati eelkõige rahvuslik — see Aleksander Nevski, kes sündis 13. sajandi viimasel kolmandikul, sai suureks 16. sajandi keskpaigas ning omandas tõeliselt riikliku tähtsuse ning kõlajõu 18.–20. sajandil. Tuleb tunnistada tema geniaalsust — tema heroiseerimine on sobinud vastuolulistelegi režiimidele, mis on taganud retseptiooni põhiliini katkematuse. Vene n-õ ametlik käsitlus Aleksander Nevskist, riigi- ja kirikupühakust, müütilisest sõjakangelasest, Venemaa päästjast ja hoidjast sisaldab eneses väga erinevat päritolu komponente, mis esmapilgul võiksid tunduda täiesti ühitamatuna. Siin liituvad harmooniliseks tervikuks kesk-aegne vanavene kirjavara, 19. sajandi vene ajalooteaduse suurku-

⁹⁴H. Palamets, "Aleksander Nevski". — *Edasi*, nr 226 (4308), 15. XI 1963, lk 3.

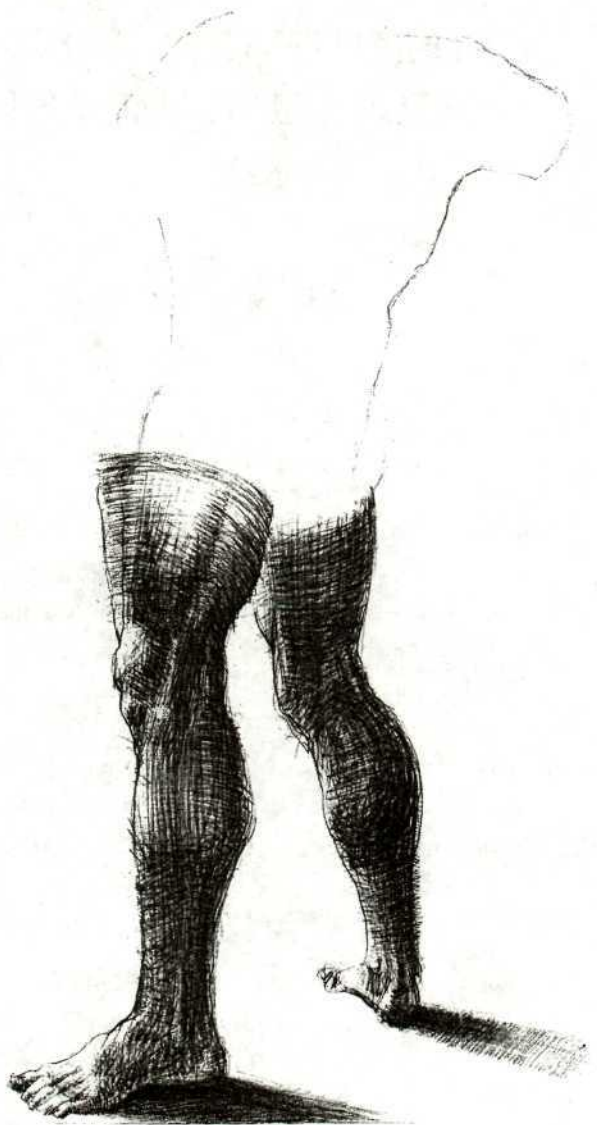
⁹⁵J. Luiga, *Eesti vabadusvõitlus 1343–1345: Harju mäss*, Tallinn 1924, lk 22–23, 30–32; K. Ristikivi, *Sigtuna väravad: Juturaamat*, Lund 1968, lk 186–189. Vrd J. Luiga, "Läti Hendriku kroonika kriitika". — *Eesti Kirjandus*, 1923, lk 239: "On tõesti ajaloo pilge, et praegugi veel Eestis paarsada tuhat eestlast vähemalt kord nädalas langevad põlvili pühalikus aukartuses Aleksander Nevski nime juures!"

jude saavutused, Karl Marx, mõnekopikalised vagad või sõjakad propagandabrošüürid, üks silmapaistev film, eurasistlik vaatenurk ning palju muudki. Seletus sellele fenomenile on nähtavasti üsna lihtne: mütolooiline Aleksander on alati teeninud Suur-Vene riigi huve. (Ajaloo-)kirjanduslik vürsti kuju on mingist hetkest alates hakanud elama oma elu, millel 13. sajandi reaalse isikuga pole palju ühist, aga kes seeläbi on meie kaasajale ehk kõnekam ja uurimisväärsengi. Kumb nendest tegelastest on Venemaa ajaloo mänginud suuremat rolli? Moodne, pealtnäha rangelt teaduslikul vundamendil 20. sajandi *vita* lubab enesele üksikute *topos*'te osas küll varieerumist, kuid jääb põhimõtteliselt samaks. Kuidas saabki kahelda milleski, mida on õpitud algkoolist kõrgkoolini, loetud romaanidest ja kuulnud presidendi ning patriarhi kõnedest? See on osa rahvuslikust eneseteadvusest; kallaletungi rahvuspühakule — olgu siis kiriklikus või ilmalikus mõttes, katse leida ülistustekstide tagant üles reaalselt 13. sajandi tegelast — on ikka tajutud kallaletungina rahvuslikule identiteedile. “Mis siis veel järele jääb, kui rüvetatakse kõike püha ja ülevat?” on emotsioon, mis sel puhul ilmselt valdab paljusid vene lugejaid.⁹⁶ Nii ongi Aleksander Nevski tänapäeva Venemaal saanud enesele kõik, mida võib vaid kujutleda, lõpetades omanimelise turvafirma ja viinasordiga. Suhtelise objektivismi poole püüdleva keskaja poliitilise ajaloo uurija ette jääb ühtlasi alatiseks küsimus, kus kulgeb historiograafias piir teaduskirjanduse ja ilukirjanduse *resp.* hagiograafia vahel. Nähtavasti oleks ainus mõistlik väljapääs suhtuda raamatutesse ja artiklitesse nii, nagu need end ise esitlevad: uurimispärandit kõrvale jätta oleks siiski niisama ebamõistlik kui sellesse kriitikata suhtuda. Lõpuks on igasuguste Suurte Isikute ajalookirjutus alati kantud kas müüdist või soovist

⁹⁶Vrd A. A. Zimin, ““Slovo o polku Igoreve” (fragmenty knigi)”. — *Voprosy Istorii*, nr. 6/7, 1992, s. 96–102: Tuntud Vene medievist Aleksandr Zimin esitas 1963. a (põhimõtteliselt mitte uue) seisukoha, et “Lugu Igori sõjaretkest” ei ole 12. sajandi lõpu kirjandusteos, nagu väidab ametlik seisukoht, vaid 18. sajandi võltsing. Järgnesid autori ja ta töö hukkamõist partei- ja teadusfunktsionääride poolt, s.h isiklikud repressioonid ja töö avaldamise keeld. Ühtlasi kõlasid häälled, et tegu on sionistide vandenõuga, mille eesmärk alandada Vene kultuuri kuulsust ja vägevust.

mõni müüt purustada, see tähendab, uuega asendada. Eestlastel on oma vanemast minevikust siinkohal küll välja panna vaid kuningas Lembitu, eesti kirjanik Balthasar Russow, kindral Ivo Schenkenberg ja ajuti samuti ajaloolise reaalsuse servaaladele tikuv Tasuja — kipub vist kahvatupoolseks jääma? Ehk siit ka meie kade sallimatus vene kangelaste vastu?

ANTI SELART (sünd. 1973) on lõpetanud Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna ajaloolasena, ajaloomagister, Tartu ülikooli ajaloo osakonna lektor. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Narva jõgi — Virumaa idapiir keskajal” (nr 12, 1996, lk 2539–2556) ja “Tartu märter Isidor ja tema kannatuslugu” (nr 3, 1998, lk 501–525) ning munk Varlaami “Püha preestermärtri Isidori ja seitsmekümne kahe teise märtri vaevamise” tõlge (samas, lk 489–500).

ALICE KASK

DOKUMENTE 1949. AASTA MÄRTSIKÜÜDITAMISEST XI

40.

Täiesti salajane

VÄLJAVÕTE KINDRALMAJOR SM. ROGATINI ETTEKANDEST
NR. 43/0029 31. MÄRTSIL 1949 NSVL SISEMINISTRI ASETÄITJA
KINDRALLEITNANT SM. RJASNOI NIMELE

Palun ette kanda ministrile kindralpolkovnik sm. Krugloville minu taotlus, et ta märgiks oma käskkirjas ära valvsuse, kiiruse ja operatiivsuse poolest eriti silma paistnud seltsimehed, kes tagasid ministri käskkirjas nr. 00225 seatud ülesannete eeskujuliku täitmise.

ENSV Siseministeeriumist:

1. Siseminister kindralmajor sm. Aleksander Johannese p. Resev.
2. Ministri asetäitja alampolkovnik sm. Aleksei Nikolai p. Smirnov.
3. Mobilisatsiooniosakonna ülem alampolkovnik sm. Oskar Jossifi p. Avik.
4. Tallinna miilitsavalitsuse ülem alampolkovnik sm. Eduard Ivani p. Simon.
5. Virumaa siseasjade osakonna ülem major sm. Karl Fjodori p. Pääro.
6. ENSV SM tuletõrjevalitsuse ülema asetäitja major sm. Pjotr Pjotri p. Zavjalov.
7. Tartumaa siseasjade osakonna ülem major sm. Grigori Ivani p. Laks.

Tõlkinud Jaan Isotamm. Algus 1999. a 3. numbris.

8. Vanglate osakonna ülema asetäitja major sm. Aleksei Ivani p. Selitrennikov.
9. Valgamaa siseasjade osakonna ülem kapten Ivan Timofei p. Erm.
10. SM kaadriosakonna ülema abi major sm. Jevgeni Pjotri p. Rõžov.
11. Läänemaa siseasjade osakonna ülem leitnant Rudolf Jüri p. Kukkor.
12. Mobilisatsiooniosakonna vanemoperatiivvolinik kapten sm. Grigori Mironi p. Kovalenko.
13. Võrumaa siseasjade osakonna ülem kapten Konstantin Peetri p. Soonda.
14. Viljandimaa siseasjade osakonna ülem kapten Eduard Martini p. Näär.
15. SM kaadriosakonna vanemoperatiivvolinik major Juri Aleksandri p. Šumarin.
16. I eriosakonna jaoskonnaülem kapten Pjotr Pimeni p. Sleskov.
17. Kapten Nikolai Dmitri p. Kovaljov.

[---]

NSV Liidu SM volinik kindralmajor Rogatin

Õige: ENSV SM kaadriosakonna ülema asetäitja alampolkovnik /Tšistjakov/

“...” aprillil 1949 a.

Allikas: ERAF, SM, f 17/1, n 1, s 139, l 287–288.

41.

Täiesti salajane
Eks. nr. 2

ERIÜLESANDE TÄITMISEL ERITI SILMA PAISTNUD
EESTI NSV SM OHVITSERIDE JA ÜLEMUSTE
NIMEKIRI

Nr. Ametikoht	Aukraad	Perekonna-, ees- ja isanimi
Viljandimaa siseasjade osakond		
1. SORVVO oper.-vol.	miilitsaltn.	Sutt, Karl Tõnis
2. Operatiivgrupi oper.-vol.	miilitsa n.-ltn.	Baranov, Ivan Vassili
3. Osakonna sekretär	miilitsa n.-ltn.	Reim, Nikolai Ivan
Saaremaa siseasjade osakond		
4. Kriminaaljälitusjsk. ülem	miilitsa n.-ltn.	Lõhmus, Karl Hendrik
5. Piirkonnavolinik	miilitsa n.-ltn.	Lätt, Bernhard Juhan
6. Piirkonnavolinik	miilitsa n.-seers.	Laus, Heini Peeter
Valgamaa siseasjade osakond		
7. Osakonna ülema asetäitja	kapten	Abramov, Nikolai Fedot
8. Kriminaaljälitusjsk. ülem	miilitsaltn.	Možajev, Aleksandr Aleksei
9. Militsionäär	-	Kijari, Anatoli Ivan
Läänemaa siseasjade osakond		
10. SORVVO ülem	miilitsa v.-ltn.	Grohhovski, Pjotr Vjatšeslav
11. Vastuluurejisk. v.-oper.-vol.	leitnant	Bakutkin, Grigori Fjodor
12. RAI v.-inspektor	miilitsa n.-ltn.	Eks, August Ivan

Dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest. XI

Pärnumaa siseasjade osakond

13. Kohaliku õhukaitsestaabi ülem	kapten	Radtšenko, Dmitri Mihhail
14. Osakonna ülema asetäitja	miilitsa n.-ltn.	Rajala, Rait Gustav
15. Vangla nr. 6 ülem	v.-leitnant	Solovjov, Pjotr Anton

Järvamaa siseasjade osakond

16. Valdadevahelise jsk. ülem	leitnant	Potapov, Fjodor Filipp
17. Kriminaaljälituse v.-oper.-vol.	miilitsa n.-ltn.	Orav, Karl Jaan
18. V.-oper.-volinik	miilitsa n.-ltn.	Rummi, Heino Jaan

Virumaa siseasjade osakond

19. SORVVO ülem	miilitsaltn.	Jagodin, Pavel Semjon
20. Kriminaaljälituse v.-oper.-vol. jsk.	miilitsa n.-ltn.	Purk, Teodor Jaan
21. RAI v.-inspektor	miilitsa n.-ltn.	Reikop, Johannes Peeter

Võrumaa siseasjade osakond

22. Valdadevahelise jsk. ülem	leitnant	Käär, Alfred August
23. ONS v.-insp.	miilitsa n.-ltn.	Oja, Heino Jaan
24. Militsionäär	-	Malinin, Oleg Ivan

Tartumaa siseasjade osakond

25. Vastuluurejsk. oper.-vol.	leitnant	Barkov, Leonid Ivan*
26. SORVVO oper.-volinik	nooremltn.	Lepik, Karl Hans

Harjumaa siseasjade osakond

28. Kriminaaljälitusjsk. ülem	nooremltn.	Terehhov, Nikolai Jefim

Dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest. XI

29. Van.-oper.-volinik	nooremltn.	Madissoo, Aleksander August
30. Vastuluurejsk. oper.-vol.	nooremltn.	Kravtsov, Aleksei Semjon
Hiiumaa siseasjade osakond		
31. Kriminaaljälitusjsk.-ülema asetäitja	miilitsa n.-ltn.	Volke, Paul, Jaan
32. Vanemoper.-volinik	miilitsaltn.	Filippov, Ivan Nikolai
33. Vanemoper.-volinik	leitnant	Paltman, Vello Jüri
Keskaparaat		
34. Kaadriosakonna ülema aset.	alampolkovnik	Tšistjakov, Gennadi Vassili
35. Kaadriosak. jsk.-ülem	vanemltn.	Mõšlennik, Fjodor Ivan
36. Finantsosakonna vanemraamatupidaja	miilitsa n.-ltn.	Gorša, Bronislava Kazimir
37. Finantsosak. laekur	vanem	Tsepova, Antonina Mihhail
38. Tuletõrjeval. oper.-osak. ülema asetäitja	tehn. v.-ltn.	Ignatenko, Jossif Mihhail
39. Tuletõrjeval. jsk.-ül. v.-abi	v.-ltn.	Ginkervald, Eduard Vassili
40. Miilitsaval. poliitosak. ülema asetäitja	miilitsa v.-ltn.	Paukson, August Jaan
41. Miilitsaval. krim.-jälituse osakonna oper.-vol.	miilitsa n.-ltn.	Rae, Vladimir Semjon
42. Miilitsavalitsuse passiosakonna insp.	miilitsa n.-ltn.	Rõženkov, Pjotr Georgi
Tallinna miilitsavalitsus		
43. Oper.-osakonna ülem	miilitsamajor	Buzin, Pavel Pjotr
44. Oper.-osak. jsk.-ülem	miilitsa n.-ltn.	Akulov, Ivan Kuzma
45. 3. miilitsaosak. ülem	miilitsakapten	Svetlanov, Viktor Jossif

46. 5. miilitsaosak. ülem	miilitsakapten	Demidov, Vladimir Vladimir
47. 6. miilitsaosakonna vanemoper.-volinik	miilitsa n.-ltn.	Leemet, Aleksander Juhan
48. 8. miilitsaosakonna piirkonnavolinik	miilitsa n.-ltn.	Piskun, Semjon Nikifor
49. RAI vaneminspektor	miilitsa n.-ltn.	Kanep, Peeter Aleksander

[---]

SM Tallinna ohvitserikool

67. Kooli ülema asetäitja poliitalal	major	Kohh, Vladimir Pjotr
68. Vanemõpetaja	major	Bogomolov, Aleksandr Pavel
69. Vanemõpetaja	kapten	Teor, Jevgeni Anton
70. Kuulaja	major	Dovženko, Aleksei Kornei
71. Kuulaja	miilitsa n.-ltn.	Saluste, Voldemar Jaan
72. Kursant	vanem	Karisoo, Oskar Madis
73. Kursant	vanem	Geller, Viktor Aleksandr
74. Kursant	n.-seersant	Grauberg, Nikolai Aleksandr

ENSV siseminister kindralmajor /Resev/

“...” aprillil 1949. a.

Allikas: ERAF, SM, f 17/1, n 1, s 139, l 289–291.

42.

Täiesti salajane

RJM EESTI RAUDTEE VALVEVALITSUSE TEADE
KURITEGUDEST JA SÜNDMUSTEST, MIS REGISTREERITI
KELLA 10.00 HOMMIKUL 29. MÄRTSIL 1949. A. KUNI
KELLA 10.00 HOMMIKUL 30. MÄRTSIL 1949. A.

ENSV riikliku julgeoleku ministrile kindralmajor sm. Kummile

ENSV siseministrile kindralmajor sm. Resevile

1949. a. 29. märtsil pärast kella 23.00 hüppas enne Petseri jaama ešeloni nr. 97318 aknast välja ümberasustatav Osvald Johani p. Püss, sündinud 1920. a. Pajusi* vallas Viljandimaal, elas sama valla Saukari [?] külas.

Tarvitusele võetud abinõudega peeti viimane kinni 6 km kaugusel Petseri jaamast ning toimetati samasse ešeloni tagasi.

RJM Eesti Raudtee Valvevalitsuse ülem (allkiri) polkovnik /Grigorjev/

30. märtsil 1949. a. Tallinnas

Allikas: ERAF, SM, f 17/1, n 1, s 139, l 293.

43.

Lisa nr. 3
Koopia

EESTI NSV SISEMINISTRILE
KINDRALMAJOR SM. RESEVILE
TEENISTUSALANE ARVAMUS

Täites partei ja valitsuse eriülesannet kulakliku elemendi ning süüdimõistetute perekondade ENSV Viljandi maakonna piiridest välja-
saatmise alal, suhutusid ENSV SM töötajad, kes olid komandeeritud
RJM juurde koosseisus: operatiiv- ja juhtivkoosseisu 53 inimest ja vä-
gesid 55 inimest, oma ülesandesse ausalt.

---

*Tekstis: Püssi.

Ülesande täitmisel ei esinenud isikkoosseisu hulgas distsiplineerimatus
juhtumeid ega muid kompromiteerivaid ilminguid.

Näidati üles operatiivsust ja leidlikkust, samuti vastupidavust, ei hooli-
tud ajakulust ega tingimuste raskusest, milles tuli ülesannet täita.

NSV Liidu RJM volinik EESTI NSV Viljandi maakonnas alampolkov-
nik /Danilin/

29.3.49. a.

Õige: ENSV SM mobilisatsiooniosakonna ülem alampolkovnik (allkiri)
/Avik/

Allikas: ERAF, SM, f 17/1, n 1, s 139, pagineerimata.

(Lõpp)

MÄRTSIKÜÜDITAMINE KUI TŠEKISTLIK EBAÕNNESTUMINE

Enn Sarv

7. KÜÜDITAMISPLAANI KOOSTAMINE JA PLAANI TAGAMINE

Küüditamisplaaniga sai algust teha alles siis, kui oli teada küüditamisele kuuluvate perekondade üldarv ja nende jagunemine maakondade kaupa. Alles see võimaldas määrata vajaliku küüditamistöõjõu kogust, transpordivahendite hulka ohvrite rongile sõidutamiseks, vagunite arvu, nende jagunemist ešelonideks, laadimispunktide paiknemist, konvoivägede vajadust jne.

Üldarvu 7500 perekonda kinnitas Tallinnast saadetud ettepaneku alusel N. Liidu julgeolekuministri asetäitja kindralleitnant Ogoltsov 13. märtsil. Otsuse kinnitasid ka direktiivorganid. Jagunemine maakondade kaupa määrati nähtavasti Eestis. Hiljem seda muudeti. Põhjused pole selged (Pool 1992: I). Reservi (1906 perekonda) määras nähtavasti Tallinna MGB. Perekondi oli küüditamise tarbeks dokumenteeritud küll rohkem, kuid 308 peret jäeti igaks juhuks enese teada (Rahi 1998: 62).

Arvestustoimikutega olid kuriteoohvrid identifitseeritud. Kuni toimikute lõpetamine veel kestis, asusid MGB maakonnaosakonnad juba kuriteo plaani koostama. Osakonnaülematele olid selleks appi saadetud Moskva ministeeriumi küüditamisspetsialistid. Kahe kindrali (B. Kummi ja Moskva voliniku) allkirjaga kinnitatud Läänemaa plaan on dateeritud 14. märtsiga. Selgub,

---

Algus eelmises numbris.

et maakonnast on ette nähtud küüditada 500 perekonda, küüditamisnimestikku on võetud 510 ja dokumendid on valmis veel 180-perekonnalise reservi kohta. Küüditamiseks nähakse ette 125 operatiivgruppi, igaihes juhina MGB operatiivkoosseisu töötaja, tõenäoselt ohvitser, lisaks 3 sõdurit, 6 partei- ja nõukogude aktiivi esindajat ja 2 rahvakaitse, s.t maakonna parteikomiteele alluva hävituspataljoni võitlejat, kokku 12 küüditajat. Maakondlik keskus koosneb 4 ohvitserist. Inimeste laadimispunktidesse on kavandatud 34 töötajat ning metsavendadevastaseks julgestuseks 30-meheline löögirühm. Arvutus näitab, et küüditada kavatakse kokku umbes 1500 inimest, kelle hulgas on (hilisema andmestiku kohaselt) suures ülekaalus naised, lapsed ja vanurid. Nende kinnivõtmiseks on ette nähtud 1568-liikmeline sõjavägi. Transpordiks tellitakse 72 vagunit ja 150 veoautot (lisaks maakonnas juba olemasolevale 32-le). Planeeritud sõidukilomeetrite põhjal saab arvutada, et kavas on lõpetada kogu küüditamine ühe päevaga. Telefonijaamad kavatakse kõik kontrolli alla võtta ja keelata igasugused operatsioonivälised telefonikõned. Lubatud on üksnes vene keel. Lisaks tellitakse 9 raadiojaama. Operatsiooni erimeetmed on pühendatud salastamisele ja oma vägede julgeoleku tagamisele. Peamised mured: a) kuidas küüditajat salaja kohale toimetada ja laiali paigutada, b) kuidas korraldada salajane eelluure objektide paiknemise ja teede selgitamiseks maastikul (enamus vägesid tuleb Venest), c) kuidas tagada nõukogude ja parteiaktiivi kokkukutsumine, nii et rahvas tähele ei paneks (aktiivi suuruseks planeeritakse 550 inimest, mis on suure maakonna ning Haapsalu linna ja Lihula alevi kohta üllatavalt väike arv), d) kuidas iseennast kaitsta (nähaakse ette 6 patrullmarsruuti maanteedel ja metsäärtel ning kõigi "oma kohustustest" vabanevate relvakandjate kohene patrullima saatmine). Küüditamise objektide käitumise ja elanikkonnast lähtuvate ilmingute uurimiseks otsustatakse iga valla küüditamispealiku käsutusse anda maakonna sealne agentuur.

Maakonnaplaanid võeti kokku vabariiklikuks plaaniks. Kuriteo planeerimise ajal esitati Moskva ülemustele pidevalt aruandeid niihästi planeerimise käigust kui ka sellega rööbiti kulgevast operatsiooni tagamisest. Operatiivjuht Kumm ja NSVL MGB volinik Jermolin saatsid NSVL julgeolekuministrile Abakumovile esime-

se koondraporti 14. III ja täpsustava 16. III. Teatati, et arvestus-toimikute vormistamine on lõpetatud ning neid on kokku 9407, sealhulgas bandiitlik-natsionalistliku elemendi perekondade kohta 5583 ja kulakuperede kohta 3824. Vormistatud toimikutest on jäetud reservi 1907 toimikut, nendest kulakute omasid 747 ja bandiitlik-natsionalistlikke 1160. Küüditamise enda korralduse asjus kandsid kindralid ette, et moodustatakse 1875 küüditamise operatiivgruppi, iga nelja perekonna kohta üks. Relvakandjaid hõlmatakse kokku 10 104 meest. Need on saabuma hakanud. Autosid pannakse tööle 3100, neist 1000 on relvajõududelt juba kätte saadud ja ootavad. Laadimispunkte tuleb 19, vaguneid on vaja 1071. Kõigi maakondade operatsiooniplaanid on kinnitatud, maakondade juhendamiseks sai korraldatud operatiivnõupidamine NSVL julgeolekuministri asetäitja Ogoltsovi osavõtul. Maakondades on käimas ettevalmistavate meetmete viimistlemine. Täielikust valmisolekust töötatakse raporteerida 18. märtsil.

16. III täiendavas raportis antakse juba teada küüditamisele kuuluvate inimeste arv: 9846 kulakuperede liiget ja 12 480 bandiitlik-natsionalistlikku inimest, kokku 22 326. Mehi 34%, naisi 44,5% ja alla 15 aasta vanuseid lapsi 21,5%. Operatiivkoosseisu ja vägesid on kahe päevaga veelgi lisandunud, nüüd on relvakandjaid kokku 11 540. On selgunud ka nõukogude ja parteiaktiivi panus suurüritusse: 9375 inimest. Aktiivi esindajad on ette nähtud peaaesjalikult küüditatute varanduse üleskirjutajatena. Kõiki operatiivgruppide liikmeid kokku on 20 915. Raudteed kaitseb 706 meest.

Arvatavasti päev hiljem (see järeldeb kontekstist) esitavad B. Kumm ja Moskva volinik kindralmajor Jermolin uue ettekande Riias paiknevale NSVL julgeolekuministri asetäitjale Ogoltsoville (Pool 1992: I). Operatiivgruppides on nüüd juba 23 024 inimest. Autode tankimiseks on organiseeritud 29 tankimispunkti ja 8 baasi. Sinna on varutud 400 tonni kütust ja määrdeaineid. Erikontingendi väljavedamiseks on koostatud 19 ešeloni 1079 vaguniga, mis seisavad ootel Pihkva jaamas ja Gatšina juures. Vagunite sisustamine on lõpetatud, vagunid plommitud ja valve all. Laiarööpmelise raudtee laadimispunkte on otsustatud organiseerida siiski mitte 19, vaid 16, ja neile lisaks 2 kitsarööpmelise vahelaadimispunkti Pärnumaal. Sealt veetakse inimesed Ülemis-

te jaama, kus toimub ümberlaadimine. On selgunud, et koos reserviga on küüditamiseks kirja panduid kokku 29 379 inimest. Raudtee ülesõidukohtadesse on ette nähtud liikuvad valvepostid, milleks tuleb luua 11 garnisoni olemasolevatele lisaks. Kõige ohtlikumatesse kohtadesse paigutatakse täiendavalt 19 liikuvat kaitsegruppi ja sõlmjaamadadesse 5 varugruppi. Teatatakse, et maakondade MGB osakonnad on kohalejõudnud MGB vägesid enne operatsiooni algust juba hakanud kasutama metsade läbikammimiseks ja terroribandede likvideerimiseks. Loetletakse 30 läbi viitud või plaanisolevat tšekistlikku operatsiooni, neist 2 sõjaväe osavõtul. MGB vägesid toodi kohale väga palju. Hiljem selgus, et neid oli tulnud Kasahstanist, Sverdlovski, Gorki, Leningradi, Pihkva, Kalinini, Kirovi, Jaroslavli, Arhangelski oblastist, Karjalast, Baškiiriast, Tatarimaalt, Udmurtiast, Tšuvaššiast, Mordvast, Tškalovi, Kurgani, Tšitaa, Novosibirski, Omski ja Tomski oblastist ning Altai ja Krasnojarski kraist (Pool 1992: I).

17. III järgneb Kummi ettekanne oma kohalikule ülemusele parteisekretär Karotammele (*Märtsivapustused*. 1995: 11–14). Nüüd on operatiivgruppide arv 112 võrra suurenenud, kuid inimesi on neis äkki kõigest 17 906, seega 5118 võrra vähem. Või on metsavendade vastu saadetud väed operatiivgruppidest ajutiselt välja arvatud? Karotammele teatatakse ka küüditamisele kuuluvate perekondade arv “linnade ja maakondade lõikes” ning laadimisjaamade kaupa. Partei juhile antakse teada, et kohtadel tuleb mobiliseerida üle 12 400 hobuveoki. Maakonnakeskustes ja suuremas osas valdades antakse operatsiooni päeval käiku 208 raadiojaama.

Operatsiooni tagamises osales ka kohalik MVD, tegutsedes NSVL MVD 12. märtsi käsu nr 00225 alusel*. Kuni 20. märtsini oli appi saadetud 400 meest konvoivägede ohvitseri ja sõdureid ja Leningradist 10 ešeloniülemat, Moskvast 47 meditsiinitöötajat. Korraldati vastuvõtt ja varjatud majutamine. Maakondadesse lähetati perifeeria organite juhtimiseks ja abistamiseks 11 ENSV

---

*Vt valikut ENSV siseministeriumi dokumentidest *Akadeemias* (1999, nr 3–11, lk 620–630, 821–831, 1051–1068, 1283–1291, 1510–1517, 1736–1743, 1993–2005, 2176–2181, 2417–2424), mis järgneb ka edasistes numbrites. *Toim.*

MVD juhtivtöötajat. MVD kohalikule konvoipolgule, raudteevägede polgule ja piirivalvevägedele jagati ülesanded neile alluvate objektide ja riigipiiri valve tugevdamiseks. 21. märtsiks oli formeeritud ja mehitatud 16 laiarööpmelise raudtee laadimispunkti ja 19 ešeloni. Igasse ešeloni määrati 4 ohvitseri, 24 sõdurit ja 3 meditsiinitöötajat, kokku 589 inimest, lisaks 19 laadimispunktide ülemat ja 19 konvoiülemat. Mehed jäeti esialgu Tallinna varjule. Ülematele jagati välja NSVL MVD instruksioonid, 2,8 miljonit rubla raha, rahakastid, vajalike dokumendivormide komplektid, pitsatid, lambid ja muu vara. Vastavalt ENSV MGB ametlikule taotlusele 17. märtsist eraldati MGB käsutusse 637 operatiivtöötajat ja 638 relvaüksuste ohvitseri ning sõdurit.

8. KÜÜDITAMISKÄSU OOTAMINE

20. märtsiks oli kõik enam-vähem valmis, aga alustamiskäsku Moskvast veel ei tulnud (Rahi 1998: 44). Ooteaega kasutati metsasõja jätkamiseks ja katseiks kõrvaldada vähehaaval ilmne hakanud takistus. Rahvas oli märganud, et teoksil on midagi kahtlast. Hakkasid levima vihjed, mis osalt olid pärit juba 1948. aastast. Võimud aga olid teada saanud, et palju kulakuperekondi on jõudnud ära joosta. Nüüd koondati kuriteo ettevalmistamise pearõhk kaotsiläinute otsimise kõrval veelgi rohkemate perekondade nimekirjadesse lülitamisele (Rahi 1998: 41–42). Tulemused vormistati A. Veimeri 22. märtsi määrusega nr 015.

Küüditamiseelse olukorraga käis kohapeal tutvumas NSV Liidu julgeolekuministri asetäitja kindralleitnant Blinov. Koos B. Kummi ja Jermoliniga tegi ta 22. III ettekande, millest nähtub, et tõesti oli kõik valmis: operatiivkoosseis, väed ja miilits Vene maalt kohale toodud ja varjatult laiali paigutatud, pealelaadijate komandod MGB maakonnaosakondades peidus, laadimisrinne ette valmistatud, teede rekognostseerimine lõpetatud, autod väljastpoolt vabariiki lähenemas koondumiskohtadele või juba kohale jõudnud ja sisevägede garnisonidesse ära peidetud, tsiviilametkondade autod mobilisatsioonivalmis, nõukogude ja parteiaktiivi kogunemise ja instrueerimise paigad ette valmistatud, rahvakaitse võitlejad kasarmuolukorras, raadiojaamad ja radistid MGB maakonnaosakondades laialivedu ootamas, valdade sidesõlmed kont-

rolli all, saartelt küüditamiseks määratud laevad sadamais valve all, kaks sõjaväe traalerit valmis neid kaitsma, allveelaevahävita- ja veeteede lisakaitsena tagatud, EK(b)P ja ENSV MN volinikud juba kohtadel ootamas, arvestusplangid nende jaoks trükkis (Pool 1992: I–II).

Rahvas aga juba aimas (Rahi 1998: 45–46). Ka võimudel oli teada, et rahvas aimab ja et küüditamise eest on pakku läinud suur hulk perekondi ning paljudesse kodudesse on jäänud ainulapsed. Ei aidanud midagi, et tarvitusele olid võetud kõikmõeldavad salastamise ja väärinfo levitamise meetmed (osalt küll võrdlemisi naiivsed). Need olid suunatud peamiselt elanikkonna ja mitmesuguste ametkondade vastu, kuid püüti petta ka MGB enda töötajaid (Pool 1992: II). Küüditatute mälestuste kogumisest on tänapäeval enam-vähem selgeks saanud, missuguste sidemete kaudu hulk inimesi operatsioonist kuulis, missuguste märkide järgi ära arvas ja kuivõrd mitmekesistesse inimrühmadesse kuulusid isikud, kes oma sugulasi, sõpru, naabreid ja koguni võhivõõraid küüditamise eest hoiatasid. Loomulikult olid hoiatajais raudteelased, täitevkomiteede töötajad ja autojuhid, kes seoses oma tööga juhtusid märkama või kuulma erakorralisi asju: vägede saabumist või liikumist, autokolonne, elanike nimede kontrollimist, suurt huvi majaraamatute, maal taluperede vastu, trellitatud vaguneid, ootamatut teede puhastamist lumest. On meeldiv, et hoiatajate hulgas leidis küllaltki palju ka kohalikke nõukogude aktiviste, uusmaasaajaid, partorge, miilitsaid, komnoori, üks kohtunik, üks valitsustegelane (Edgar Tõnurist). Kagebist Vladimir Pool süüdistab info lekkimises koguni MGB operatiivvolinikke (1992: II), kellel pidi nende töö iseloomu, erakordse töökoormuse ja maa-konnaosakondades käimasoleva vilka sevimise tõttu juba ammu teada olema, et küüditamine on kohe-kohe tulekul.

MGB saavutuste kohta küüdituseelses metsasõjas analüüsid puuduvad, kuid pakusid kindlasti huvi. Tuleks koostada statistika märtsis 1949 arreteeritud ja tapetud metsavendade kohta. Paljusid rünnatavaid metsavendade grupe ja mitut kättesaadud metsavendade pealikut nimetatakse Kummi ja Jermolini ettekandes. Isegi suhteliselt tähtsusetu operatiivvolinik Johannes Klaassepp pandi hiljem ette autasustamiseks selle eest, et ta oli sokutanud Läänemaa metsavenna Jaksi juhitava sse bandesse oma agendi

“Kuke”, kes viis metsavennad operatiivse tšekistlik-sõjalise löögi alla. 22. III 1949 vormistati Haapsalus kellegi Jaksi-nimelise nooruki aresteerimine (PAE 1996: 96).

Lõpuks toimus 24. märtsil kaalukas sündmus, mis andis tunnistust küüditamiskäsu kohalejõudmisest: sõjaväe (armee ja laevastiku) reservidele kõigis maakondades anti täieliku lahinguvalmiduse käsk. Kõiki hoiatati, et võib tekkida vajadus tegutsemiseks ka väljaspool oma maakonda. Tuli valmis panna kuivtoit kaheks ööpäevaks. Operatsiooni juhtkonna juurde komandeeriti asetäitja sõjaväe alal (Pool 1992: III). Eesti metsavennad olid suutnud võimule nii suure hirmu nahka ajada, et otsustati löögivalmis hoida kogu okupatsioonivägi!

9. KÜÜDITAMINE

Tegelik küüditamine algas ööl vastu 25. märtsi ja pidi lõpule viidama ühe päevaga, nagu oma aruandes mainib ka siseminister Resev. Selles mõttes operatsioon nurjus, sest lõpp saabus alles 29. III õhtul kell 21.10, kui välja sõitis viimne ešelon. Perekondade üldarvu poolest tuli plaan täis, aga inimohvraid jäi plaanist ligi kümnendik puudu (Rahi 1998: 63). Plaani täitmisega kippus lugu vahepeal üsna kriitiliseks minema. Mitu aastat hilisemast minister Moskalenko kirjast selgub, et tervelt 1066 kulaklikuks tunnistatud peret ja 1095 natsionalistide peret, kokku 5719 inimest, jäi välja saatmata, lisaks neile veel 4033 üksikut perekonnaliiget (sh 2293 kulakut ja 1740 natsionalisti). Puudujäänud 9752 inimese asemele võeti muid peresid ehk parteijuht Karotamme sõnadega, “krahmati asemele [---], et arvu täis saaks” (*Märtsivapustused*. 1995: 62). Plaani päästmiseks oli MGB juhtkond lõpuks siiski sunnitud loobuma vastutuse veeretamisest alumise tasandi operatiivtöötajatele: 26. III kella 16 ja 17 vahel tehti maakondade MGB osakondade ülemaile ja NSVL MGB kohalesaadetud volinikele teatavaks kindralite Blinovi, Kummi ja Jermolini allkirjaga selgesõnaline korraldus kinni võtta ja välja viia kogu arvestuslik reserv 1551 perekonna ulatuses neis maakondades, kus kuriteoplaani täitmine kannatas (kolm suuremat linna ja saared korraldust ei saanud) (Pool 1992: IV). Küüditamise arvestustoimikuis esine-

vate ENSV MGB juhtkonna arvamuste asemele tekkis vähemalt selles osas tõeline haldusotsus.

Moskalenko kirjas on esmakordselt antud ka küüditamiseks ettevalmistatud perekondade ja inimeste õige koguarv: 9714 peret 31 632 inimesega, neist rahvavaenlasi koguni 5926 peret. Siit selgubki, et B. Kumm oli endale jätnud salavaru 308 perekonda, millest eespool juba juttu oli. Andmed tegelikult küüditatute täpse arvu kohta on puudulikud ja vastuolulised. Praeguseks on publitseeritud arvatavasti 7 enam või vähem erinevate andmetega dokumenti ja kokkuvõtet. Küüditatute arv kõigub seal piirides 20 498 kuni 20 702, kõige õigemaks arvuks peetakse 20 660, millesse pole kaasatud rongides surnud 42 isikut (Rahi 1998: 62–63). Siit järeldub, et Moskalenko kirjas esineb tähendusrikas ütleматаjätt: 9752 küüditamisest pääsnud isiku asemel oleks neid (võrreldes arvuga 31 632) tegelikult pidanud pääsema 10 972, sealhulgas ka 42 rongis surnut. Ehk “päästis” surm ka teised Moskalenko arvus kajastamata 1178 inimest? Ehk oli tegemist küüditamisele eelnenud ja seda 1949–1952 jätkanud metsasõjas langenutega?

MGB plaanitütmise agarus ilmnes mõnikord omavolina. Siseminister Resev märgib oma aruandes, et esines juhtumeid, kui küüditatuid polnud võimalik ešeloni vastu võtta, sest nad kas ei kuulunud väljasaatmisele või oli tegemist haigetega või naistega raseduse lõppstaadiumis või neid püüti üle anda valesti või lohakalt koostatud dokumentidega. On teada juhtum, kui ühes ešelonis pandi vaguneisse 27 isikut, keda polnud üldse nimestikes, ja juhtum, kui 4 isikut tõsteti Narvas rongist maha (Ohmann, Tannberg 1999: 618). On säilinud ka akt nelja alaealise lapse kohta, kes 27. III Rakveres täiendavalt, ilma vanemateta, küüdirongi pandi ja alles lõppjaamas Biiskis nimekirja lülitati; neid oli Rakveres kinni peetud “organite” keldris, et vanemaid välja meelitada. Veel on teada, et küüdirongis sündis vähemalt kaks last (Varju 1997: 22–23). Läänemaal paluti 31. III salajase raportiga täiendavalt arvestustoimikusse lülitada sealt puuduv, kuid tegelikult juba küüditatud Natalie Spuul, ilma kellela ei saanud välja saata tema 4-aastast tütrepoega (lapse ema oli paos). On tähelepanu juhitud ka asjaolule, et eeskirjad nägid ette ainult täiskasvanud ja töövõimeliste perekonnaliikmete väljasaatmist, kusjuures alaealised ja

töövõimetud võisid neile järgneda, ja et perekonna kohta oli ette nähtud kaasa võtta vara ja inventari 1500 kg. Tüüpiliseks välja- saadetuks oli aga ema alaealiste laste ja paari kohvriga (Tõnismägi 1998: 147).

Eespool esitatud arvandmed küüditamisest pakkuläinute kohta on pärit alles 1952. aastast, kui hakati kogu lugu uuesti uurima. Paistab, et 1949. a püüdis ENSV MGB küüditamise sisulist ebaõnnestumist partei ees kinni mätsida, sest 1949. aastast pole teada mingeid dokumente, mis tooksid andmeid leidmata jäänud natsionalistide arvu kohta. Näiteks informeeris ENSV julgeolekuministri asetäitja polkovnik Mihhailov sm Karotamme 16. IV 1949 ainult 1066 kulakupere ja kokku 5324 kulaku välja saatmata jäämisest. Ta täpsustas, et 956 juhul oli kogu pere põgenenud, 58 juhul olid täiskasvanud põgenenud ja lapsed koju jätnud, 50 perekonda jäi välja saatmata perekonnaliikmete haiguse ja ea tõttu ja 2 perekonda muudel põhjustel (*Märtsivapustused*. 1995: 15–16). Aga piisas ka üksnes puudujääkidest kulakluse kui klassi likvideerimisel. Sellest tehti EK(b)P VIII pleenumil märtsis 1950 N. Karotamme ametist mahavõtmise peamine ettekääne (Pleenum 1999). Ta kolis Moskvasse ja jäi seal elu lõpuni (1969) suhteliselt tagasihoidlikuks teadlaseks. B. Kumm tagandati samuti ja sai kommunaalministri asetäitjaks. Ka temal vedas: tollal oli N. Liidus kombeks, et vallandatud julgeoleku- ja siseministrid lastakse maha (kuni aastani 1954 lasti maha või laskis enda ise maha 16 ministrit ja asetäitjat, 3 pääses kergema karistusega ja kõigest 8 vallandatud jäi karistamata, needki enamjagu juba Hruštšovi ajal) (*Lubjanka* 1997: 143–158).

Jätame siinkohal käsitlemata küüditamistragöödia inimliku külje, inimeste kannatused ja hukkunute arvu. Ei kõnele ka rahva reageerimisest, mitmesugustest vahejuhtumitest, põgenemistest ega metsavendade (üllatavalt tagasihoidlikust) vastutegevusest. Neid küsimusi on palju arutatud. Vähe on aga kirjutatud kuriteo vahetu toimepaneku peamistest dokumentaalsetest asitõenditest, mille alusel Eesti kohtud praegu MGB operatiivvolinikke süüdi mõistavad. Need on eelkõige perekonnapea küsitlusleht (опро́с-ный лист) ja õiend-kviitung (справка-расписка) perekonna üleandmise kohta MGB esindajalt küüditusešeloni ülemale, niisiis MVD esindajale.

Küsitlusleht tuli täita iga küüditatava perekonna kohta. Kasutusel oli valmis trükivorm, millesse vastused tuli käsitsi sisse kirjutada. Küsimuste sisu on suurel määral ühine küüditamishimnimestike koostamise käigus täidetud salajase tuvastusõiendi (справка-установка) omadega. See näib tõendavat, et eesmärk oli säilitada jälg sellest, et küüditati ikkagi õige perekond. Teine eesmärk: kontrollida, kas väljasaadetavate hulgas on okupatsioonivõimu ees teeneid omavaid isikuid või nende lähisugulasi. Küsitluslehel on ette nähtud perekonnapea isiklik allkiri ning küsituleja allkiri küsituleja ametikoha, aukraadi ja perekonnanime näitamiseks. Küsitlusleht täideti kahes eksemplaris ja oli ühtlasi inimkauba saateleht (Pool 1992: III).

Teine põhidokument, õiend-kviitung, on pealdises kuulutatud rangelt salajaseks. See on üheküljeline trükivorm, milles näidatakse perekonna koosseis, mis liiki nad on (bandiit, natsionalist, bandiidiaabiline, kulak) ja kellelt on tulnud perekonna kõrvaldamise (изъятие) korraldus. Siis tuleb perekonna koosseisu kirjeldav osa, esikohal perekonnapea, seejärel perekonnaliikmed, igaühe kohta perekonnanimi, eesnimi, isanimi ja sünniaasta. Lõpuks kviitungi osa, millega ešelonülem võtab perekonna oma vastutusele.

Ettetrükitud vormidest nähtub, et esimese puhul eeldatakse selle täitmist operatiivgrupi juhi (aukraadiga isiku) poolt ning teise puhul on nõutav perekonna üleandmine MGB töötaja poolt. Seadus on seadus ja allkiri on allkiri: kelle allkirjaga dokument arhiivist leitakse, see süüdimõistmisest ei pääse.

Muud küüditamise käiku kirjeldavad arhiividokumendid (maakonna MGB statistika tunnistundi kättesaadud ja ešelonile laaditud perekondade ja isikute arvu kohta, samasugune MGB keskuse vabariiklik statistika, maakondade lõpparuanded operatsiooni tulemustest jms) võimaldavad teha küll huvitavaid analüüse, kuid ei paku juriidiliselt kuigi suurt huvi. Plaan sai täidetud, veidi isegi ületatud, ja see on peaasi.

10. ÜLDISTAVAID JÄRELDUSI

Inimsusevastase küüditamiskuriteo algatas suhteliselt väike, kriminaalse Nõukogude riigi ja selle poolt okupeeritud ala tippjuhtkonna hulka kuuluv grupp. Oma riigiasutuste (eelkõige ainupartei ja jõuministeeriumide) koosseisus lõi see grupp kuriteo planeerimiseks ja ettevalmistamiseks rohkem kui tuhandest inimesest koosneva meeskonna. Juhtkonnal olid kasutada varasemad kogemused samasuguste massikuritegude korraldamisest. N. Liidu 30-aastases küüditamispraktikas peensusteni viimistletud ja tõhusat tööjaotust ja spetsialiseerumist loominguiliselt rakendades jaotati ülesanded mitme omaette konspiratiivselt tegutseva väiksema meeskonna vahel. Töömahukaimas tegevusliinis koostati 9700 perekonnast (31 000 isikust) koosnev kuriteoohvrite nimestik ning valmistati ette tohtu pseudojuriidiline dokumentatsioon. Juhtide tasemel põimus liin teistega, kus samal ajal planeeriti ning pandi kohapeal ja tagalas (N. Liidus) valmis kuriteoks tarvilikud materiaalsed ressursid (peamiselt transpordi- ja sidevahendid, ka raha), relvajõud ja parteiline aktiiv. Lõpuks toodi täiendusressursid salaja kohale, paigutati mööda Eestit plaanikohaselt laiali ning pandi pikaajase terrorismiga loodud hirmu, kuulekuse ja karjäärihimu õhkkonnas tööle kuriteoplaani realiseerimiseks.

Ainuüksi see Eestis toimepandud suurkuritegu — NSVL juhtkonna varasemate hiigelroimadega võrreldes küll tühise inimhulga kallal — on oma läbimõelduse, organiseerituse, plaani loogilise täiuslikkuse, vastutuse hajutamise silmakirjalikkuse ning järjekindla ja tõhusa teostuse poolest niivõrd erakordne, et ei jää sugugi maha hitlerliku Saksamaa barbaarsetest saavutustest holokaustide, massimõrvade ja etnilise puhastuse meetodite alal. Võib-olla koguni ületab neid, sest ka *Kommunismi must raamat* on fikseerinud, kuidas natsikurjategijad tunnistasid nii mõneski asjas stalinlike meetodite üleolekut ja püüdsid neist õppust võtta (Courtois *et al.* 1997: 24–25). Inimkonna vastu suunatud hiigelroimade ebainimlikkus ja jõhkрус pole mõõdetavad ning nende pingeritta seadmine ohvrite arvu järgi tundub ebaeetiline ja jälk, seepärast jätame need küljed praegu kõrvale.

Et tervelt kolmandikku planeeritud ohvreist ei suudetud kätte saada ja et järeleandmatud plaanitüütmise ponnistused venitasid

inimjahiks ettenähtud aja viiekordseks, see pidi olema suur pettumus organisaatoreile, kes olid ju teinud kõik võimaliku. Võrreldes sõja ajal N. Liidu väikerahvaste vastu toimepandud hiiglaslike genotsiidikuritegude perfektse teostusega võiks niivõrd kohmakat küüditamist nimetada peaaegu nurjumiseks. Tuleks esile tõsta tšekistide ebaõnnestumise kaht peamist põhjust. Esimene: tollase eesti rahva kiire taip, mehemeel ja omavaheline kokkuhoidmine. Teine: juba varasemategi sajandite sõdades Eestis ennast õigustanud ning vaenlasele harjumatu hajaasustus ja metsade lähedus, mis ei võimaldanud külasid ümber piirata; kuni küüditajad esimese taluga tegelesid, jõudsid naabrid pakku minna.*

Küüditamise taga seisab täpse tööjaotusega ja salastatud kuritegelik organisatsioon ehk (nagu Eesti kriminaalkodeksis on öeldud) kuritegelik ühendus. Küüditamiskuriteo planeerimise, ettevalmistuse ja täideviimise eri etappidel osaülesandeid täitvate eri kurjategijarühmade puhul võib tegemist olla kombinatsioonidega paljudest kuriteoliikidest. Üldiselt hõlmab küüditamine kuut erinevat kuritegu. Eestis kehtiva kriminaalkodeksiga ning seal viidatud rahvusvaheliste lepingutega ja rahvusvahelise tavaõigusega on need kõik tunnistatud inimsusevastaseks ja aegumatuks. Need on: 1) inimsusevastase kuriteo plaani koostamine või selles osalemine, 2) vahetu deporteerimine kui vägivaldne inimeste äraviimine nende elupaigast (ajakirjandus on seda tänapäeval hakanud nimetama ka etniliseks puhastuseks), 3) küüditamine kui genotsiid ehk kodakondsusega, rahvusega, rassiga või usutunnistusega määratud inimrühma tahtlik osaline või täielik hävitamine, 4) küüditamine kui inimrühma ebaseaduslik ehk kohtuväline, kollektiivne ja tagaselja otsustatud karistamine ohvritelt kohtuliku kaitse ja vastuvaidlemise võimaluste äravõtmisega, 5) kodakondsusega või rahvusega või põlvnemisega määratud inimrühma inimõigustest ilmajätmine nõukoguliku apartheidi tingimustes, 6) inimestelt p. 5 kirjeldatud kuriteo käigus nende vara omastamine (üksikasjalikumalt vt Sarv 1999).

---

*Sähvatas mõtte, et kas küüditamise ja kolhoseerimise järel 1950. aastate alguses käivitatud talude kokkuvedamise kampaania puhul polnud seegi üks motiive. Järelikult valmistuti uuteks küüditamisteks. *J. Isotamm.*

Eesti kriminaalkoodeks võimaldab kurjategijaid karistada lihtsalt kuritegelikku ühendusse kuulumise eest. See võiks küüditamiskuriteo käsitlemist märgatavalt lihtsustada, kui ainult koodeksisse tehtaks täiendus, mis inimsusevastaste ja sõjakuritegudega tegelnud ühenduste puhul selge sõnaga välistaks nendesse kuulumise kuriteo aegumise. Praegune seadus pole selles küsimuses ühemõtteline: inimsusevastane kuritegu on ise aegumatu, kuid kuritegelikku ühendusse kuulumise kuriteo aegumatus on määratletud veidi segaselt (Sarv 1999: 95).

Kui see täiendus tehakse, siis lisandub eelmainitud kuuele küüditamiskuriteole veel seitsmes: kuulumine inimsusevastaste kuritegude planeerimise ja teostamisega tegelevasse kuritegelikku ühendusse. See paneks ühtlasi punkti tšekistlikule ebaõnnestumisele, mis oli Eesti märtsiküüditamise suurüritusse algusest saadik sisse kodeeritud. Sest katse ühendada ühe rahva paremiku lihtlabase hävitamise püüet ükskõik kui mahuka pseudojuriidilise **vormistusega** on võrreldav katsega panna kokku tuld ja vett. Ebaõnnestumine oli tšekismi saatus.

Kirjandus

- A r u a n n e* ENSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee 2. vastuluureosakonna tööst ajavahemikul 1. IV 1954–1. IV 1955. 1997. Tallinn: Umara
- C o u r t o i s*, Stéphane et al. 1997. *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur et répression*. Paris: Éditions Robert Laffont
- D o k u m e n t e* 1949. aasta märtsiküüditamisest. 1999. — *Akadeemia*, nr 3–11, lk 620–630, 821–831, 1051–1068, 1283–1291, 1510–1517, 1736–1743, 1993–2005, 2176–2181, 2417–2424
- E e s t i k o o l i n o o r e d v a b a d u s v ö i t l u s e s*. 1993. 20. veebruaril 1993. a. Tartu Ülikooli aulas toimunud Eesti Vabariigi 75. aastapäevale pühendatud konverentsi materjalid. Tartu: Eesti Rahvuslik Erakond
- H o u g h* III, William J. H. 1985. The annexation of the Baltic states and its effect on the development of law prohibiting forcible seizure of territory. — *New York Law School Journal of International and Comparative Law*, Vol. 6, No. 2
- I s o t a m m*, Jaan 1994. KGB meie elus. I–XIX — *Eesti Aeg*, nr 1–19

- I s o t a m m , Jaan 1998. Saateks. [EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm.] — *Akadeemia*, nr 12, lk 2656–2660
- J ü r j o , Indrek 1996. *Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal*. Tallinn: Umara
- K r o s s , Eerik-Niiles 1998. *Pro Patria II: Auraamat langenud ja hukkunud metsavendadele 1944–1978*. (Lühinimestik). Tööversioon. Tartu: Okupatsioonide Repressiivpoliitika uurimise Riiklik Komisjon (ORURK) & Kleio
- L u b j a n k a 1997 = *Лубянка: ВЧК-ОГПУ-НКВД-МГБ-МВД-КГБ 1917–1960*. Справочник. Москва: Демократия
- M a n u a l on Human Rights Reporting 1991. 1991. New York: United Nations
- M a r r u s , Michael R. 1997. *The Nuremberg War Crimes Trial 1945–46: A Documentary History*. Boston, New York: Bedford Books
- M a r u s t e , Rait 1997. *Põhiseadus ja selle järelevalve. Võrdlevad selgitused. Kommentaarid. Tekstid*. Tallinn: Juura, Õigusteabe AS
- M u s t , Aadu, Aigi R a h i 1992. *1949. a. küüditamine Eestis*. I vihik. Tallinn. Nõmme. Harjumaa. *Kleio*, erinumber 1
- M ä r t s i v a p u s t u s e d . 1995. (Arhiividokumentide kogumik.) Koostaja Mart Arold. Tartu: AS Tungal
- N i i t s o o , Viktor 1997. *Vastupanu 1955–1985*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- O h m a n n , Valdur, Tõnu T a n n b e r g 1999. Allikmaterjale 1949. aasta märtsiküüditamisest. — *Akadeemia*, nr 3, lk 607–619
- P A E 1996 = *Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988 (§ 58)*. Kõide 1. Koostanud ja toimetanud Leo Õispuu. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo
- P A E 1998 = *Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis*. Kõide 2. Koostanud Leo Õispuu. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo
- P l e e n u m 1998–1999 = EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm. — *Akadeemia* 1998, nr 12, lk 2655–2686; 1999, nr 1–10, lk 191–222, 415–446, 639–670, 863–894, 1087–1118, 1311–1342, 1535–1566, 1759–1790, 2018–2048, 2222–2256
- P o o l , Vladimir 1992. Operatsioon “Priboi”. Hilinenud reportaaž märtsiküüditamisest. 1–5. — *Õhtuleht*
- R a h i , Aigi 1998. *1949. aasta märtsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas*. Tartu: Kleio
- S a b b o 1996 = *Võimatu vaikida II*. Autor-koostaja Hilda Sabbo. Tallinn
- S a r v , Enn 1997. *Õiguse vastu ei saa ükski. Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus*. Tartu: ORURK

- SARV, Enn 1999. Küüditamine kui inimsusevastane kuritegu. — *Juridica*, nr 2, lk 92–100
- SOLŽENITSÕN, Aleksandr 1990. *Gulagi arhipelaag*. I–II. Tallinn: Eesti Raamat
- TÕNISMÄGI, Heino 1998. *Ülekohtu toimikud*. Tallinn: BNS
- VAHTRE, Lauri 1996. *Vabanemine. Eesti 1987–1992*. Tallinn: IM Meedia
- VARJU, Peep 1997. *Eesti rahva inimohvrid Nõukogude ja Saksa okupatsioonide ajal 1940–1953*. Tartu: ORURK

ENN SARV (sünd. 1921. a), jurist, matemaatik ja tõlkija, Eesti Üliõpilaste Seltsi vilistlane, Rahvusliku Keskerakonna liige 1943. aastast, Eesti Vabariigi Rahvuskomitee aktivist, Hitleri *Reich*'i ja N. Liidu poliitvang aastail 1944–1958, on *Akadeemias* avaldanud kaks tõlget, osa oma raamatust *Õiguse vastu ei saa ükski* peakirja all “Genotsiid ja apartheid okupeeritud Eestis” (1997, nr 2–4, lk 245–285, 573–596, 675–692) ning artiklid “Eesti Vabariigi Rahvuskomitee: Tegevuse lühiülevaade” (1998, nr 8, lk 1612–1619), “Kaks kõnet vabadusest” (1998, nr 11, lk 2243–2253) ja “Võidupüha kõne” (1999, nr 6, lk 1126–1133).

ALICE KASK

ARVUSTUS

TULE, TULE, TURSAKENE!

Līvõ lūolkub Ma akūb sīnda vizzō, tūrska! — Lībiešu dzejas is-lase Es viltigāks par tēvi, menca! Kubbōsādiji: Valt Ernštreit. Kuņštnikād: Baiba Damberg, Viesturs Ozoliņš. Rigō: Līvõ Kultūr Sidām, 1998. 215 l.

Usutavasti seda raamatut eriti suures tiraažis ei trükitud. Eksemplaride arvukam osa on küllap igati mõistetavalt Lätimaale jäänud, käputäis kindlasti Soome jõudnud, näpuotsaga muudessegi maadesse — sest üks liivlaste vastu tunta kaugemalgi huvi. Kui palju siis peale minu on Eestimaal neid õnnelikke, kes võivad ennast liivi luule antoloogia omanikuks pidada? Loomulikult saavad palju rohkemad seda laenata parematest raamatukogudest — ja järgnev jutt ongi suuresti mõeldud selleks innustama. Nagu ma olen tähele pannud, on liivi-huvi Eestis täiesti olemas ja koguni märkimisväärselt suur — muidugi arvestades seda, kui paljud üldse huvituvad asjadest, mida pole võimalik ümber arvestada niisuguseks igavikuliseks väärtuseks nagu dollar või mis igal juhul pole algust saanud Ameerikast ja mis ühtlasi pole üleilmselt *in*.

Jah, et ma olen ise lähisugulasrahvastest tegelnud liivlaste ja veps-lastega, siis olen omaette päris palju arutlenud, miks esimeste kurs on kõvasti kõrgem. Asi näib olevat esiteks selles, et isegi Vene-aegses na-pis Eesti ajaloo kursuses oli mainimisi juttu liivlastest — teadmiseiva, mida ajaloolised jutustused ja romaanid Andres Saalist kuni Ain Kal-museni on oma küll valdavalt fantaasiailmast pärit tegelaskujude varal elus hoidnud. Teiseks on asi selles, et liivlased on rohkem nagu meie, s.t meil on ühine kultuuritaust. Siin tuleb kõne alla see Balti identi-teet, mida massilises läände-, aga väheste isemõtlejate juures ka itta-(ja põhja-) vaatamise enamasti kiputakse unustama, kuid mille aastate eest Petseri-tagused setu laulunaised leedulaste esinemist vaadates ühel folkloorikontserdil lühidalt sõnastasid: "Õkva niisamasugutse ku me!" Ja lõpuks on liivi-ihalus nii süütult nostalgiline, muistse iseseisvuse lõ-puaja vennatapud ei sunni enam käsi rusikasse suruma.

Vepslastest huvitudes tuleb aga süveneda teise, paljude tunnuste poolest erinevasse ilma. Samuti on vepslasi veel täitsa palju olemas,

ja nende puhul puutume kokku lähiajaloo ja tänase päeva karmimate tõikadega. Näiteks võib olla kümne aasta tagune täielik mõistmatus eesti iseseisvustaatluste kohta nende seas, kes kord olid teadvustanud, et Eestis kehtib sama võim ja maksab sama raha mis neilgi (enne Esimest maailmasõda sündinud naised ei saanudki seda selgeks N. Liidu lõpuni), aga samuti teadmine, et Eestisse sattunud vepslastest vähemalt 99% suurendab meie nn venekeelset elanikkonda.

Kui nüüd liivi luule antoloogia juurde tulla, siis mis oleks kõige olulisem teave selle välimuseitki ligitõmbava raamatu kohta (kõva kõide, kaas liivi rahvusvärvides) kohta? Kindlasti see, et ta sisaldab veerand-saja sünniaastate järjestuses reastatud autori tekste, mis paralleelselt on esitatud liivi ja läti keeles. Igaühe osa juhatab sisse ta pilt ja lühikesed biobibliograafilised andmed.

Imselgelt tegi Valt Ernštreit koostajana õige otsuse, kui ta piiras autorite ringi. Raamat pole paisunud liiga suureks ja esindatuile on ruumi ennast mitmestki küljest avada. Muidugi on kirjamehi ja -naisi, kellelt on antoloogiasse võetud üksainus luuletus. Mis puutub liivi- ja läti keelsesesse teksti, siis nende vahekord on antud puhul palju segasem kui lihtne originaali ja tõlke vahekord. Liivi antoloogias võib originaal vahel olla tõlke kohal — seda paari tänapäevase läti keeles kirjutava autori puhul. Aga tõlked on päris kindlasti ka mõned vanematest, 19. sajandist ja 20. sajandi algupoolest pärinevaist tekstidest, ainult et mõne puhul on alustekst kindel, teise puhul taas ei. Kindlasti on mõnegi varasema teksti puhul algallikaks saksakeelne laul — aga kuidas nüüd kolmnurka rekonstrueerida? Kas liivi keelde tõlgiti otse saksa keelest või siiski kasutati läti keele vaheastet? Kas antoloogia läti keelne tekst on tõlgitud igal juhul liivi keelest ja võib seega vahel osutada tagasi-tõlkeks, mis erineb läti keeles ammu käibivast tekstikujust? Ei taha ja ei suuda aga neid küsimusi siin pikemalt arutada. See nõuaks kõigepealt alustekstide ülesleidmist ja siis sõnasõnalist läbivõrdlemist, suurt tööd, mille tulemuseks ainult väike tähenärijatarkus.

Tõlkeküsimuste kord kõne all olles olgu muide öeldud, et kaks pealkirjagi ei ole sõnasõnalises vastavuses: kui liivikeelne “Ma aküb sinda vizzõ, türska” tähendab lihtsalt “Ma püüan sind kinni, tursk”, siis läti “Es viltigāks par tēvi, menca” on palju konksukam, nimelt “Ma olen sinust kavalam, tursk”. Siinkohal osutan ka oma retsensiooni pealkirja allika neile, kes seda ise ei taibanud. Võtsin selle nimelt sobivast eesti kaluriloitsust (*Tule, tule, tursakene, / tule minu kuldse konksu otsa, / hõbedase õnge otsa. . .*).

Nagu siis ülalpool öeldust selgus, tahan tekstikriitika hoopis kõrvale jätta, nagu ka lähema kunstilise analüüsi luuletuste ja autorite kaupa,

ning rääkida ainult üldisemast, suurelt jaolt lausa kirjandusvälisest, mis mulle liivi luule antoloogia lugemisel pähe tuli. Tahan sirvida raamatut pigem kultuuriantropoloogina, samuti inimesena, kel on paljude selle kaante vahele koondatutega olnud silmast silma kokkupuutumisi, teistega aga ammune lugemistutus.

Aga alustame algusest. Kiri algab kirikust, nagu teada, ja polnud see liivlastelgi teisiti. Esimesed teadaolevad kirjamehed nende hulgast — kes aga kaugeltki ei jäänud viimasteks — on olnud kirikuga seotud, ning nad on teinud kirjatööd nii proosas kui värsis.

Perekond Prints, kelle isa, Jāņ Prints vanem, oli köster Piza koguduses, poeg Pētōr kooliõpetaja ning teine poeg Jāņ tavaline merekalur ja selle kõrval ka maaharija, väärib ehk enim tähelepanu. Nende tähtsamateks töödeks olid Matteuse evangeeliumi liivi keelde tõlkimine, läti ja liivi sõnaraamat ning lätikeelne meremeeste laulu- ja palveraamat, kuid ka liivikeelseid laule on nad kirjutanud ja tõlkinud. Antoloogias on Printsid esindatud koraalitõlgetega. Neist on lk 8–9 esitatud “Loul” praeguseni lauldav “Au, kiitus olgu igavest”, mis eesti uusimaski lauluraamatus (*Kiriku laulu- ja palveraamat*, 1991) leidub number 1 all. Jaanist-pojalt on valitud “Üomõg loul” (Hommikulaul), mis oli sees ka vanades (nii Põhja- kui Lõuna-)Eesti lauluraamatutes, algusvärsiga vastavalt “Päiv ajap ära pimmet ööd” ja “Pääv ajab ära und ja ööd”. Koraalide kõrval ei puudu Printside panuses meie vanaemadele ja nende vanematele hästi tuntud härdameelne laul “Kord istus jõe kalda peal”. See muide on koos koraalidega üks juhtumeid, mille kohta tahaks teada, mis keeles oli liivi tõlke alustekst, sest on ju üpris kindel esiteks see, et laulu tunnevad lätlasedki, teiseks aga on selge, et eesti laulul on väliseeskuju. Kindlasti on algupärasem noorema Jāņ Prints joomist, tubakat ja kõiksugust kõlvatust käredalt hukkamõistev pikk luuletus.

Esimeselt liivi poetessilt, kui nii võib öelda, aga kahtlemata suurepäraselt rahvaluule tundjalt Lot Lindenbergilt on seevastu puhtlühiriline lauliku autobiograafia, selline nagu see meile tuntud nii oma rahvalauludest kui ärkamisaja autoriluulest — kuidas ta õppis laule lapsena koduõues joostes, kuidas laulud on teda kogu eluea saatnud ja kuidas ta soovib, et väikesed linnud laulaksid siis ta haul, kui tema hääl on vaikinud.

Järgmisest autorist ei saa tõesti kuidagi mööda minna, kuigi kõigist läbi raamatu kõnelda ei jõua. Aga nii markantne kuju nagu Uļi Kīnkamāg — “liivlaste kuningas” — lihtsalt nõuab oma osa. Mäletan, kuidas lapsena leidsin tema pildi ühest oma kodus olevatest ajakirja *Olion* aastakäigust. Selle all olevast tekstist sain teada, et fotol kujutatud hallihabemeline vanamees, kel ruuduline sõba õlgadel ja kompsurätikus-

se köidetud pakk käes, oli keelanud oma pojalt teenida Läti armees ning oli seega vastuhakkaja ja mässaja noore vabariigi meelest. Edasi — aga sinnamaani kulus veel kogu kesk- ja ülikooliaeg — lugesin Liivi lugevikust tema Oskar Looritsale hullumajast — jah, otse *ulõdkuodast*, ei mingit keerutamist eufemistliku psühhiaatriahaiglaga! — saadetud heas vemmälvärsistiilis läkitust. Antoloogias on Ulji Kõnkamägi sulest lisaks paar kalurilaulu. Üks nende hulgast, pealkirjata, algab liivi keeles värssidega “Jāmsta, jāmsta türskakala, / min sie magdõ ündapala” (Hammusta, hammusta, tursakala, seda mu magusat unnapala). Just selle luuletuse tõlke viimane värss on andnud antoloogiale läti keelse pealkirja (originaalis on öeldud ainult, et kuigi tursal on terav silm, laseb ta end ära petta). — Jah, aga kuidas siis on saadud antoloogia liivikeelne pealkiri? Kui jälle takerduda tõlke ja originaali küsimusse, siis on väga tore, et läti keelset pole truuelt tagasi tõlgitud! Ulji Kõnkamägi teine, pealkirjastatud “Kalamehe laul”, on hoopis teises tonaalsuses. See on õieti tõsine palvelaul, sest küllap merekalur juba tunneb, kui vähe aitab tema töö ja jõud ning kuidas see võib peagi otsa lõppeda. Mõistagi pole Ulji mööda läinud oma rahvuse ja emakeele küsimustest. Nappidest biograafilisest andmetest lugesin, et ta suri 1932. a vanglas. See oli nagu kaua tagantjärele tulnud teade lapsepõlvest tuntud inimese kurva lõpu kohta.

Jätkates perekonnaliini ja põikudes seega raamatu kronoloogilisest ülesehitusest, läheksin Ulji kahe luuleande pärinud poja, Pētõri ja Jāņi juurde. Esimeselt neist — absoluutselt autodidaktilt muide, mis 20. sajandi algul sündinu kohta on muidugi üpris üllatav — on hulk kodu- ja loodusluuletusi. Filosoofilisema poole pealt on silmapaistev tema “Õnn” (“Vuon” — see on meil liivlastega ühine sõna, kuigi esmapilgul seda ehk ei taipa, sest kui mõnes eesti murdes on sõnaalguline *v* kadunud (*vok = okk*), siis liivis on see sageli selliste sõnadegi algusse sügenenud, kus ta eesti murdeis ja üldkeeles puudub). Seal on antud minu meelest tõesti ilmekas pilt õnnest, kes on nagu armas ema, andes mett süüa, aga õnnetus, vana kade, raputab mee peale soola! Või jälle pealkirjata, viierealine pilt saajaprotsendilisest elust, kuhu mahub kõike — head ja halba, tervist ja haigust, magusat ja kibedat. Üpris noorena õnnetult surma saanud Jāņiltki on üks luuletus — nüüsiis võib öelda, et tegemist on teise dünastiaga Printsida kõrval.

Muidugi jääb vist igavesti liivi esiluuletajaks Kõrli Stalte — Ire (läti keeli Mazirbe) köster ja organist, kes on ka ainsana avaldanud omaette luuletuskogu. 1924. aastal Eestis trükitud raamatukese õnnelik omanik olen juba vist üle 20 aasta — sain selle nagu mitmed teisedki raamatud kingituseks Aleksander Looritsalt, Oskar Looritsa vennalt. Võib pidada mõistetavaks, et suurima arvu luuletustega on antoloogiasgi esindatud

K. Stalte. Nende hulgas küll praktilise otstarbega, lauldavate laulude saamiseks mõeldud tõlkeid ja uusi sõnu tuntud viisidele, hümne ja lipulaule, kuid ka liivlaste ajaloo ainetel on ta kirjutanud. On armsaid loodusluuletusi nagu "Päva" (Päike), on elutarkuse sõnastusi, kuid K. Staltele omasemad on vist nukrameelsed mõtisklused. Tema saatuses kajastub jälle üks Baltikumi kõigi rahvaste saatusetüüp — ta suri Saksamaal pagulaslaagris. Tema tütar Margarete, kes edendas isa kõrval liivi kultuurielu koorijuhina, ei kirjutanud luuletusi, vähemalt liivi keeles, kuid mängis klaverit — ja see on kajastunud suurema hõimurahva, soomlaste luules. Temast on kirjutanud folklorist Martti Haavio (luuletajanimega P. Mustapää). Vastav luuletus on muide tõlgitud liivi keeldegi, kuid see elab ühtlasi tänini Soome luule- ja liivisõprade mälus, nagu olen ise võinud kogeda.

Kuid teine soomlane, keeleteadlane, väsimatu välitöötegitaja sealjuures, Emakeele Seltsi asutaja jne jne Lauri Kettunen kirjutas ka liivikeelseid luuletusi. Nüüd võikski kohe märkida, et peale tema on antoloogias veel kaks mitteliivi päritoluga autorit — juba kõne all olnud Oskar Loo — kes liivi kirjamehena kasutas pseudonüümi Väldpää, mis õieti oli liivlaste antud hüüdnimi — ning lätlasest liivi-sõber Laimons Rudzītis. Autorite teise marginaalse rühma moodustavad liivi päritolu, kuid oma esivanemate keelt peaaegu või üldse mitte valdavad Uldis Krasts ja Baiba Damberg — ning lõpuks justkui sünteesina Valt Ernštreit, kes on noore inimesena liivi keele kõnes ja kirjast ära õppinud ning nüüd 25-aastasena ka lõpetab enda koostatud ja järelsõnastatud antoloogia oma luuletusega. See on hällilaul — üks ei-tea-mitimest raamatus, mis aga igal juhul ei kuulu enam n-õ koduloolise kirjanduse valdkonda, vaid on teise Kristuse-järgse aastatuhande lõpu elutunnetusega mõtisklus.

Kahest praegu elavast liivi emakeelega autorist ühega — Poulīn Kļaviņaga — olen ise mõnel korral kokku puutunud, Vaid-külas, tema kodukülas, ja Riias, ning ka lindistanud ta esituses mitmesugust rahvaluulelist ja -usundilist ainekku. Ajakirjas *Õva* nägin esimest korda ta luuletust. Kolm looduslaulu on leidnud koha antoloogiaski. Teine liivlane elab Soomes, ja temaga ma pole kohtunud muidu kui kirjasõna kaudu. See on Edgar Vālgamā, kellest pidi saama liivlaste emakeelne *pāp* ja kes õppis selle plaaniga teoloogiat Helsingis. Sünniaastat (1912) arvestades võib mõista, et ta ei pöördunud enam tagasi koduranda. Temast sai kauaks ajaks soome *pappi*, kuid liivikeelse kirjanduse ajaloo seisab ta ikkagi juba oma töö tõttu Uue Testamendi liivikeelse tõlke juures. Antoloogias on temalt pikem programmiline luuletus Liivi emale — eks ikka selle moraaliga, et lastele õpetatagu vanemate keelt.

Ja nüüd Pētõr Dambergist, kes oleks möödunud aasta 9. aprillil 1999 saanud 90-aastaseks. Ta oli kahtlemata juba Teise maailmasõja eelse, aga seda enam Vene aja liivluse keskseim kuju. Mispärast ta vangilaagrisse sattus, ma täpselt ei tea. Küllap oli süüdistus natsionalismis — aga ehk siiski mitte liivi, vaid läti omas. Olles kooliõpetajana Läti Vabariigis töötanud, võis ta sellise süüdistuse nagu muuseas kaela saada. P. Damberg oli muide hästi ära õppinud eesti keele, nii et võis olla üheks kaasautoriks liivi vanasõnade teadusliku väljaande koostamisel. Ka mina sain temalt suurt abi uute teadete näol liivi pühade ja tähtpäevade kohta. Temast kiirgas erilist väarikust. Antoloogias on P. Dambergilt mitut laadi luuletusi. Nagu K. Stalte ja teisedki, üritas ka P. Damberg anda lisa liivikeelsete lauldavate laulude repertuaarile — näiteks “Kas tündõd mõd” (Kas tunned maad) kuulub sellesse rubriiki —, samuti on programmilist rahvuslust, aga leidub ka üks rahvapärimuse värsistus (“Kui Kuolka nana um suggõn”, mille aluseks on tuntud muistend vanapaganast, kes peab katkestama kikka laulu peale sillaehituse Kura maalt Saaremaale), on pühendusluuletusi Liivi kultuuriinimestele. Üks neist on 19. sajandi kirjanduse tõlkija, mässuline Nikā Polman. Ühes artiklis on P. Damberg muide kirjutanud enda esivanematest ja selgub, et nendegi hulgas on olnud mässajaks peetuid. Mässaja on pidanud oma südamele olema igaiüks, kes on üritanud ja üritab liivikeelset kirjandust luua, aga mitmed antoloogias esindatud 22-st on seda veel iseäranis olnud. Luuletuse on P. Damberg pühendanud ka oma kaasaegsele Hilda Cerbach-Grīvale. Viimane kutsub üles: “Ärgē kustuge, laulud!” Olgu nimetatud, et raamatus on ka Pētõr Dambergile endale pühendatud luuletusi.

Veel vähemalt kahele Bertholdile tahaksin antoloogia 22 autori hulgast eraldi osutada. Üks neist, 1905. aastal sündinud Artūr Benedikt Berthold vaatab pildilt vastu tõelise härrasmehena — ja tõepoolest, kapteni pojana oli juba ta lapseõlv muretum kui kasvõi neil, kes kaluri pojana suuri vaevu võitlesid kapteni- või kooliõpetajapaberid kätte. Igatahes on ta pärast gümnaasiumi lõpetamist siirdunud Ameerikasse, järele oma isale. Ühendriikides õppis ta raamatukoguteadust ja jäi sinna surmani. Ainus luuletus antoloogias on vabavärsiline “Kaupo laul”. Kunagi — olin seda luuletust lugenud liivi lugemikust — rääkis sellest Pētõr Dambergiga, sest mulle luuletus meeldis. Võib küll olla, et Kaupot on kujutatud liigagi uusaegsena — pietistlik-rahvusromantilise mehena, aga ega me 700 aasta taguse inimese hinge ikka kuigi täpselt kujutada ei oska. Igatahes tuntuim liivlane lükkab seal tagasi süüdistuse reetlikkuses ja kinnitab, et tal on meeles olnud kogu aeg kaks: Ristilõõdu ja oma rahvas. P. Damberg avaldas kahtlust, kas Artur B. Berthold ise

liivi keelt nii palju oskaski, ja oletas, et keegi teine on algselt läti keeles kirjapandu liivi keelde tõlkinud. Sellisel juhul olnuks ta esimesi, kes oma liivi hinge läti keeli avas. Pidasin vajalikuks P. Dambergi vaate siin paberile panna, kuid küll tahaks siiski uskuda, et kapteni poeg iseenda vanemate ja Kaupo emakeelt oskas!

Teine raamatus esindatud Berthold on jälle inimene, kellega viimaste liivlaste isiklikel sõpradel on seotud erilisi mälestusi. Fotol on teda kujutatud hästi noore mehena, aga minule oleks meelepärasem olnud vanaea pilt, sellest ajast, kui tal aastaid juba üle 70. Midagi pole parata, mingi väline karakterne joon võib olla vahel juba lapsenäos, aga vana nägu jutustab üldiselt palju rohkem. Alfons Berthold oli pärit Vaidküla kuulsast Zuonkõ talust — aga poolte liivi rahvajuttude tegelane on “vana Zuonkõ”. Suurepärane jutustaja oli Alfons, ilus oli ta kodukoht. Jääb meelde, kuidas kord Alfons jutustas, mina lindistasin — ning Zuonkõ talu must kutsikas näris laua all oma nõelteravate hammastega mu jalga. Mul oli kõdi ja ajuti koguni valus, kuid ma ei teinud välja, et mitte jutustamist häirida. Küllap Alfons, kes oli harjunud minusugustega, oleks teinegi kord sama ilusasti rääkinud, aga tal polnud ju ka aega — ta pidas veel vanas põlves üksinda elades loomi ja need tahtsid viisipäraselt talitada. Alfons Bertholdil oli kaval ja headust kiirgav naeratus — nalja- ja usumees ühtaegu. (Muide on liivlaste konfessionaalne pilt olnud väga lähedane meie lääneranna ja saarte omaga — kõigepealt poliitiliselt suunatud ulatuslik üleminek luterlusest õigeusk, seejärel baptismi ulatuslik levik. Sikrõgi külas oli veel minu esimeste sõitude ajal baptistide palvela.) A. Bertholdi luuletusi on Eduard Väveri korduvalt avaldanud *Femmo-Ugristicas*, siinsesse antoloogiasse valitud räägivad oma külast, tammest, mida mäletavad küll kõik Vaidkülas käinud, leidub ka etnograafiline jaaniõhtu-pilt ja mõistujutulik lugu laisast poisist, kes oma kodust viib teise talusse kirju punahabeme — suure laulja, et see varahommikuti tema asemel ärataks pigem teisi.

Liivi keelt emakeelena oskajate arv on kahanenud sõrmedel ülesloetavaks, aga end liivlasteks pidajaid jätkub kindlasti järgmisse aastatuhandesse paras kogu. Kes teab, võib-olla pole viimane liivlane veel sündinudki. Alles mullu kevadel nägi ilmavalgust poisslaps Karl Oskar, kes Staltele nime edasi kannab. Oskar Loorits ruttas kindlasti ajast ette, kui ta juba enne Teist maailmasõda pealkirjastas oma raamatu *Liivi rahva mälestuseks*. Peaks ainult jätkuma tõsist hullust liivi päritoluga noortel! Ja meil peaks jätkuma poolehoidu neile, ja kainet aru tunnistamaks endale, et mingeid suurrahvakomplekse liivlaste, vepslaste, tagatipuks maride ja udmurtide suhtes põdeda on tobe. Suur maailm

ei tea meist nagunii midagi, olgu meid alla miljoni või veidi-veidi üle, olgu meid 12 000 või ainult 12. Niisugused asjad hiiglasi ei huvita.

Kristi Salve

IMELIKULE NÄIDATAKSE REHKENDUST

Eesti 21. sajandil: Arengustrateegiad, visioonid, valikud. Koostanud A. Oja, toimetanud A. Raukas. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1999.

Säästev areng (*sustainable development*) on aastatuhande lõpu konjunktuursemaid poliitilisi kõlksakaid ja rahvusvaheliste finantsorganisatsioonide rahakottide raudu lahti ehmatav oksüümoron. Usk säästva arengu võimalikkusesse on vana ja väärrika progressiusu jehovismimaiguline haru, mis kuulutab, et (majandus)tiiger ja õhvake (looduskeskkond, keda siia maani on tiigriks ohverdatud) söövad kord aasal külg külje kõrval rohtu. Säästlikkuse nõue tuleneb XX sajandi ränkadest keskkonnaprobleemidest ja ressursside nappusest kasvava inimkonna vajaduste rahuldamiseks. Arengu all peetakse silmas eeskätt majanduskasvu, mis on kujunenud turumajanduse kriitikaväliseks eesmärgiks iseeneses. Turumajanduses kui sellises ei ole ühtki ideaali ega arengueesmärki peale pideva majanduskasvu, piiramatut kasv ei ole piiratud ressursside puhul ökoloogide väitel võimalik. Turu mõte on ekspansiiivne turg ise: tarbida-toota-osta-müüa-vahetada homme rohkem kui täna, turumajandus on nagu jalgratas — kui pedaale ei sõtkuta, kukub ta pikali. Et ühtki toimivat alternatiivi turumajandusele ei ole teada, dikteerib turg poliitilisi ja mõttemänge — basaar katsub hambaga iga meie senise väärtuse münti ja kuulutab osa neist maksusetuks. Majandus ja maailma rahvastik kasvavad vääramatult ning kõik soovivad elada paremini või vähemalt rabelda lahti vaesusest, kuid ressursse ei ole selleks piisavalt — kuidas siis toimida? Poliitiline vastus on lihtne — areneda säästvalt.

Tõika, et elamise vaeva vääriva keskkonna säilitamine nõuab senisest enam jõupingutusi, ohvreid ja loobumisi, on tunnustatud üldiselt. Ehkki seda deklareerisid lahkesti peaaegu kõik riigipead Rio de Janeiro 1992. aastal, on säästliku arengu ideoloogia jäänud enamasti konverentsitarkuseks. Rio kokkulepete vaimu on tänase maailma askeldustes sama vähe kui Viru vande meelelaadi praegusel Eestimaal, tippkohtumise tähtsaim dokument — Agenda 21 — ei ole sellele alla kirjutanud

riikidele legaalselt siduv. Mida enam on valitsuste ees ränki probleeme, seda selgemini ilmneb, et ühepäevaperemehelike liigutuste lühiajalised intressid on valitsemisperioodist kaugemasse tulevikku suunatud arengukavade pikaldaselt valmivatest viljadest magusamad — valijad haaravad aplamalt selliseid lante nagu *töökohtade loomine, välisinvesteerijate kaasamine või infrastruktuuri loomine kui rajatava süvasadama keskkonnamõtjude minimeerimine või maksusoodustuste andmine taastuvatest allikatest energia tootmisele*. Kui Rio kokkuleppe sõlmimisel toodigi ohvreid, siis majandustiigreid ohvrite seas igatahes ei olnud. President Bush keeldus USA nimel vähendamast süsihappegaasi emissiooni, sellele vastukaaluks ei pidanud Kolmanda Maailma maad võimalikuks võtta vastutust troopikametsade edasise hävitamise eest.

Lisaks poliitilise tahte puudumisele on teiseks põhjuseks, miks jutt säästvast arengust on jäänud formaalseks, küündimatus sulandada ellujäämise õpetust inimpraktika eri sektoritesse riiklike arenguprogrammide tasandil. Kõikehõlmavate säästliku arengu programmide koostamine eeldab selles osalevate generalistide põhjalikku harimist eri sektorite tundmises, analüüsi ja prognoose iga majandussektori jaoks eraldi ning lõpuks hästi koordineeritud ja piisavalt rahastatud sünteesiprotsessi, mis ühtlustaks ja seoks ressursikasutuse, säästlikkuse, oodatava hindade liikumise jms näitajate alusel erinevate sektorite poliitikad. Selle protsessi edukaks käivitamiseks on vaja head statistilist andmestikku majandussektorite senise arengu kohta, ülevaateid maailmas toimuvast ning minigisuguseidki esialgseid sektoriaalseid arengukavasid võrdlusvõimaluse tekkimiseks.

Endiste sotsialismimaade majandusest räägitakse kui ülemineku-majandusest, märkimaks tööka, et senist riiklikku planeerimis-, tootmis- ja jaotussüsteemi ei ole üleöö võimalik muuta tegusalt toimivaks turumajanduseks. Eestis on püütud valida võimalikult kiire arengutee: praegu toimib kaupade ja teenuste tootmine ja tarbimine juba täielikult turumajandusliku loogika kohaselt. Samas on ühiskond vähe kapitaliseerunud ning välja on kujunenemata paljud vanade turumajandusmaade sotsiaalse, majandusliku ja keskkonnakaitse reguleerimise mehhanismid. Seetõttu on tekkinud palju plahvatusjõulisi probleemi-depuntraid — olgu näideteks kasvõi põllumajandusliku tootmise kriis, transpordisüsteemi varisemine, regionaalse arengu ebahõlts, pikaajaline negatiivne iive, kuritegevuse, narkomaania või tuberkuloosi levik. Seesuguste ebastabiilsuse kollete olemasolu teeb mõistagi arengu planeerimise kesk väidetavalt käsilolevat tiigrihüpet keeruliseks, sest nende probleemide tulevane ulatus ja mõju on raskesti prognoositav. Nii ongi meil tulevikku vaadates eelistatud rääkida metafoorselt keelt. Sellised

metafoorid kannavad endas sageli inimeste tulevikuusku ja optimismi alalhoidvaid müüte ja toimivad positiivselt, kuid adekvaatsema eneseildi taastamiseks on vaja nende üle vahel ka lähemalt järele mõelda. Kui punase Hiina esimees Mao rääkis aatomipommist kui papist tiigrist, siis jäi selle metafoori mõiste meie kultuuris arusaamatuks. Ilmselt pidas Mao silmas papist draakonite ja tiigrite kujutisi, mida vanade võitluskunstide tundjad ja väega inimesed oma majade ette üles seadsid (analoogiliselt sildiga "kuri koer", mis on levinud siinmail). Põhimõtteliselt võis seda laadi papptiigri valmis joonistada ka väeti, kuid väega inimestele oli kujutist vaadates selge, et tegemist on blufiga. Oleme juba mõnevõrra harjunud mõttega Eesti tiigrihüppest. Kas me suudaksime varjata muiet, kui sama metafoori hakkaksid kasutama ka Läti ja Leedu?

Eestis on säästva arengu võimalusi hakatud uurima ÜRO arenguprogrammi rahalisel toel ning selle projekti raames tehtu võeti aastatuhande lõpul kokku raamatuna *Eesti 21. sajandil: Arengustrateegiad, visioonid, valikud*. See kireva ja ebauhtlase tasemega kogumik meenutab siiski pigem temaatilist koolialmanahhi, milles suur osa raamatu algusesse paigutatud liturgilisi tekste pärineb õpetajailt (ministeeriumelt või ametnikelt). Enamasti on selles osas tegemist sektoriaalsete arengukavade või ülevaadetega, mis on vähemasti erinevates majandusharude osas säästva arengu temaatikaga suhteliselt nõrgalt seotud. Põllumajandusele pühendatud peatükk (V. Rosenberg) näiteks ei ole suuteline ütleva, milline võiks meie põllumajandus ja maaelu välja näha viie ja kümne aasta pärast ning milliste vahenditega on see saavutatav. Energeetikale pühendatud peatükk (M. Koppel, Ü. Ruudi, V. Vares) toetub Riigikogu poolt kinnitatud kütuse- ja energiamajanduse pikaajalisele riiklikule arengukavale, mis näeb ette kasutada olemasolevate kärjäärde ja kaevanduste põlevkivivaru elektriyaamade majanduslikuks käitamiseks kuni nende amortisatsiooniaja lõpuni ning pakub välja nõrku stiimuleid taastuvate energiaallikate kasutuselevõtuks. Metsanduse osas (K. Karoles ja I. Etverk) hoidutakse targu lubatavate raiemahtude pikemaajalisest prognoosist, vaid 1996. aasta seisuga antakse selleks 7,8 miljonit m³. Säästva arengu põhimõttelisi võimalusi käsitleb V. Lahtvee, tarvitades loodusressursside kasutamisest rääkides keskkonnaruumi mõistet, mis praeguseks on maailma ökoloogide seas küllaltki tunnustatud. Selles käsitluses tuuakse ära kogu Euroopa jaoks ühtlustatud ressursikasutusmäärad *per capita*, mida loodetakse saavutada 2010. aastaks — ja need on õige radikaalsed (näiteks CO₂ emissiooni tuleks vähendada 1993. aasta tasemega võrreldes 64%, fossiilsete kütuste põletamist 47%, puidukasutust 44% ja vee kasutust 25%, taastuvat energiat tuleks seevastu suurendada 150%-ni). Eesti keskkonnanstrateegias ja

selle tegevuskavas (autoriks taas V. Lahtvee koos E. Kraaviga) on seda laadi eesmärgid mõnevõrra reaalsemad, kuid ilmselt takerdub nende gi saavutamise raha vähesuse taha. Täpsustatud ökoloogilise säästvuse mõistega ei taha suur osa arengukavasid, mis on muidu kenasti koostatud ja töötavad mõõdukalt majanduse ja hüvede kasvu, kuidagi haakuda.

Visioonid ja subjektiivsed mõtteavaldused on üldjuhul jäetud raamatu lõpuossa, kuid ka liturgilisest osast leiab ühe neist — A. Keskpaiaga koostatud Eesti üleriigilise planeeringu aastaks 2010, mis on tehtud Tuleviku-uuringute Instituudis. See tekst on juba selgelt üles ehitatud metafooridele ja selles vaetakse eeldusi ja võimalusi, kuidas Eesti kui Ülevedaja (mõeldakse transiitkaubandust) võiks välja mängida Suure Slämmi (saada infotehnoloogiliseks imeriigiks). Sihiseade on tähelepanuväärne, seda enam et kogumiku mitteformaalses osas teeb M. Strandberg küllaltki õigustatult Eesti innovatsioonialase tegevuse maatasa. Kogumikku mahub veel maakultuuri järele õhkavat rahvusromantikat (A. Kasemets), maailmalõpuvisioone, haridusjuhtide (G. Aher) magedavõitu kinnitusi, et Eesti hariduspoliitika vastab täielikult Euroopa nõuetele, M. Strandbergi, A. Oja ja teiste tulevikumuinasjutte, unistusi tavatust Eestist, järjekindlusetut euroskeptitsismi ja palju ilusaid joonistusi, muude hulgas ka peaminister M. Laari oma. Kuidas sellest kõigest korralik Agenda 21 kokku suudetakse panna, on raske ette kujutada, sest saavutamata on nii kokkulepe säästlikkuse mõiste kohta kui ulatuslikum üldistatuse tase üldse. Jääb üle korrata vaid Mart Laari sõnu tagakaanelt: “Jõudu meile selleks tööks!”

Rein Kuresoo

EDITORIAL NOTE

We start our present issue with the preface to the 1545 edition of Martin Luther's writings in Latin. The initiator of the Reformation describes the period from 1517–1521, including the indulgence dispute, until Luther's excommunication in 1520 and outlawry in 1521. The preface also includes Luther's thoughts about the primacy of the Pope and *iustitia Dei*. This is the piece of writing where Luther explicitly recalls the events connected with the beginning of the Reformation. Therefore, namely this source has been used for countless times to date and localise the theological breakthrough and to define its content. Urmas Petti, DD, gives an overview of the history of research of Martin Luther's life and spiritual legacy. In greater detail he acquaints us with the problem of reformational discovery. This subject area in the studies of Luther's earlier thinking can be summarised into three problems: when and how did the presumable theological breakthrough take place; what is the focus of all the further reformational theology, and what is its actual content? After which point in Luther's biography can we speak about the essential difference of his teaching from medieval theology, the formation of his idiosyncratic "reformational" theology? What are its original features that we cannot meet in the medieval tradition prior to Luther, in his contemporaries... or maybe even later?

Astronautics doubtlessly is one of the greatest achievements of humankind in the 20th century. Spending on it has been fantastic, forming separate chapters in the budgets of greatpowers. The US allocates about 1–2% of the federal budget to this area annually. During the last half-century a number of scientists, politicians and public figures have delivered passionate speeches in favour of or against space flights. Uno Veismann, senior researcher at Tartu Observatory and associate professor at Tartu University, discusses the aims of conquest of space. They can be grouped under

five main themes: utilisation of cosmic space in the interests of humankind's future, scientific research from outer space, military purposes, fields of technological and economic use (photography of the Earth's surface, communications, transport, etc.), prestige and leadership in scientific and technological progress.

The theme of the article by physicists Madis Kõiv and Piret Kuusk is time, first and foremost from the viewpoint of non-relativistic quantum mechanics.

In the belles-lettres section we publish a selection of poems by Kristi Salve, researcher at the Estonian Literary Museum. Her poems take inspiration from Livonia — the country and its language.

Towards the end of the 20th century the traditional threats to liberty do not seem so menacing as before. Nevertheless, the future of liberty is by no means secure, claims Richard Pipes, professor of history at Harvard University. Liberty is still in danger, although the threat comes from a different and novel source. Nowadays the main threat to liberty is not tyranny but equality — equality that means equal pay. According to Pipes, proprietary rights are more fundamental than civic rights. However, the field of application of proprietary rights has consistently narrowed. The category of "civil rights", on the other hand, has incessantly broadened. It has come to include the demands of any groupings — women, minorities, the disabled, etc. — for goods and services their fellow citizens have to pay for either by yielding some of their rights or paying the bills. If we do not defend proprietary rights with painstaking care, we may easily end up in a regime that, although not tyrannical in its customary meaning, is far from being free.

Professor emeritus of York University Vello Sermat, who is of Estonian origin, discusses the manifestations of social and moral degradation in Western industrial countries during the last thirty years. He also points to the possibilities of ethical improvement. He treats at greater length some works by Estonian writers and artists that he considers vulgar.

Grand Prince Alexander Yaroslavich Nevsky has been the subject of a great number of writings expressing entirely contradicto-

ry opinions about him. Anti Selart, lecturer at the Department of History at Tartu University, examines the reception of the grand prince in academic literature as well as in publicist writings. The reader can meet at least two Alexander Nevskys. On the one hand, there is Alexander Yaroslavich, an outstanding personality in strife-split 13th-century Russia. It is hardly possible to treat him otherwise as one of the many princes interested in possibly stronger power; his deeds and choice of allies were directed by the actual dynamics of power. His objective was to come to power and to rule, not an abstract principle like saving Russia, hatred for Germans, etc. An utterly different character is the saint — Orthodox or Communist but primarily nationalist. This is the Alexander Nevsky who was born in the last third of the 13th century, became great in the middle of the 16th century and acquired real national significance and resonance in the 18th–20th centuries.

Between 1940 and 1952 several extensive deportation campaigns were carried out in the Baltics and the western regions of the then Soviet Union. According to the official data of the security authorities, more than 618,000 people were deported to Siberia (49,000 among them were arrested). *Akadeemia* publishes a selection of documents on the largest deportation operation that hit Estonia in March 1949. The operation's code-name for all the Baltic republics was *Priboi* (Breakers).

Enn Sarv, a former political prisoner of Hitler's Reich and the Soviet Union, goes into more detail about the deportations the Soviet occupation forces carried out in Estonia in March 1949. The direct victims of the atrocity were 22,000 people from among the indigenous population of Estonia. About three quarters of them were women, children and the elderly. The first aim of the action was the complete destruction of Estonian farming by violent expropriation and deportation of the class of landowners and their descendants. The second goal was suppression of armed and any other resistance through deportation of freedom fighters' families and their alleged supporters. Thirdly, the whole occupied nation was to be suppressed into a state of infirm obedience and helplessness. As the further course of events showed, the first aim was achieved; the second and the third, however, remained unattainable. The active and passive resistance of the Estonian

Editorial note

people persisted in various clandestine and open forms until the late 1980s. Then it burst into nation-wide mass movements. These, applying all kinds of legal and democratic means and the support of the international public, achieved the restoration of the Republic of Estonia in 1991 and the withdrawal of Russian troops in 1994.

In the section of book reviews Kristi Salve browses the anthology of Livonian poetry and Rein Kuresoo, member of the committee of the Estonian Nature Fund, criticises a collection of Estonia's 21st-century development plans.

The issue ends with Part 3 of the metaphysical contemplation *Was ist des Esten Philosophie* by the Estonian writer and philosopher Madis Kõiv.

What is time?

Madis Kõiv, Piret Kuusk

McTaggart (McTaggart, 1908) propounded the idea that the positions of events in time are given to us in two different ways: (A) as the motion of time from the future through the present into the past and (B) as a temporal sequence that allows us to say which of the two events happened "earlier", which "later", and which were "simultaneous". McTaggart called these two sequences of events respectively the A-series and the B-series. As time is directly given to us only in the form of the present moment, the A-series should be considered essential for defining the time.

Physical time, i.e. time themed on the basis of physics, can be viewed on the basis of the B-series. Physics measures the B-series. In its essence, physics is a teaching about measuring, which acquires its extreme form in quantum mechanics. The subject of this piece of writing is also quantum mechanics, to be more exact, non-relativistic quantum mechanics. Relativistic problems of time are a "philosophically" simpler case as the special theory of relativity gives us a universal clock, a universal measure — the maximum speed c of spread of physical impact. The quantum of a massless field (a photon, for example) is the carrier of this speed in all inertial systems.

Time can be nothing else but what can be measured by a clock constructed from this field, i.e. what these clocks show.

Time and energy are dual "quantities". The special connection between them was known in classical physics already. We can see this duality most clearly in the Hamiltonian presentation of mechanics, where kinematics has been determined by change of impulse p and position q in phase space (p, q) . Energy H causes in it a temporal shift:

$$\{H, A(p, q)\} = \dot{A} . \quad (1)$$

However, nothing prevents us (at least for the time being) from saying: time T executes a shift in energy, and this assertion can be presented mathematically in the following form:

$$\{T, A(p, q)\} = -A' . \quad (2)$$

If (1) and (2) are valid, then naturally $\{H, T\} = 1$. This expresses the duality of time and energy that we mentioned.

In system (1) time t occurs as a parameter and energy H as a (dynamic) function $H(p, q)$ of kinematic quantities p and q . (We are not going to complicate our present treatment with a case where H depends explicitly on parameter t .) In system (2), on the contrary, energy H occurs as a parameter and time T as a dynamic function $T(p, q)$ of kinematic quantities p and q .

(Here, too, we are not going to complicate the treatment with the case where T explicitly depends on the energy parameter η .)

We ask: what should the classical dualism of energy and time that results from equations (1) and (2) mean? Or in an even more general way: what actually makes energy different from time? On the level of equations (1) and (2), their only difference seems to be that one of them is described by one dynamic function $H(p, q)$ and the other by another dynamic function $T(p, q)$. But the most essential difference remains entirely elusive for physics. That the time is something in the case of which it is sensible to speak about McTaggart's paradox, and energy is something in the case of which the analogous paradox is senseless. Physics comes in only after the paradox has been solved and one choice (for the reality of B -series) has been made. But then the difference between time and energy remains an entirely "occasional" circumstance, unobtainable for the theory of physics. The temporality of time is introduced outside physics.

In non-relativistic quantum mechanics (in the sense mentioned) time is a standard classical parameter through which the evolution of quantum state is described by means of Schrödinger equation. However, it is possible to construct quantum mechanical operators on the basis of dynamic

functions (e.g. according to Dirac's rules of quantisation). Then a new possibility for differentiation emerges: if the energy operator is self-adjoint, then the corresponding time operator is not. Operator $\hat{T}$, dual with the chosen $\hat{H}$, does not represent the observable of time with the same sharpness as the energy operator represents its observable. We said: quantum mechanics is a theory of measuring to a greater extent than classical physics. This means that quantum mechanics is not orientated to pure mathematical values but to real measuring results. Quantum mechanics is mechanics in the context of actual measurements. If quantum mechanical formalism says that, within the formalism, there is a fundamental difference between mechanics given by $\hat{H}$ and mechanics given by $\hat{T}$, then it says more than the classics, namely that mechanics given by $\hat{H}$ and mechanics given by $\hat{T}$ are determined by different contexts of measurements which are not transferable to each other, although the (classical) picture of pure mathematical values would permit it. It is obvious that the measuring context mechanics given by $\hat{H}$, i.e. measuring according to the flow of time, is realistic, as it is in harmony with our primeval (grammatical) experience of time. It is also obvious that the measuring context according to mechanics given by $\hat{T}$ is not realistic, neither is it in concor-

dance with our primeval experience of time. We cannot "stay" in a given moment and carry out experiments along the paths of energy flow.

Thus, if quantum mechanics says that, within the theory, the picture based on $\hat{H}$ is better ($\hat{T}$ is a more defective operator than $\hat{H}$), does it not refer to our primeval (grammatical) experience then? We can take another (risky) step: if we show that formally (purely mathematically) quantum mechanics allows us to solve a problem with the energy operator $\hat{H} = (2m)^{-1}\hat{p}^2$ (and, naturally, with several others as well), but does not allow us to solve problems with the energy operator $\hat{H} = \frac{m}{2}(\hat{q}\hat{p}^{-1} + \hat{p}^{-1}\hat{q})$ and thousands of others, perhaps it has also told us something about what time is. It says: if, for example, energy is $(2m)^{-1}\hat{p}^2$ and time is $\frac{m}{2}(\hat{q}\hat{p}^{-1} + \hat{p}^{-1}\hat{q})$, then we are in a world where it is possible to conduct real experiments.

Alexander Nevsky: Notes on the posthumous career of a holy grand prince

Anti Selart

Grand Prince Alexander Yaroslavich (c. 1220–1263) is one of the most prominent figures in 13th-century Russian history. He defeated occidental armies in the battles of

1240 and 1242; his policy of reconciliation with the Tartars led to the ultimate consolidation of Tartar supremacy in Russia.

In the monastery where he was buried (Rozhdestva Bogorodicy in Vladimir) the grand prince was elevated to the status of a saint soon after his death. Elsewhere in Russia he was, for the time being, extolled as a secular hero. In the first half of the 15th century he acquired the surname Nevsky. In 1547 the grand prince was officially canonised to be worshipped all over Russia. Now he was directly used in the interests of the current policy in order to glorify Ivan Groznyj's military attacks against Kazan, Astrakhan and, particularly, Livonia. Peter I made him eventually one of the official saints. During the Northern War, by the emperor's order, his worship was rearranged. For example, it was forbidden to depict him on the icons as a monk as earlier — the Swedes were won by force of weapons, that is, with the help of a warrior saint.

Since the second half of the 19th century, when the tsarist government undertook Russification of the Baltic provinces, Nevsky increasingly acquired the aura of an anti-German saint. A convincing proof of this is Alexander Nevsky Cathedral in Tallinn, which, with its politically biased paintings, was to serve as a symbol of Russian supremacy.

Summaries

After the revolutions the attitude to Alexander as a saint and representative of the feudal class turned negative. A breakthrough occurred in the late 1930s, when, with the new upsurge of Russian chauvinism, the grand prince became a historical hero again. His cult followed direct instructions of the authorities. Three events had a lasting influence on the veneration of Alexander. In 1938 the official translation of a quotation from Karl Marx was published where he glorified Alexander Nevsky. In 1938 Sergei Eisenstein completed an overtly anti-German film about the grand prince, and in 1942 the 700th anniversary of the Battle on the Ice happened to coincide with the Second World War. Namely since then the extolment of Alexander Nevsky in Russian historical lit-

erature has gone beyond any measure. The secular chauvinist formulations in Marxist terminology are actually based on 19th-century spiritual literature. On the other hand, the war-time German press also made use of the anniversary of the Battle on the Ice in its anti-Russian propaganda.

Since the changes in the Soviet Union in the 1980s the voices calling for objective study of the grand prince as a historical person have remained in the minority. Mostly the literature dealing with Alexander merges intolerant Orthodox religiosity, Great Russian chauvinism and seemingly Marxist concepts elaborated by Soviet historians. Present-day Russian school-books of history show the personality of the grand prince in the same way.

---

*WAS IST DES ESTEN
PHILOSOPHIE*

Metafilosoofiline mõtisklus

Madis Kõiv

III

(Väljavõtted vihikutest T121–T125.)

Kuid küsime enne teise küsimuse: Kas on mingi "juhtum", mil tuleb tuumast rääkida kui filosoofiast? Tuum võib mõnel juhul saada isamaaks, mõnel juhul filosoofiaks?

Riskantne tees, kuid mis järgneks, kui võtaksime seda tõsiselt?

Sel juhul tuleks küsida ka seda: kumb on "enne", kas filosoofia või isamaa?

Banaalselt võttes näib olevat vastus lihtne: sakslasel "enne" filosoofia, eestlasel "enne" isamaa. Kuid see vastus on ilmselt väär ja ka küsimus ise pole palju väärt.

Kuid vaatame siiski asja lähemalt.

Vaterland ise muudab ennast, kuigi tuleb silmas pidada just seda, mida 1813 selle sõnaga mõteldi, nii et raske on ütelda, kuivõrd võib *Vaterland*'ina võtta näiteks Saksa-Rooma riiki.

Pealegi, kui vaatame saksa filosoofia küpseks-saamise kohana Königsbergi, siis mis on temal tegemist *Vaterland*'iga, ükskõik mis tähenduses seda siis võtaksimegi?

Kas Königsbergis oli enne filosoofia või *Vaterland*? Totter küsimus, kuid temaga käivad kaasas mõned sugugi mitte nii totrad nüansid.

Mis oli Königsbergis (näiteks) aastal 1785? Filosoofia; aga *Vaterland*?

Muidugi oli olemas mingi *Vaterland*'i eelkuju, oli *die deutsche Zunge* — näiliselt peaaegu kõik nii nagu 1813. Sisuliselt ometi palju erinevusi.

Mis peasi, filosoofia on ka varem olemas ja ainult selle varajasema tõttu sünnib uus — kriitiline. Oluline on Ch. Wolff'i osa kujunemisloos, kuid algust võib venitada kaugemale — Leibnizini välja, aga siis kaob seos keelega.

Kuid võibolla on just seda seose kadumist oluline vaadata, sest *Vaterland*'i ja filosoofia küsimus tuleb just siin sundivalt esile.

Filosoofia keel ei ole see keel, millega "*Vaterland*'ist" räägitakse. Seega kombinatsioon Ph&V ei saa olla see miski, mida keel peab rääkima, et olla — Leibnizi juhtumil mitte. Seda vähem saame teha järgmist riskantset sammu ja need kaks, Ph ja V, samastada. S.t väita, et leidub aspekt, kus rääkimine

Vaterland'ist on tegelikult rääkimine filosoofiast (või filosoofia rääkimine) ja vastupidi, kuid see aspekt tuleb meil siiski leida.

Leibnizi ajal pole *Vaterland* veel see, mille jaoks selline aspekt leidub. Ta ei nõua veel seda, pole "jõutud" selle nõudmiseni.

Kas 1813. aastal, kui küsimus *was ist des Deutschen Vaterland* tuli laulus lauldavaks, o l i see aspekt j u b a olemas? Kas selle meie kriitilise küsimuse küsimisele tulek laulus just seda tähendabki — nüüd on see aspekt olemas ja sellepärast on küsimus vältimatu?

Ma ei mõista sellele ometi vastata.

Vaatan uuesti "Leibnizi juhtumit" — mil aspekt veel puudub. Mis filosoofia see üldse on, kas võib selle kohta ütelda (jättes *Vaterland*'i kõrvale) — saksa filosoofia?

Nii seda ometi üteldakse, võibolla mitte Leibnizi enda, vaid pigem Wolffi pärast.

Kuid küsime üldisemalt: Kas ikka tuleb rääkida *X*-filosoofiast? Kas filosoofial "endal" ei ole täit tähendust ilma selle lisandi, *X*-ita?

Kuid kui ikkagi *X*-filosoofia, kas siis ka *X*-keel ja selle "järel" *X*-land?

X-land võiks olla *Vaterland*, aga ka näiteks *Abendland* (ja siis *die Abendländische Philosophie*). Kuid ei pruugi üldse olla ... *land*, võib olla "kiriku-", "skolastika-" jne, kuigi sel juhul küsimus vahekordadest muutub komplitseeritumaks.

Kuid pole mõtet arutlust ette komplitseerida. Küsime siis lihtsalt — kas ilmtingimata *X*-filosoofia? Muidugi, alati on võimalik rääkida *X*-filosoofiast kui lihtsalt filosoofiast, unustades eesliite "*X*", mitte sellepärast, et ta oleks tähtsusetu, vaid sellepärast, et ta on liiga tähtis, ta ei tunnista enda kõrval ühtegi *Y*-filosoofiat ja räägib endast kui filosoofiast *schlecht-hin*. Kuid me ei pruugi s e d a hoiakut aktsepteerida.

Küsi, kas on mõtet rääkida saksa filosoofiast, kui see ei ole vaba ei prantsuse ega inglise omast? Kui filosoofia ajalugu käib läbi kõik ja segiläbi pealegi? On enam-vähem mõtet rääkida vaid õhtumaa filosoofiast?

Kuid pidagem meeles — kogu meie arutluse taga seisab *autokraton*'i mõiste. *Autokraton* on see, mis määrab.

Meenutanud seda, jätan esialgu siiski *autokraton*'i kõrvale, ja juhin tähelepanu asjaolule, et sakslased ise räägivad oma,

saksa filosoofiast ja mingis väga olulises mõttes on näiteks Schelling, Fichte, Hegel saksa filosoofid. Vähemalt niivõrd, kui nad on oma keeles kinni — juhul, kui oma keele asemel hakkab nende sõnu rääkima keeletu inglise keel, on asi juba midagi täiesti muud, ja kogu jutt tuleb algusest peale teisiti organiseerida.

Leibnizist saksa filosoofia kontekstis rääkida on ometi kahtlane. Me nimetame teda “ratsionalistiks” ja vaatame — traditsioonikohaselt — koos Descartes'i ja Spinozaga.

Mida tähendab “vaatame koos”?

Koos loovad nad konteksti, milles nad on mõistetavad; koos loovad nad selle *X*-i, mille puhul saab neist rääkida *X*-filosoofia filosoofidena.

X iseloomustab antud seoses *autokraton*'it.

Kuid hoidudes veel veidi aega *autokraton*'ist rääkimast, vaatame uuesti *X*-jada: *X*-filosoofia — *X*-keel — *X*-land.

Kui tähendame ümber nii, et:

X-filosoofia nimetab ratsionalismi,

X-keel nimetab ladina keelt,

X-land nimetab Euroopa kontinenti,

võib jada ka selles kontekstis sisu anda, küsitav on ainult, kuivõrd on sel sisul sisu.

Kogu asi koondub tegelikult kahe raskuspunkti — Inglismaa ja Prantsusmaa ümber. Me vaatame teist raskustsentrit. Räägime mõttes “laiendatud Prantsusmaast”. See laiendatud Prantsusmaa oleks siis *X*-land ja vastav filosoofia laiendatud prantsuse filosoofia. Mis oluline, me leiame jälle omavahel seotuna “land”, “keel” (keel on kas prantsuse või ladina keel) ja “filosoofia” —, mille taga on teatav *autokraton*.

Küsime, kas “land’il” on mingi *s a a t u s*, mis on seotud teise kahega nimetatud kolmikus?

Antud (ratsionalismi) näites on ta saatus see, et ta jaguneb peagi erinevateks isamaadeks.

Teeme hüppe ja vaatame sajand hiljem Königsbergi, vaatame ka Pariisi sajand hiljem ja räägime “saatusest” Rousseau-Kanti kontekstis. Mis tähendus on siin keelele? Kas “land” on oma kohalikkuses süvenenud? Kas mõte on hakanud enam kohasse kui pinda juurduma?

Sajand hiljem on ladinakeelne filosoofia kadunud nii Pariisist kui Königsbergist, kuigi iluasjana käibib veel siin ja seal.

See, et ladinakeelne filosoofia kaob, midagi ju ometi tähendab. Midagi tähendab aga ka asjaolu, et 20. sajandil sünnib see ingliskeelne filosoofia, mil pole vähimatki seost *Vaterland*'iga, ükskõik kuidas seda ka võetaks.

Kuid vaatame enne esimese tähendust: Kas sellega, et Kant kirjutas oma kriitikat saksa keeles, on midagi olemuslikku muutunud ka filosoofias endas?

Miks ta üldse kirjutas saksa keeles, kui ju üteldakse, et ladina keel oli ainus keel, mida ta veatult oskas? Saksa keeles kirjutas ta vigadega. Kas sellepärast, et Ch. Wolff oli loonud keele saksa filosoofia jaoks ja nüüd oli tema olemasoluks vaja seda midagi, mille tõttu ta on?

Nüüd aga oli ka juba lugeja saksakeelse filosoofia jaoks. Ülikoolid saksastusid, filosoofialugejad saksastusid. Ja üldse: on olemas saksa lugeja ja saksa kirjandus.

Võibolla on Goethe siin oluline, võibolla Lessing. Kui nii, siis on tõesti mõtet rääkida *Vaterland*'i tulemisest. Kanti filosoofia langeb saksa kirjanduse üldisse konteksti.

Lessing (1729–1781), Wolff (1679–1754), Klopstock (1724–1803), Gellert (1715–1769), Gottsched (1700–1766), Herder (1744–1803), Goethe (1749–1832), Kant (1724–1804). Sellesse ajavahesse kuuluvad ka muusikud — Bach, Händel, Haydn.

Ka saksakeelne ajakirjandus tuleb siia juurde arvata.

See kõik on kontekst, kuid olulisem on küsimus: mille poolest asi ise muutus — filosoofia?

Kas muutus midagi, miks p i d i ta nüüd olema saksakeelne? Königsberglik? Preisilik? (*Vaterland*.) Kas oluaks mõeldav kolm kriitikat ladinakeelsetena? Prantsuskeelsetena? (Mingit vajadust ta ladina keele järele ju tundis, kui tõlkis (lasi tõlkida) esimese kriitika ladina keelde.)

Kas kriitikates on midagi, mis nõuab saksa keelt? Kas selles on midagi, mis üldse nõuab mingit kindlat keelt? Mida ta üldse nõuab?

Ta vastab teatud küsimustele. Kust need küsimused tulid? Üteldakse, õhtumaisest filosoofiast — Descartes, Spinoza, Leibniz, Hobbes, Hume — Aristoteles tagapõhjaks: miski selles jadas ei viita saksa keele möödapääsmatusele.

Või on koperniklikus pöördes see nõue sees?

Teoloogiline alge kadus, kas sellega ka ladina keel?

Mõni sõna veel Leibnizist: Leibnizi keel (see, milles ta kirjutas) on ladina ja prantsuse, seega *Vaterland* (1813. aasta laulu mõttes) jääb küsitavaks, kuid ometi on mängus mingi *Vaterland*'i "algmodifikatsioon".

Tüli Newtoniga võtab ilmseid rahvuslikke pöördeid. Inglisele oma Newtoniga on Leibniz sakslane, ehkki filosoofias ja matemaatikas saksa keelt ta ju rääkima ei kipu. Leibnizi diplomaatilised ja poliitilised kirjutised aga on "saksa-suunalised", Saksa maade huvidest juhitud. Kogu kirjandus Brunswickide loo ümber on võetav vastusena küsimusele *Was ist des Deutschen Vaterland*. Ainult küsimus ise ja ka vastused on teistsugused (kui aastal 1813). 1690 küsimuses "*Vaterland*'i" järele ei ole keel (*die Zunge*) see, mis määrab; keele *X-land* on ikka juba nimetatud "laiendatud Prantsusmaa". Kuigi ka keelte järele ta ju küsib.

Seda küsimust me ei lahenda ilma *autokraton*'i juurde tagasi pöördumata. Filosoofial on mingi osa *autokraton*'is, mida võib seostada isamaaga. Kuidas ja milline kontseptuaalne osa see on, ei ole selge. Võib esialgu ja jämedalt (riskiga eksida) ütelda: selleks et võimuautomaatika töötaks, läheb vaja filosoofiat. Võimalik, et see lause on valesti paigutatud, kuid siis tuleb ta nihutada õigesse kohta.

Kuidas filosoofia annab end (võimu)-*autokraton*'is tunda? Esimene punkt — arusaamine. Filosoofia peab kellelegi olema arusaadav. Olles arusaadav, ta tegutseb. Mingi osa autokraatikast "töötab", kui filosoofia on arusaadav, s.t tal on võimalus töötama hakata. Arusaamatu filosoofia on *autokraton*'is tähenduseta.

Hiinakeelne tekst inimeste hulgas, kes hiina keelt ei tunne, ei tööta, ta pole selles kontekstis tekst.

Tekst peab konteksti "sisenema".

Filosoofia siseneb konteksti ja funktsioneerib seal — s.t kutsub midagi esile (*autokraton* produtseerib) — kõige üldisem ja triviaalsem nõue.

Kuid ei ole oluline, et filosoofia oleks loetud, ta peab olema vähemalt loetav.

Filosoof ei pruugi oma filosoofiat kirjutada üldse mitte lugemiseks, kuid ta peab kirjutama loetavalt, s.t niiviisi, et leidub viis (põhimõtteline) tema loetavakstegemiseks.

Koperniklik pööramine on loetav tekst kontekstis, mis selles funktsioneerib, on funktsioneerimisvõimeline.

Kuid lihtsustame pilti ja jätame ära mõned (tegelikult olulised) seosed ning oletame (vääralt loomulikult), et Kant kirjutas oma tekste ainult iseenda tarvis. Õelnud seda, küsime: mis tarvidus see oli? Kuidas sai tal neid iseenda tarvis olla? Mis tähendab iseenda tarvis?

Kant sõi oma lõunasöögi iseenda tarvis, magas iseenda tarvis, kõndis üle toa iseenda tarvis jne. On selge, mida see tähendab. Tal oli võimalik ja vaja seda teha.

Usklik inimene palvetab iseenda tarvis. Mis ta siis teeb, kui ta seda (iseenda tarvis) teeb? Tal on võimalik seda teha ja arvatavasti ka tarvis. Kuidas seda seletada palvetamise kontekstis? Kant sooritas kalkulatstioone äritehinguiks, ta sooritas neid iseenda tarvis. Kuidas seda seletada kalkulatstiooni kontekstis?

Vaatame palvet:

Mida tähendab: mul on v o i m a l u s lugeda õhtupalvet? Vaatame seda selle taustal, mida mul ei ole võimalik: mul ei ole võimalik pidada õhtumissat (nende tarvis), sest ma ei suuda täita tingimusi, mis läheb vaja õhtumissal läbiviimiseks. Õhtupalve tingimusi ma suudan täita. Kuid kas sellisel juhul on loomulik rääkida (õhtupalve) läbiviimisest? Kas õhtupalve lugemine on tema läbiviimine? Võib muidugi küsida, kas õhtumissa pidamine on tema läbiviimine, kuid et pidada õhtumissat, peavad kõik olemuslikud (rituaalsed) läbiviimise eeltingimused olema täidetud; muidugi võib läbiviimine mingite kõrvaliste asjaolude tõttu ebaõnnestuda, kuid siin on täiesti selge, mida tähendab läbiviimine. Mida tähendab aga õhtupalve läbiviimine? Kui see on traditsiooniline perekonnasündmus, on samuti asi selge, kuid kui ma loen õhtupalvet omaette voodis — missugune oleks tema läbiviimise protseduur? Mis juhul võin ütelda, et see õnnestus?

Millal ma ütleksin, mul e i õnnestunud õhtupalvet läbi viia? Ilmselt siis, kui mul “ei tule õigeid sõnu ette”, “kui ma ei suuda oma mõtet palveks panna”, kui ma “ei ole tõeliselt palve juures”.

Mul on tarvis (iseenda pärast) õhtupalvet lugeda, nii et see õnnestuks, kuid “ma ei ole tõeliselt palve juures” — mida see tähendab? Mis on siin tegemist *autokraton*’iga?

Niipalju vähemalt, et räägin õnnestumisest ja ebaõnnestumisest.

Võib ebaõnnestuda pangakaardiga automaadist raha väljavõtmine — kaardil ei ole mõju, ta ei funktsioneerigi, ei anna tulemust.

Palve ei kutsu (*autokrator*'is) esile tulemust, mida see tähendab? See näib midagi tähendavat, sest räägitakse, et palve ei läinud korda, palvetamisest ei tulnud midagi välja, jne.

Kuid vastuväide on ilmne: kui palve ei lähe korda, siis teda polegi. P a l v e t a m i n e ei anna tulemust — palvet. Palve on sel juhul ise tulemus (*autokrator*'is). Kuid m i s on siis see palve, tulemus? Mis näitab, et palvetamine andis tulemuse — palve?

Ei muud kui ä r a t u n d m i n e , ja sellega oleme libedal pinnal.

Püüame sel libedal pinnal libiseda: mis see on, mille järgi ma tunnen ära, et palve sai? *Autokrator* satub nüüd palvetaja sisse. Mul peavad olema mingid sisemised(?) kriteeriumid. Et kriteeriumid on, näitab see, et ma t e a n , et ma palvetan. Et ma nüüd hakkan palvetama. Ma võin ka teistele ütelda — ärge segage, nüüd ma palvetan, ja teised mõistavad mind.

Et-ma-palvetan, selle kohta niisiis kriteeriumid on, kuid tulemuse kohta? Vaatame informatiivses mõttes kõige ebasoodsamat juhtu — pole mingeid kriteeriume, “puhas äratundmine” ainult:

Asun palvetama (tean, et see on mõttes teatavate lausete rääkimine — mis liiki, see olgu palvetamise kriteeriumis määratud), palvetan teatud aeg (objektiivse kella järgi, mida võin vaadata) ajal $t(1)$ palvet (tulemust) ei ole, ma ei tunne, et oleks. Palvetan edasi: $t(2), \dots, t(n)$. Mingil $t(N)$ -il lõpetan palvetamise ja möönan, et äratundmist tulemusest ei tekkinudki, palvetamine ebaõnnestus, palvet polnud.

Mõnel teisel õhtul hetkel $t(i)$ tekib tunne (äratunne), palvetamine jõudis “pärale”, palve sündis, oli tulemus. Miks see seekord oli, miks eelmine kord polnud, jääb saladuseks — lihtsalt ükskord tunne tuli, teinekord tunnet ei tulnudki. Ma ei mõista midagi seletada.

Kas selline näide pakub midagi “enda tarvis filosofoerimise” jaoks?

Kahtlane.

Nimetame näites toodud palvet(amist) s u l e t u k s .

Ometi on selles suletud palves mõned avatud kohad. Ma tean enne palvetama hakkamist, et hakkam seda tegema, pärast tean, et olen palvetanud, tean ka vahepeal, et olen palvetamisel. Seda palvet on mõtet võrrelda onaneerimisega. Üldiselt teab inimene, millal on onaneerimise kriteeriumid täidetud, teab, et onaneerib, jne. Onaneerimine võib nagu palvetaminegi ebaõnnestuda, kui kuni $t(N)$ -ini orgasmi ei teki, lõpetatakse ja tunnistatakse onaneerimine tulemusetuks. Äratundmist (orgasmi näol) ei tekkinud.

Mida see näide õpetab?

Äratundmine, et olla tähendusrikas, peab olema füsioloogiline. Seemnevoolusest võime mööda vaadata, äratundmisest piisab. Selles mõttes on naiste onaneerimine parem näide kui meeste oma. Ma tean, millele ma oma tegevuse suunan ja selle äratundmiseks on mul (mu enda jaoks) standardne kriteerium. Ma ootan teatavat t u n d m u s t .

Palve aga võib olla veel ebamäärasem.

Onaneerimise "tulemus" on füsioloogiliselt fikseeritav (räägime naiste onanismist). Leidub mõõteriistu ja viise, millega seda tulemust (ajaliselt) kindlaks teha. On võimalik, et ka "äratundmisele" vastab mingi füsioloogiline näitaja. Sel juhul oleks analoogia hea. Kuid selle võimalusega ei saa arvestada — "äratundmine" palves ei pruugi olla seotud standardse füsioloogilise näitajaga, ka ajad ei pruugi kokku langeda.

Näib, et "äratundmise" ainus äratundmine pruugib olla vaid äratundmine ise.

Mis moel tuleb siis otsustus — "tulemus"?

Kuna valitud näites on mängus objektiivne kellaaeg $t(1), \dots, t(n), \dots, t(N)$, siis selles ajavahemikus kas äratundmine või äratundmise puudumine on protokollitav: "tulemus" oli $t(i)$, või "tulemust" ei olnud: ajavahemikus $t(1)$ – $t(N)$ äratundmist ei esinenud. Mul on võimalik ütelda, "nüüd on see käes", palve sündis, tulemus on. Selle ütlemisega, mida võin ka üles kirjutada, on tulemus fikseeritud. Täiesti formaalselt võttes on standardne kriteerium olemas: ma ü t l e n "nüüd on see käes".

Kui küsitakse, mis see niisugune on, siis võin vastata — see, mis sunnib mind ütleva "nüüd on see käes".

Kas see vastus vastab üldse mingisugusele küsimusele sisuliselt? Kuigi "nüüd on see käes" on lausena standardne,

ei ole seda "see, mis mind ütlema sunnib". Sellel ei pruugi midagi tegemist olla palve sisuga — ma võin ära tüdineda ja ütelda "nüüd... ", analoogia onaneerimisega läheb kaduma, mingit ühemõttelist füsioloogilist näitajat ei leidu. Palve kriteerium tuleb teha rangemaks, midagi intellektuaalset peaks siin figureerima.

Teeme hüppe teise äärmusse ja ütleme, palvetamisega pean jõudma mingile arutlustulemusele — propositsioonile. Kuid milline oleks "tulemuse kriteerium" sel juhul?

Et asja konkreetsemaks teha ja lihtsamaks, ütleme, et palve on hingepalve. Palutakse, et kellegi hing päästetaks, ütleme, palvetaja omaenda hing (palvet loetakse iseenda tarvis). Keegi arvab end surevat ja palub, et hing ei satuks "igavesse needusse".

Sel juhul on kontekst kitsalt määratud ja samal ajal on tal ka avalik sisu. Jagatakse üldist uskumust hingest ja saatusest pärast surma. Palve tulemus oleks "veendumus, et mind võeti kuulda". Veendumus põhineb "teadmisel", et ma "kahetsesin tõeliselt".

Palve on nüüd oluliselt kanooniline akt — ehkki läbi viidud "sisemiselt". Kaks kanoonilist elementi, mida tuleb silmas pidada:

- 1) palvetamine h i n g e e e s t ja 2) k a h e t s u s .

Mida tähendab kahetsus? Kahetsuse kontekstis selgub, kas palve sündis või mitte. Kahetsus peab olema t õ e l i n e . Kuid millised on kahetsuse tõelisuse kriteeriumid? Kas jääme jälle äratundmise hoolde?

"Kahetsedes süüd" on võimalik "andeks saada" ja "hing päästa".

Juhul kui palvetus, kuigi kanooniliste elementidega, e i o l e rituaalne ja sakramentaalselt reglementeeritud, ei ole sellele eesmärgile jõudmine millegagi garanteeritud, keegi ei ü t l e sulle: su süü on andeks antud.

Ainult reglementeeritud avalik palve vaimuliku juuresolekul võib selleni viia, vaimulik ütleb: mine rahu, su patud on sulle andeks antud.

Kuna selline palve meid ei huvita, peame leppima, et vastus puudub. Palvetamise eesmärk võib olla vaid teha midagi, mis annab lootust "hinge päästmisele". Seda lootust võib helitada ainult siis, kui "kahetsus on siiras".

Niisiis, ikkagi ei midagi muud kui kahetsuse siirus.

Mis on kahetsus?

Ma kahetsen, et ma tegin *A*. S.t ma soovin, et ma ei oleks teinud *A*.

Ühes teises maailmas — kus aeg on nihutatud, kus see, mis nüüd on juba minevik, on olevik — ma *A*-d ei tee.

Kuid ka meie maailma kohta käib nõue: Ma kahetsen, et ma tegin *A*, kuid luban, et tulevikus enam ei tee *A*.

Kuigi siiras lubadus mitte enam teha *A* ei ole veel kogu kahetsus (et ma tegin *A*), see on siiski oluline osa sellest.

On olemas teod, mis on keelatud ja mille tegemisele peab järgnema kahetsus ja lubadus “mitte kunagi enam...”.

Lubadusel on nähtavasti selge struktuur, sest on olemas avalikke lubadusi, lepinguid jne. Kuna avalikus käitumises on teatavad teod reeglite kohaselt tabud, siis ei ole siin mingit raskust. Raskus seisab selles, et lubadus, millest räägime, ei ole avalik, vaid sisemine. Sisemised lepingud on kahtlased, seepärast kuulutatakse nad tihtipeale välja, et võtta neilt see kahtlane värving. Kuid täiesti struktuuritu ei saa ka sisemine lubadus olla. Paljusid tegusid ei tehta, ehkki kunagi ei ole juttu, et neid ei tehta. Sisemised lubadused (mitte teha) on hoidumised.

Lubaduse siirusega on asi kahtlasem, sest keegi ei tea kunagi, kui siiras ta on, kuigi tihti teab, et ei ole siiras.

Kuid kahetsusest veel:

On midagi tehtud — *A* — ja lubatud seda enam mitte teha, ometi lisaks sellele kahetsus. Hoitakse meeles halb tegu ja tuntakse “südametunnistuspiina”. See viimane on jälle midagi “äratundmise” taolist, kuid võib siiski olla piin, mida inimene võib tunda nagu füüsilist valugi.

Palve ja kahetsus kui primitiivfilosoofia.

Mõte on selles, et kui on mõistetav palve ja kahetsuse asend *autokrator*’i suhtes, võib loota, et mingit valgust on heidetud ka filosoofia asendile *autokrator*’i suhtes.

Milline on palve ja kahetsuse asend?

Miks ma palvetan, miks ma kahetsen? Täpsemalt — miks ma palvetan ja sellega seoses kahetsen?

Palve — religioosne palve — kuulub nii või teisiti mingi kanoonilise või enam-vähem kanoonilise “õpetuse” juurde. “Õpetuses” muidugi peitub *autokraton*.

Kas on võimalikud palvetused “iseeneses” väljaspool igasugust kanoonikat ja igasugust õpetust, ei ole arvatavasti vastata-
tav üleüldse. Sest ma ei tea, milline palve oleks palve iseeneses — puutumatu igast õpetusest.

Ma olen nagunii kanooniline, niivõrd, et ei saa seda kunagi kindlaks teha, k u i v õ r d ma olen ja m i l l e s ma just olen.

Palvega ma t e e n “oma olemasolu maailmas võimalikuks”. Ma astun mingisse autokraatikasse, mis võimaldab olemasolemise. Kuidagi ma pean olema, et olla.

Et elus olla maailmas, peab midagi tegema (sööma, magama jne jne). Ilma tegemata ei saa elus olla. Palve on üks niisuguseid tegevusi teiste tegevuste hulgas, nagu ka filosoofia.

Et elus olla, peab olema *autokraton*’is lülina.

Peab sööma, edasine toimub automaatselt (autokraatselt). Kuid mitte kõike ei või süüa, *autokraton* keeldub vastu võtmast mittedaavaid.

Miks ma ei võiks jätta palvetamata?

Miks ma ei võiks jätta joomata, on selle kõrval lihtne vastata — ma ei saa, sest “janu ajab taga”, “janu piinab” jne. Janu piinab väljaspool iga kanoonikat ja “õpetust”.

Palve aga — kuna me ei saa kunagi teada, mis oleks “puhas sisemine palve”, s.t selline, millele ajab puhas “janu” — “puhas janu palvetamise järele”, siis tuleb võtta palvet kanoonilises kontekstis.

Kanooniline kontekst paneb mind palvetama, kuid miski muu, miski tõeliselt “algsem” on ka siin aluseks, ainult kanoonikana modifitseerub selle mõju sooviks palvetada.

Nimetame seda esialgu “ihaks” (*libido*). Iha paneb mind teatavas kanoonilises kontekstis palvetama, mõnes teises midagi muud tegema.

Kas võib rääkida ühest “algihast”, mille modifikatsioonid on kõik kanoniseeritud ihad, on muidugi küsitav. Iha, mis on palve taga, ei ole see iha, mis on janu taga vee järele.

Esimene on vahendatud, teine vahenditu.

Iha palvetada on vahendatud ses mõttes, et ta sellisena pole bioloogiline. Koer ei palveta, inimenegi väljaspool konteksti mitte.

Ometi — see, mis paneb inimese teatavas kontekstis seda tegema, on sügavamal — bioloogilisele lähemal — geneetiline(?).

Kõik inimesed (aga ka teised imetajad) tahavad ennast maksma panna.

Enese maksmapanemise iha on geneetiline.

Geneetilisel tasemel erineb ta ihast vee järele, on ka sellel tasemel komplitseeritum ("kõrgem"), kuid ma ei aruta seda vahet.

Iha ennast maksma panna on selle taga, mis teatud kontekstis kujuneb ihaks palvetada. Selles kontekstis arvab ennast maksma panna tahtja suutvat seda teha palvetamise läbi.

See on jäme skeem, mida tuleb peenendada.

Mida tähendab "arvab"?

"Arvab" ei tähenda siin "arvab teadlikult", isegi "usub" ei ole ta päriselt.

Palvetaja ei pea seda teadma, et ta "arvab nii ennast maksma panevat", see teadmatu on see, mis paneb teatud kontekstis inimese palvetama, paneb midagi tegema.

Kuid milleks on vaja "tegemapanijat", miks ei piisa tegemisest endast?

Lõpmata hulga tegevuste vahel on seoseid. Teatav hulk tegevusi grupeerub. Teatavaid tegevusi võime ette ennustada. Meil ei pruugigi "põhjust" otsida, piisab, kui me õigesti hindame grupid ja võime "põhjustena" rääkida grupikuuluvusest.

Juuakse mitmel viisil, mitmes kohas, mitmes olukorras. Kõigi nende tegevuste kohta võib ütelda, nad kuuluvad sellesse gruppi.

Kuid niisugusena on grupp liiga kitsas.

Ma teen ukse lahti ja lähen kööki vee järele. Ma vinnan kaevust vett. Ma ehitan kaevu jne jne. Kõiki sellesse gruppi kuuluvaid tegevusi ma nimetan — "tegevused janu ajendil".

Võib võtta teise grupi tegevusi, mille "ajend" ei ole füsioloogiliselt nii selge. Tegevused "poliitilise kapitali nimel". Tegevused "suguiha ajendil" (terve freudism mahub siia sisse). Kõigil nendel klassifitseerimistel on klassikalised alused, neid on alati "nii võetud". On teatavad tunnused, mis sama klassi

tegevusi märgivad (ukse lahti tegija läheb lõpuks vee juurde jne).

Mis klass on aga tegevused “enese maksmapanemise ajendil”? Kas kaevu kaevamine ei ole tegevus “enese maksmapanemise ajendil”?

Muidugi, ja kahes mõttes koguni:

1) Võttes enese maksmapanemist maksimaalselt laias tähenduses — enese maksmapanemine on eksistentsi garanteerimine.

Seega janu (milleks kaev kaevatakse) on iha enese maksmapanekuks selles ülearu laias tähenduses.

2) Võttes enese maksmapanemist kitsamalt: kaevu kaevamise eesmärk on leida vett ja panna end selle vee abil maksma. Ma müün vett, jagan, kellele tahan, jne jne.

Siin on kontekst otsustavalt kokku tõmmatud: ma panen end maksma inimkontekstis, panen end maksma teiste inimeste vastu.

Aga mõte on ka enese maksmapanekul “loodusjõudude vastu”. Kuid palve?

Ennast maksma panna, mis kontekstis? Kelle vastu? Jumala?

Või tuleb seda võtta laias kontekstis — iha end eksisteerivana maksma panna, oma (igavest!) eksistentsi hoida?

Üks sekundaarne aspekt lisandub, mida unustada ei tohi: selleks et end maksma panna, peab t e a d m a . Sekundaarses tähenduses võib siis kõnelda “ihast teadmiste järele”.

Kas palvel on midagi sellega tegemist?

Palve ei ole ju mitte ainult palve jumala poole. Palveid võib olla mitmesuguseid teisi. Kerjuse palve almuse järele jne. (Kuid sellega võtame palve, kui tulemuse, tähendusest midagi tagasi, ka palvetamise ja palve vahekord läheb selles arusaamises kaduma!)

Kui võtame palvet nii (ja unustame ajuti palvetamise ja palve vahekorra) siis: palve on teatav tegevustüüp teatava eesmärgi saavutamiseks ja seepärast nõuab t e a d m i s i . Peab teadma, kus, kuidas, kellelt, millal jne paluda, et tulemus oleks. (Siin on tulemusel teine tähendus kui palvetamise ja palve vahekorras, palve pole tulemus, tulemus on see, mis palve kaudu saavutatakse.)

Palve, mis on pööratud jumala poole, võib olla selgelt “püüe ennast maksma panna” — kitsamas kontekstis. Võib paluda otse “sõjaõnne”. Siin on palve koostisosa kompleksses tegevustüübis, eesmärgil end maksma panna — see, kellelt palutakse, ja see, kelle suhtes end tahetakse maksma panna, on erinevad.

Palve on — ütleme — palvetaja suhe sellega, kelle poole pöördatakse eesmärgil A :

$$P(p, P/A),$$

p — palvetaja, P — see, kelle poole palves pöördatakse, A — eesmärk.

Mis oluline: tegevus, mis põhineb looduseaduste tundmisel ja on suunatud eesmärgile A (näiteks), on umbes samakujuline suhe:

$$T(p, N/A),$$

p — eesmärgi A taotleja, N — “natuur”.

Võib juhtuda, et

a) P on naiivselt püstitatud ja palve “oma hinge eest” ei mahu sellesse skeemi;

b) T on naiivselt püstitatud.

Neis kummaski ei figureeri see, kelle suhtes tahetakse end maksma panna, vähemalt eksplitsiitselt mitte. Ainult A kaudu võib see mängu tulla. Kuid intuitsioon ütleb, et enese maksmapanek peab olulisemalt mängima kui ainult A kaudu. T juhul tahetakse peale muu end maksma panna ka N -i vastu. P korral seda tunnet ei ole, et tahetaks end P vastu maksma panna (?). Hoiak N -i T -s on teistsugune kui hoiak P -sse P -s.

Kui (ütlemel) maksmapanekut P vastu ei ole, siis kus on maksmapanek, kas ikkagi ainult A kaudu?

Kuid maksmapanekut võib võtta laiemalt (nüüd teises aspektis kui varem). Ma panen end maksma, ma säen end sisse: ma panen end seltskonnas maksma, ma muutun seltskonna lemmikuks. Ma panen end maksma meelituste ja teenete osutamisega.

Ma panen end jumala ees maksma, tehes “jumalale meelepäraseid tegusid”. Ma ei pane end jumala üle maksma (mida robustne maksmapanek tähendaks), ma panen end jumala ees maksma. Jumala kodades — sellega, et talitan jumalale meelepäraselt.

Was ist des Esten Philosophie

Palvega ma ei taotle mitte niivõrd konkreetseid eesmärke, kuivõrd jumala üldist soosingut, ma taotlen end jumala-maailmas maksma panna, ma hoolitsen oma hinge eest. Kui me liigume eemale naiivsest P mudelist, liigume erinevuse suunas T -ga. Me ei taotle N -i suhtes "soosingut" — kuigi ka see aspekt päriselt ei puudu —, me tahame, et N oleks meile avatud. Me tahame a v a s t a d a .

Avastades me saavutame N -i "soosingu" — aga soosing on siin ainult metafoor.

Autokraton:

Tuleb rääkida jälle k e e l e s t . Me peame l e i d m a k e e l e jumalaga rääkimiseks, me peame leidma keele N -iga rääkimiseks. Ka selles on avastuse mõte. Avastusega loome endale N -is *autokraton*'i, millega saame rääkida. Võtame lähtepunktiks maksimi, et palvega tahan jumala-maailmas end maksma panna — saavutada jumala soosingut. Mis järgneb sellest keele kohta?

Ilmne on, et mingi keel on selleks tarvilik. Mis keel ja mis m õ t t e s keel?

Oleneb *autokraton*'ist. Vaatame näiteks ohvri toomist. Mingis mõttes on see palve ja sellest mõttest meile praegu piisab.

Kui tahan end jumala(te)-maailmas maksma panna ja saavutada soosingut, siis teatavas kontekstis on ohvri toomine loomulik, see taotleb seda. Kuivõrd ma sellega oma h i n g e päästan, on jälle konteksti küsimus, kuid võib esialgu jääda küsimata.

Ohvri toomine ise on mingi "kõne"-akt, mingi tähendusega ja kuidagiviisi arusaadav. Ta kuulub arusaamisele ja sellega loomulikult *autokraton*'i juurde.

Tuues ohvri, arvan, et jumalad mõistavad mu tegevust ja ma ise pean ohverdamise läbi viima nii, et see o l e k s arusaadav. (Võtame esialgu "arusaamist" väga jämedalt — biheivioristlikult.) Õige sõna toob kaasa õige re-aktsiooni. Reaktsiooni tasemel jääb paljugi arusaamatuks ja palju läheb kaduma — arvestame selle vähesega, mis jääb.

Kui sõnad on valed — arusaamist ei ole —, pole reaktsioon adekvaatne: *autokraton* ei tööta. Mis garanteerib valitud sõnade õigsuse — selle, et reaktsioon oleks soodus ja enesemaksmapanek edeneks?

Nähtavasti pean ohvri toomisel tundma koodi. Kood on mitmeastmeline ja see, et ma looma üldse tapan ohvriks tuues, tähendab, et mingil astmel ma juba tunnen koodi. Ma tean *m i d a g i*, mida on vaja *t e a d a*. Mul on informatsiooni, ma olen õppinud.

Mis on aga selle teadmise koosseis, mis laadi on see teadus, mida ma olen õppinud?

Teatud kontekstis ma tean, et ma pean ohvrit tooma — mida ma sel juhul tegelikult tean?

Isegi kui ma ei tea õieti midagi, ainult hirm sunnib mind ohvrit tooma, siis tean vähemalt karta. Isegi kui ma ei tea, *m i d a* just karta tuleb, tean, *e t* karta tuleb.

Kuid kas “tean karta” on seesama mis “kardan”?

Karta võin ma ka nii, et ma *e i* tea midagi karta. Ma ei tea midagi karta, kuid kardan ikkagi.

Ohverdamine — nagu ka õhtupalvetamine näiteks jne — võib olla täiesti rutiinne ja selle ärajätmine sünnitab rahutuse, ebakindla tunde jne.

Vaatame õhtupalvet — kui see ära jääb, tunnen, et midagi on korras ära, tunnen ennast halvasti jne. Ma ei pruugi teada midagi karta, ma lihtsalt tunnen ennast halvasti.

Kas see halvasti-tundmine puudutab kuidagi *autokra-ton*’it?

Õhtupalve kuulub loomulikuna elurütmi. Elurütm on nii korraldatud, et...

Elurütm on korraldatud mingi skeemi järgi, mida ma ei pea isegi teadma, ma pean selle järgi elama. Enne magaminekut sooritan tualetiprotseduurid ja loen õhtupalve.

Õhtupalve võib olla mulle sisse kasvatatud, ma ei pruugi teada, miks ma seda tegema pean. Kuid midagi tean siiski, kogu asjal *o n* teadmise koosseis: *m a s a a n* teada, kui jätan palvetamise ära. Ma ei pruugi teada, milles on asi — kui palve ära jääb —, milles ebamugavus, kuid see saab mulle selgeks. Ma tean — kui see on takistatud —, et ma ikkagi pean seda tegema.

Veel lihtsam: lauakombed; ma pean neist kinni, nad on mulle sisse kasvatatud. Ma ei pruugi olla neist üldsegi teadlik, kuid saan teadlikuks, kui tõke tekib. Ma märkan inimesi, kes *e i* pea lauakommetest kinni.

Kuid lauakommete automaatika (autokraatika) on lihtne — ma ei saa oma kohta seltskonnas hoida, kui ma neid rikun, mu enesemaksmapanek seltskonnas on häiritud. Kuid ma pean neist kinni ka väljaspool seltskonda — teisiti süüa on mul halb.

Ka õhtupalve võib olla sissekasvatatud haridus, ja tal on seltskondlik tähendus. Ma “langen välja”, kui ma seda kaasa ei tee. Kuid siin oleks mul võimalik seltskonda hõlpsasti petta, hõlpsamini kui lauakommete korral — järelikult midagi muud on oluliselt mängus. Ma tunnen midagi, mis on vähemalt hirmutaoline.

T u l e b v ä l j a , et mul on midagi karta.

Kui mul on midagi karta, siis on loomulik teha nii, et mul ei oleks karta, s.t kuigi hirm (mingi teise teadmishorisoni tasemelt vaadatuna) on asjatu. S.t ma ei t e a karta, aga lihtsalt kardan — siiski on loomulikum elada kartuseta, sest nii olen suutelisem end maksma panema.

Mille suhtes?

Ma tean “asju” horisontide kaupa, mingil horisondil ma tean ühte, mõnel teisel teist, s.t teistmoodi.

17. sajandi horisondil olles ma tean, et tuli on seotud flo-gistoniga.

20. sajandi horisondil ma tean, et tuli on seotud molekulaarse liikumisega.

22. sajandi. . . . .

Horisondid võivad üksteist osaliselt katta.

Tähtis on see, et 17. sajandi horisondil t u l e b teada, et tuli on see, mis ta selle sajandi horisondil on ja mitte mõnel teisel. Seda on tarvis, et end maksma panna (muidugi, kui minu teadmine ütleb mulle, et nii ei ole, nagu ta antud horisondil paistab, ja tean teisiti, ja kui suudan oma teadmisega horisonti nihutada, siis muidugi panen end uuel horisondil maksma; kuid see pole meie arutluse teema).

Ma pean horisondil orienteeruma. Ma pean horisondi endale selgeks tegema, ainult siis saan ennast maksma panna, rahuldada oma iha end maksma panna.

Ma pean horisondi *autokraton*’it valdama, s.t keelt tundma. Mis on horisondi *autokraton*, mis “osadest” ta koosneb?

Kui ma (antud horisondil) palve ära jätan, on mul “põhjust” karta, ma tunnen end halvasti, ma olen valel teel — ma

ei ela kooskõlas horisondi autokraatikaga. Ma pean palvet t u n d m a , teadma, k u i d a s tuleb palvetada, s.t hästi keelt valdama.

Kuid see ei ütle veel, kuidas on horisondi *autokraton* ehitatud.

Missugused kihid temas mängivad. Sest tegelikult ei saa ma kunagi *autokraton*'it selgeks. Ma ei tunne kunagi (küllalt) hästi horisonti. Ma pean horisondi (autokraatika) suhtes olema alati valvel. Ma võin alati petetud saada. Ma pean hea ülevaate pärast muretsema.

H o r i s o n d i (autokraatika) ü l e v a a t e e e s t m u r e t s e m i n e o n g i f i l o s o o f i a (ainus) s i s u j a m õ t e .

Kuid me läksime liiga kiiresti edasi.

Veel palvest:

Ühel hetkel tuleb välja, et palved ei aita, või vähemalt — need palved ei aita. Tuleb võibolla keelt vahetada.

Kuidas selgub, et palve ei aita? Kas on olemas mingi lihtne skeem, mis näitab, millal palve keel peab muutuma?

Primitiivne ja fiktiivne näide: me oleme tulekummardajad, meil on "rituaalid" tule poole "palvetamiseks" (selle juurde kuulub tule eest hoolitsemine tavalises mõttes). Tuli on kingitus, mille eest tuleb hoolt kanda. Keegi ei tea, kuidas tuld tagasi saada — kuidas ta tuleb.

Ma panen ennast tule abil maksma. Ma tean rituaale, kuidas tuld kohelda, kuidas palvetada jne. Isegi seda, kuidas tuld tagasi kutsuda.

Rituaalid kehtivad seni, kuni tulevad need, kellel on tulekivi, ja kes ei pea tule eest hoolt kandma. Siis osutub palve asjatuks.

Kuid asi ei ole ainult "tule tegemise ja hoidmise praktikas", asi on tulereligioonis (-filosoofias?).

Palvetamine tule poole (algsituatsioonis, enne tulekivi) annab tulemusi ja aitab mind elurutiinis hoida, end maksma panna, ja mitte ainult tule-asjus. Võibolla palutakse tulelt muudki, võibolla on tuli jumalikustatud (vaimu staatuses), kuid see ei ole peamine. Peamine on, et horisondil ma p e a n rituaale tundma, ma pean teadma ja see teadmine aitab. Milles?

Sest siis mul ei ole asja karta? Ma olen end elurütmis maksma pannud.

Niisiis, kaks aspekti:

1) Ma pean horisondil orienteeruma, pean endale horisondi selgeks tegema — pean rütmi tundma. Ainult nii püsin ma elurütmis ja suudan end maksma panna.

2) Kuid ma ei saa kunagi horisonti selgeks — ma pean alati temas kahtlema, s.t selles, mis mulle seal näib. Horisont kaob eest, sest uued horisondid on praeguste taga. Kust nad tulevad, ei ole oluline, oluline on see, et pole stabiilset horisonti — vähemalt ei näe ma teda. Sellest filosoofiavajadus.

Tulekumardajatest rääkides räägin esimesest aspektist: tuleb rituaale tunda, siis ei ole asja kartuseks — ma olen end elurütmis maksma pannud.

Selle maksmapaneku struktuur: Võiks arvata (tänapäeva horisondilt vaadates), et palvete asemel oleks mõttekam tulekivi otsida ja nii end maksma panna. Kuid selline mõte ei vii kuhugi — ainult sel juhul, kui mul õnnestuks horisonti vahetada, siis. Kuid mul ei õnnestu. Horisonte ei vahetata, nad vahelduvad ise. Ma pean nende vaheldumise pärast muret tundma (kuid see on teine probleem, mida ma praegu ei vaata).

Palved tule poole annavad tulemusi, samuti rituaalid.

Palved kadunud tule tagasisaamiseks aitavad samuti — kui palveid õigesti sooritada. Kui tulevaim, see, kelle poole pöördutakse, kuulda võtab ja riitused õigeaks loeb. Kui ta võtab kuulda rütmi, kui ta rütmist aru saab.

Muidugi tuleb tulekumardamist mõista "holistlikult". Mitte tulel konkreetselt ei ole oluline tähtsus, vaid elul, mida tule ümber elatakse; elurütmil tule ümber, selles elurütmis on *autokraton*.

Ma ei taha sellega ütelda, et jutt on ainult inimeste vastastikustest vahekordadest, jutt ei ole ainult sellest; m i l l e s t kõigest jutt on, seda ma ei teagi, sest nagu üteldud, horisonti ei saa usaldada. Kuid inimestevahelistes vahekordades on sees ka kõik muud "vahekorrad", needki, mida ma ei tea. Inimesed, kuna keelelised, on andnud seda üksteisele, ja läbi inimeste tuleb m u u .

Isegi kui ma ütlen, inimese mõtteis — või veel enam — m õ t l e m i s e s näitab end see muu, siis ütlen ikka seda-sama: mõtlemine on inimestevaheline mõtlemine, tema *auto-*

kraton on nii funktsioneeriv. Mõte on inimestevaheline, tal on inimestevahelisuse koosseis. Ta on mõisteta v.

Tulekumardajaks "heidetuna" pole teist võimalust mõtet, s.t *autokraton*'it tabada, kui ainult selles rituaalis.

Ma ei orienteeru mõtteski väljaspool seda. Ma olen võõras ja jään *autokraton*'ist väljapoole, mul pole võimalik midagi teha.

Midagi teha tähendab suhelda *autokraton*'iga. Midagi, millel on mõte. Millega püsida elurütmis, s.t end elusana maksma panna.

Ma pean alatasa küsima ja vastama. Küsima tähendab — *autokraton*'ilt vastuseid otsima ja ootama.

Küsimusi kitsas mõttes esitan ma keeles ja saan vastuse (enamail juhtudel, kuid kaugeltki mitte alati) samuti keeles. Küsimusi laiemas mõttes esitatakse tegevusega (mille kitsam variant on kõnetegevus), kuid ka tegevuses tegutseb keel kitsamas mõttes, me ei pääse temast.

Kõiki vastuseid tuleb seepärast keeleliselt interpreteerida, kuid mitte lihtsalt keeleliselt, selle läbi, mida keel häälitseb, s.t mitte sõnade ja lausete kaupa, vaid rituaalsete kõneluste kaupa.

Ma ei pääse teisiti horisondile ligi, isegi teda kahtlustama. Ainult rituaali kaudu võin ma rituaali eitada. Kuid see väide on liiga järsk; ütleme nii: ainult rituaali kaudu võin ma temast väljapoole vaadata ja näha.

Tuleb hakata täpsemalt fikseerima *automaton*'i (*autokraton*'i) tähendust, seni olen pruukinud seda sõna puhtintuitselt. Räägime keelest kui *autokraton*'ist, riitusest kui *autokraton*'ist jne.

Riitus on *autokraton* — või vähemalt puutub temasse: iga samm toob kaasa vastusammu, ta töötab.

Esimene tunnus *autokraton*'i puhul ongi see, ta töötab. Kuid automaatsel (autokraatsel) süsteemil on automaatsed (autokraatsed) allsüsteemid. Pole võimalik *autokraton*'it kui absoluutset ära näidata — välja arvatud, kui on tegu kunstliku (tehnilise) *autokraton*'iga — *automaton*'iga. Kuid tegelikult ka iga *automaton* on ainult all-*automaton* suuremas süsteemis.

Selline "holism" sisaldab endas aga hädaohtu — miski ei jää *automaton*'ist (*autokraton*'ist) välja.

Nii oleks meil "Universum" (jumal) absoluutne *autokraton* ja ajaksime metafüüsikat taga.

Automaton (*autokraton*) tuleb lõplikuna piiritleda. Miski pole ehk niisugusena *automaton* (*autokraton*), kuid ta esineb teatud kontekstis ja aspektis sellisena. *Automaton* (*autokraton*) on teatud tunnuste kogum ja kõik, mis neid tunnuseid rahuldab, on *automaton*'id (*autokraton*'id), kuigi neil võib olla ka tunnuseid, mis *automaton*'isse (*autokraton*'isse) ei kuulu.

Miski konkreetne võib ühes kontekstis olla *automaton* (*autokraton*), olemata seda teises. Ühes seoses on, teises mitte.

Kui ütlen, et riitus on *autokraton*, siis mis on see, millal ta seda on, s.t kuidas ja millena ta end "materiaalselt" sellena näitab?

Kas tuleb nimetada *automaton*'iks (*autokraton*'iks) riitust kui käitumisreeglite ja tavade süsteemi, või hoopis inimes-tekogumit, kes nendele tavadele alluvad? Või inimesi koos vastava atribuutikaga? Keskkonda?

Niikaugele jõudnud, tunnen, et ma ei taha neile küsimus-tele vastata. Ma ei taha anda täpselt formaliseeritud ja seega impotentsuseni kitsendatud definitsiooni.

Kuid mingi jaotus peab siiski saama, sündigu see kasvõi vastutahtmist.

Võibolla esialgu piisab, kui ütleme: rituaalide süsteem on *autokraton*. See definitsioon on parasjagu lõtv, et teda hiljem vajaduse järgi modifitseerida ja täiendada. Lõtv on määrang juba sellepärast, et mõiste "süsteem" on lõdvalt võetud.

Vaatame selliseid "süsteeme".

Võrdleme akadeemilist "rituaalset süsteemi" (RS) "tulekummardajate" RS-iga.

Mis on neis kui RS-ides ühist? Mis mõttes on nad samavõrra *autokraton*'id? Selge on, et mõlemad kuuluvad allsüsteemina mõnesse suuremasse süsteemi (*autokraton*'isse). Mida aga üldse tuleks mõista all-*autokraton*'ina?

Ilmselt on see aspekti küsimus. Teatavas aspektis selgub iga *autokraton*'i all-*autokraton*'i seisund.

Kui seda aspekti ei peeta silmas, temast ei hoolita, võib vist rääkida lihtsalt *autokraton*'ist.

Siiski näib, et mõni *autokraton* on rohkem all-*autokraton* kui mõni teine, sõltumata aspektist.

Kuid vaatame akadeemilist RS-i, millest ta "koosneb"?

Päris materiaalselt "koosneb" see süsteem inimestest, majadest, riistadest, raamatutest, ajakirjadest jne jne. "Päris mateeria" aga ütleb äärmiselt vähe.

Paberi järgi, millel ajakirja trükitakse, ei saa selle süsteemi kohta kuigi palju teada, rohkem ajakirja kui instituudi enda kaudu.

Ajakirja instituudi määrab toimetuse, kolleegium, referendid, potentsiaalsed kaastöölised jne (sinna instituuti kuuluvad kõik antud akadeemilise RS-i ajakirjad).

RS-i kuuluvad ülikoolid, seltsid jne. Nende vahekorrad finantseerivate allikatega, nende vahekorrad teiste rituaalsete süsteemidega sellel horisondil, aga ka ajalugu jne. Mida tähendab "vahekord", jäägu esialgu lahtiseks.

Kuidas töötab akadeemiline RS kui *autokraton*?

Näiteks, ajakirjainstituut publitseerib kirjutajate artikleid.

Mis on "kirjutaja", mis on "artikkel"?

Kirjutaja teab, et artikkel peab "vastama teatud standarditele". Standardid võivad olla üsna ranged, kuid neid ei pruugita "tunda", sest tegemist on *autokraton*'iga. Kuidagiviisi kuulub kirjutaja ja lugeja *autokraton*'isse, sellepärast ei näe ta

nõuete rangust — tema mõtted ise on vastavalt *autokraton*'ile standardiseeritud.

Kas "mõtted" kuuluvad *autokraton*'isse? Nad muidugi kuuluvad, kuid tuleb veel ära näha, mil moel, millises staatuses.

Ajakirjainstituudil on referendid, milleks aga need, kas kirjutaja kui all-*autokraton* ei ole siis täielik?

Nii ei saa sellele küsimusele vastata, sest ka "täieliku" tähendus ei ole ühene. Mingis mõttes on kirjutaja kui *autokraton* täielik, aga referentide korpus kuulub siiski asja juurde. Kirjutajate mõtted ei ole nii standardiseeritud, et referendid oleksid liigsed. See, et süsteem ei tööta täiesti standardiseeritud mõtetel, ei näita *autokraton*'i ebatäielikkust, vaid ta "kõrgemat taset", tema "töövõimsust", selle ulatust.

Kuidas töötab selline süsteem?

Käsikiri, mis vastab standardile "laias laastus", siseneb referentide kogusse. Need, mis "laias laastus" ei vasta standarditele, langevad välja "automaatselt" (autokraatselt), neid referentide kogu ei käsitle. Jäiga standardi ja laias laastus standardi vahele jääb mingi vaheaste, ja see vaheaste on oluline: artiklit "kaalutakse", enne kui "võetakse vastu".

"Võetakse vastu" tähendus *autokraton*'i seisukohalt on mitmemõtteline, kõige lihtsam lubab analoogiat tavalise pileti-automaadiga. Artikkel läheb "käiku" ja annab resultaadi (nagu raha annab resultaadiks pileti) — tehakse "sissekanne" autori kirjanduseloetelusse, mis omakorda toob kaasa "tulemuseks" teatud perspektiivid karjääriteel, nagu pileti avab tee rongisõidule.

Siit on näha ka, mis on all-*automaton* (all-*autokraton*); pileti-*automaton* on all-*automaton* laiemas süsteemis, kuhu kuulub rong, raudtee jne.

Kuid nimetatud vastuvõtmise tähendus ei ole siiski esmane (kuigi võetakse praegu enamail juhtudel esmasena), sest artikkel ei ole kirjutatud a i n u l t selleks, et teha samm karjääriredelil. Tal on muid "funktsioone" (isegi kui autorile muud funktsioonid on täiesti kõrvalised).

Kuid enne kui minna "esmise funktsiooni" juurde, mõned selgitused: mida tähendab "automaatselt" (autokraatselt)? Mis tähendustes me seda sõna kasutame?

- 1) Münt paneb automaatselt operatsiooni tööle.
- 2) Pileti võimaldab automaatselt pääsu rongile.

Sama sõna tähendus neis lausetes ei saa päriselt kokku langeda. Tähendustel on ühisosa, mis on asja tuum, kuid tuum ei mängi üksi.

Teine tähendus võib viia kahtlusele, kas sellega ei muutu mõiste “automaatselt (autokraatselt)” tühjaks — iga “asi” ju põhjustab midagi ja seda “automaatselt (autokraatselt)” —, seega kõik, mis juhtub, juhtub “automaatselt (autokraatselt)”. Esimene tähendus seda hirmu esile ei kutsu, sest ükski teine “asi” ei põhjusta s e d a tulemust kui antud münt. Automaatsüsteem (autokraatsüsteem) on hästi eeldetermineeritud. Iga asi põhjustab “midagi” (“automaatselt (autokraatselt)”), mittekehtiv münt põhjustab automaatselt klõksatuse; kuid tegu ei ole klõksatusautomaadi, vaid piletiautomaadiga. *Automaton (autokraton)* on eelhäälestatud m i l l e l e g i k i n d l a l e .

Kõik teised “tulemused” ei ole *automaton*’i (*autokraton*’i) seisukohalt üldse tulemused.

Kuidas eelhäälestust täpsemalt formuleerida? Võin näiteks ütelda, et maakera on *automaton (autokraton)*, mis on eelhäälestatud kivide kukkumisele, ometi ei võta me maakera (ilma pikemata) *automaton*’ina (*autokraton*’ina).

Kuigi on ju olukordi, kus Maad v õ e t a k s e (all)*automaton*’ina.

Küsime, mis seoses võib ka Maa olla *automaton*?

Näide (Maa asemel Kuu): Kuud võiks vaadata tõusumõõna *automaton*’ina, kuid keegi ei võta teda sellisena. On olukord, kus ta on siiski võetav — on tarvis teatavale, Maalt väljatulistatavale kehale anda kindel trajektoori (et ta jõuaks Päikesesüsteemi kindlasse punkti kindlal ajal). Trajektoori võib vaadata *automaton*’i tulemusena. (Või punkti tabamist antud hetkel.) Kehale antakse teatav algkiirus ja suund ja keha jõuab a u t o m a a t s e l t (autokraatselt) antud trajektooreile.

Kas nii mõistetud *automaton (autokraton)* vastab selle mõiste senisele kasutusele?

Mõtleme, kuidas Kuu toimib näites, ja vaatame, kuidas toimib teatav sõna neil puhkudel, kui vaatame keelt *automaton*’i (*autokraton*’i) aspektist.

Näidet võib laiendada nii, et peale Kuu võib mängus olla mistahes teine taevakeha.

Ütleme, et on sisse seatud regulaarne "liin" Maa ja punkti X vahel Päikesesüsteemis. Liinil kehtib "sõiduplaan". Kõik "sõidukid on reguleeritud nii, et algimpulsi mõjul jõutakse plaanikohaselt päralt" (kuidas toimub peatus, jäägu lahti-seks).

Automaton (autokrator) on siis niisugune: ma vajutan teatavale kangile, mis lülitab sisse algimpulsi, ja sõiduk liigub "iseendast" "automaatselt" antud punktini. Kuid selles näites ei ole mingit uut elementi võrreldes lihtsa piletiautomaadiga. Tänu Maa külgetõmbele kukub sisselastud münt sinna kuhu vaja. Maa on ka antud näites üks "tehniline element", mingit astronoomilist näidet pole vaja.

Olgu nii.

Mis on sõna keeles vaadeldes teda *automaton*'i (*autokrator*'i) kontekstis?

Lihtne (kuid vist mitte eriti täpne) näide: parool. Sõna "kollane kõrvits" avab teatava ukse. Kõik, kes teavad parooli, pääsevad automaatselt sisse; kes ei tea, ei pääse. Kas sõna "kollane kõrvits" on *automaton*'i (*autokrator*'i) "tehniline element"?

Mõtlemine järgmist: mida see tähendab — kui parooli ei ole, uksest *automaatselt sisse* ei saa? Saab sisse küll, aga mitte automaatselt (autokraatselt) — mida *see* tähendab?

Küsimus: kas parool, mis avab ukse, on *automaton*'i (*autokrator*'i) "tehniline element" samas mõttes, nagu on seda Maa külgetõmme piletiautomaadis?

Kuid enne need eelmised küsimused:

See, et uksest ei saa automaatselt sisse ilma paroolita, tähendab näiteks: kui mul ei ole väraval seda sõna, uks jääb suletuks, uks ei avane ühegi teise sõna peale. *Automaton (autokrator)*, nii nagu meie teda mõistame, võib olla mitmeti konstrueeritud — konstruktsiooni üksikasjad ei ole olulised. Automaatika (autokraatika) võib olla elektrooniline, võib olla täiesti primitiivne, ukse taga on mees, kes tõmbab riivi eest ja ukse lahti, kui kuuleb parooli; mängus võib olla ka ime (See-sam, avane), meie *automaton*'i (*autokrator*'i) seisukohalt pole siin vähimatki vahet.

Ma saan küll värava lahti ilma paroolita, kui toon kohale müüri lõhkuja või suurtüki, kuid avanemine ei ole sel juhul automaatne (autokraatne).

Mis on siis just see, mida ma nimetan automaatsuseks (autokraatsuseks)?

Ütleme, et moodus, kuidas ma värava lahti saan i l m a paroolita, on l o o m u l i k m o o d u s . Loomulikke mooduseid võib olla palju, nad ei nõua eelhäälestust.

Ma võin värava kirvega maha lõhkuda, poldi läbi saagi-da jne jne, neid ma võin modifikatsioonidega juhuslikult ette-tulevatel juhtudel kasutada ükskõik missuguse värava puhul.

Kuid eelhäälestus on siiski tarvilik igal juhul. Kui lõhun kirvega värava, on kirves j u b a lõhkumiseks ette häälestatud. Kirves on “tehniline element” selles tegevuses. Kirves ongi mingis süsteemis *automaton*’i (*autokrator*’i) “tehniline element”, miks ta ei ole siin? Miks sõna “Seesam, avane”, “kollane kõrvits” on, kirves ei ole?

Sest kirves ei ava ust iseenesest. Mida see tähendab?

Võib olla ka selline värava automaatne (autokraatne) avamismehhanism — teatav kirvelöök teatavale kohale ja värav avaneb iseenesest. Või näiteks võti.

Värav on lukus, võtmega saan ukse lahti keerata. Kas võin nimetada võtit *automaton*’i (*autokrator*’i) tehniliseks elemendiks? Nähtavasti võin. Kuigi võti ei tee ust i s e lahti, m i n a pean võtit keerama.

Kuid siin on võrdlus ebaadekvaatne, võtit ja sõna võib võrrelda, aga mitte nii. Kuigi parooli võime nimetada võtmeks (võtmesõna), on võrdlus ses aspektis kohatu.

Sõna, mis avab ukse, ei ole sõna, vaid sõnahäälitsus. Tuues sõna kuuldavale, on uks avatud. Sõna ei ava ust, nagu ei ava võti ise ust, m i n a pean ukse avama sõnahäälitsusega ühel juhul ja võtmekeeramisega teisel juhul.

Võrdlus on olemas, kuid analoogia alusel — mitte erinevuse alusel.

Yy-mine (*Y* — sõna, võti jne; *y*-mine — häälitsemine, keeramine jne) on võrdluse vorm.

Mis siis on *automaton* (*autokrator*)? Miks tahaksin pigem ütelda “sõna peale avaneb uks iseendast” ja sugugi nii väga ei taha ütelda “võtmega avaneb uks iseendast”?

Või veel: kui võti on *automaton*’i (*autokrator*’i) tehniline element ja kirves, millega ukse maha lõõn, ei ole, kuidas on siis lugu muukrauaga?

Kas muukraud on *automaton*'i (*autokraton*'i) tehniline element või ei ole?

Ei, sest ukse konstruktsioonis pole seda avamisviisi ette nähtud.

Kuid võtkem *autokraton*'i primitiivseks lähteskeemiks matemaatiline *automaton*'i teooria. Me ei saa selle juurde jääda, kuid arvatavasti võib sealt mugandamiseks laenata mingeid algkonstruktsioone.

B. H. Partee jt. *Mathematical Methods in Linguistics*. Dordrecht: Kluwer, 1990. Ptk 17; 17.1 *Finite automata*, lk 455:

A finite automaton $f(a)$, or finite state automaton, is an **abstract computer device** that receives a string of symbols as input, reads this string one symbol at a time left to right, and after reading the last symbol halts and signifies either **acceptance or rejection** of the input. At any point in its computation a $f(a)$ is in one of a **finite number of states**. The computations of $f(a)$ are directed by a "program", which is a finite set of instructions for changing from state to state as automaton reads input symbols. A computation always begins in a designated state, the *initial state*. There is also a specified set of **final states**; if the $f(a)$ ends up in one of these after reading the input, it is accepted, otherwise, it is rejected.*

Nagu üteldud, ma ei kavatsen oma arutluses k a s u t a d a matemaatilist *automaton*'it, ei lõplikku ega lõpmatut. Me võime vaadata siin defineeritud primitiivset *automaton*'it kui primitiivset teooriamudelit, mida "täiendame täielikuks", s.t. arendame "matemaatilise mudeli", mille struktuur on nii komplitseeritud, et seda võib lugeda "ainuüksi jumal" (Leibnizi mõttes), kuigi "jumalal" ei ole lugemiseks mingit tarvidust, ta näeb, s.t. teab. Kuna selliselt "arendatud teooria" on ainult jumalale kättesaadav, ei ole ta seda meile, me ei mõis-

---

*Lõplik automaat $f(a)$ ehk lõpliku seisundi automaat, on **abstraktne arvutiseade**, mis saab sisendina sümboleid jada, loeb seda jada sümboolhaaval vasakult paremale ning pärast viimase sümboli lugemist jääb seisma ja märgistab kas sisendi **heakskiidu või tagasilükkamise**. Mistahes oma arvutuse punktis $f(a)$ on ühes **lõplikust arvust seisunditest**. $f(a)$ arvutusi suunab "programm", mis on lõplik juhiste hulk minemaks ühest seisundist teise, kui automaat loeb sisendsümboleid. Arvutus algab alati ühest tähistatud seisundist, **algseisundist**. On olemas ka kindlaksmääratud hulk **lõppseisundeid**; kui $f(a)$ jõuab pärast sisendi lugemist ühte neist, siis ta kas kiidab selle heaks või siis lükkab tagasi.

taks teda matemaatiliselt kirjeldada. Me mõistame teda "ligikaudu jutustada"; selles ligikaudses jutustuses võib esineda matemaatilisi konstruktsioone, kuid need on vaid osad lähtemudelitest, mida "arendatakse". Inimlikus mõttes pole see, mida arutame, üldse matemaatiline, ta on vaid seda eespool nimetatud, meile kättesaadamatus "jumalikus mõttes".

Tähtis on vaid see, et meie jutustus ei läheks niivõrd ligikaudseks, et me ei suuda enam vahet teha *automaton*'i ja mitte-*automaton*'i vahel.

Edaspidi nimetame niisugust ümberjutustatud matemaatilist *automaton*'it *autokraton*'iks (nagu enne), jättes nimetuse "automaat" kunstliku, tehniliselt konstrueeritud *autokraton*'i tarvis. Mõnikord nimetame teda ka *automaton*'iks. *Matemaatiline automaton* on matemaatiline täppismõiste, millest me edaspidi peaaegu ei räägi.

Küsime — mis ei ole *automaton*? Täpne (mittejumalik) mudel võimaldab meil välja valida "asja" — mida selgelt igast teisest "asjast" oskame eristada, me valime *automaton*'i.

Kuid neid "täpseid" pole olemas, nad on ratsionalisatsioonid, millega teatavatel juhtudel — lihtsamatel juhtudel — on kasulik manipuleerida. Kuid me ei saa oma arutlustes nendega piirduda. S.t, vähegi keerulisemal juhtumil ei ole võimalik ratsionalisatsioon lõpuni viia.

Peame arutama "lahtiselt ratsionaliseerides".

Mõiste, mida teooriast laenata võime (et teda "laiendada"), on "sisend".

Meie arutluses olid sisendid — parool, võti — "tehnilised elemendid".

Küsime nüüd, mis mõttes on muukraud sisend ja mis mõttes ei ole.

Kuid "sisend" ise vajab väikest eelselgitust, õieti see, k u i d a s me oleme selle mõiste laenanud. Matemaatilises *automaton*'is on sisend *string of symbols*. On täiesti selge, et uksevõti niisugusena ei ole seda, kuid seda ei ole ka münt, mis piletiautomaadis pileti annab, ja ometi peab matemaatiline *automaton* ka seda riistapuud kuidagi "modelleerima".

Peame siis ka võtme sümbolite jadale redutseerima. Seda on võimalik mitmeti teha, olenevalt sellest, kuidas me lukku *automaton*'ina vaatame. Kõige lihtsam on seda nii võtta: võti ise on siiski sümbol, jada, mis koosneb ühest liikmest. Lukumehhanism "loeb" selle sümboli läbi sellega, et "teeb kindlaks",

kas tema vastavad mehhanismid sobitavad end võtme vastavate sälkude ja kühmudega. Niisiis võime ka võtme sälke ja kühme interpreteerida sümbolite jadana. Või kui loobume jadedast, siis teatud viisil korrastatud kogumina. Kuid selliseid üksikasju me siin ei aruta.

Nüüd siis: kas muukraud on "sisend"?

Kuna *automaton* jääb praegu täiesti lahtiseks, võib ütelda, kindlasti on muukraud mingis kontekstis "sisend".

Oluline on aga see, et on kontekste, milles võti on sisend, aga muukraud ei ole seda. On tarvis tunnust, mis need kontekstid lahus hoiaks.

Seda otsides küsime: milleks üldse võti, kui ka muukraud ukse lahti teeb?

Kuid milleks uksi üldse lukustada, kui muukraud ta lahti teeb, sest muukraud avab kõik ukсед, s.t tema suhtes on nad nagunii kõik lahti?

Avamisel on teatavad hõlpsuskategooriad. Lukku keeramata ust avada on väga hõlpus. Lukku keeratud ukse avab "õige" võti samuti hõlpsasti, muukraud ei ava hõlpsasti. Seega, me keerame ukse lukku, et need, kel võtit ei ole, ei saaks ust hõlpsasti avada. Muukrauga ukse avamine kuulub teise hõlpsuskategooriasse kui võtmega avamine.

Hõlpsusel peavad muidugi olema teatavad enam-vähem selged tunnused, mida saab üles lugeda.

Süsteem, võti ja lukk on *automaton*, mis on konstrueeritud võtmega avamise hõlpsuskategooria alusel. Muukraud ei ole selle *automaton*'i sisend, sest ei ava selle (kõrgema) hõlpsustastmega, mis vastab konstruktsiooni aluseks olevale hõlpsuskategooriale.

Vaatame parooli:

Siin ei ole (praeguse täpsuse tasemel) erilist erinevust võrreldes võtmega, parool avab ukse teatud hõlpsusega, millel on kindlad tunnused (tunnused — standardsus, täpne korratus jne, *automaton* on mõeldud stereotüüpseks kasutuseks).

(Järgneb)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1992 — 1–5, 7–12; 1993 — 1–4, 6–12;

1994 — 3–9, 11, 12; 1995 — 1, 2, 5 –12; 1996 — 1, 2, 3, 5–12; 1997 — 1–12;

1998 1–12 ja 1999 — 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbri eest 35 krooni) ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu

Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

E-post: akademia@online.ee

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 2000:

USD 62, DEM 116, FIM 351, CAD 93, FRF 380, SEK 516, GBP 38, AUD 96.

Back issues for 1994 — 3-9,11,12; 1995 — 1,2,5-12; 1996 — 1,2,3,5-12; 1997 — 1-12; 1998 —1-12; 1999 —1-12 and single issues for 2000:

USD 6, DEM 10, FIM 30, CAD 8, FRF 33, SEK 45, GBP 4, AUD 8.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAE2X) for crediting the account no 221011384196 of *Periodika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my **AKADEEMIA** subscription for 2000

Back issues for 1999

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Back issues for 1998

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Back issues for 1996

1	2	3		5	6	7	8	9	10	11	12

Back issues for 1995

1	2			5	6	7	8	9	10	11	12

Back issues for 1994

		3	4	5	6	7	8	9		11	12

Name or institution .....

Address .....

Country .....

Enclosed is the check totaling .....

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

E-mail: akademia@online.ee

CONTENTS

Preface to collected writings in Latin, Wittenberg 1545.	3
..... <i>Martin Luther</i>	
Martin Luther's "reformational discovery"	17
..... <i>Urmass Petti</i>	
Outer space: where to and why?.....	48
..... <i>Uno Veismann</i>	
What is time?	67
..... <i>Madis Kõiv, Piret Kuusk</i>	
New Livonian songs	89
..... <i>Kristi Salve</i>	
Life, liberty, property	91
..... <i>Richard Pipes</i>	
Moral degradation in Estonia and elsewhere	101
..... <i>Vello Sermat</i>	
Alexander Nevsky: Notes on the posthumous career of a holy grand prince.....	115
..... <i>Anti Selart</i>	
Documents on deportations in March 1949. XI	150
Deportations in March 1949 as Chekists' failure. II.	158
..... <i>Enn Sarv</i>	
<i>Review: Come along, little cod! Līvõ lūolkub Ma akūb sīnda vizzõ, tūrska! — Lībiešu dzejas islase Es viltīgāks par tēvi, menca!</i> Kubbõsādiji: Valt Ernštreit. Kuņštnikād: Baiba Damberg, Viesturs Ozoliņš. Rīgõ: Līvõ Kultūr Sidām, 1998. 215 l.	174
..... <i>Kristi Salve</i>	
<i>Review: A schoolboy's arithmetic task. Eesti 21. sajandil. Aren- gustrateegiad, visioonid, valikud.</i> Koostanud A. Oja, toimetanud A. Raukas. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1999.	181
..... <i>Rein Kuresoo</i>	
Editorial note. Summaries	185
<i>Was ist des Esten Philosophie.</i> III	193
..... <i>Madis Kõiv</i>	

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 077719